

Peter Vodopivec

O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju

ZBIRKA

RAZPOZNAVANJA/RECOGNITIONES 5

Peter Vodopivec

O GOSPODARSKIH IN SOCIALNIH NAZORIH NA SLOVENSLEM V
19. STOLETJU

Urednik:

doc. dr. Žarko Lazarevič

Izdal in založil:

Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika:

prof. dr. Jerca Vodušek Starič

Recenzenta:

prof. dr. Franc Rozman, dr. Marjan Drnovšek

Oblikovalec:

Andrej Verbič

Prevod povzetka:

Tatjana Culiberg

Računalniški prelom:

Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Grafika-M s.p.

Izid knjige je podprla: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

308(497.4)''18''

130.2(497.4)''18''

VODOPIVEC, Peter

O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju
/ Peter Vodopivec ; [prevod povzetka Tatjana Culiberg]. - Ljubljana :
Inštitut za novejšo zgodovino, 2006. - (Zbirka Razpoznavanja =
Recognitiones ; 5)

ISBN-10 961-6386-11-5

ISBN-13 978-961-6386-11-1

230726400

(Procesi, ideje, ljudje)

Pregled vsebine

NEKAJ MISLI KNJIGI NA POT	9
VLOGA SLOVENSКИH INTELEKTUALCEV PRI EMANCIPACIJI SLOVENCEV	11
I. POGLEDI POSAMEZNIKOV	29
<i>Švedski merkantilist J. F. Kryger v glasilu Kranjske kmetijske družbe 18. stoletja</i>	31
<i>O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna</i>	47
<i>O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana</i>	71
<i>O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja</i>	96
II. SKUPINSKI NAZORI	109
<i>O različnih pogledih na socialno in delavsko upraščanje v Notranji Avstriji in Trstu v predmarčni dobi</i>	111
<i>Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga</i>	130

<i>Slovenski duhovniki in družbeno-gospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju</i>	151
<i>O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja</i>	167
<i>Ruski "mir", južnoslovanska zadruga in slovenski liberalci</i>	202
III. DOŽIVLJANJE PROCESOV	221
<i>Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja</i>	223
<i>Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci</i>	245
<i>Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci</i>	263
POVZETEK	281
SUMMARY	293
VIRI IN LITERATURA	305
OSEBNO KAZALO	311

Nekaj misli knjigi na pot

Posamezne družbe prav gotovo delujejo in oblikujejo svojo podobo v spletu najrazličnejših načrtnih in naključnih razmerij. In ta razmerja v primeru načrtnih prizadevanj imenujemo politika, pri čemer pridevnik opredeli s kakšno vsebino imamo opravka. Na drugi strani pa družbeno podobo v vzročno-posledičnem součinkovanju pomembno določajo tudi naključna razmerja, ki se vzpostavljajo kot posledica predpisanih politik ali kot samodejne dolgotrajne konstante in povratno učinkujejo na načrtna prizadevanja. Za vsemi temi razmerji, bolje rečeno v srčiki teh razmerij, pa najdemo človeka kot posameznika ali množico, ki s svojimi idejami, zamislili in predstavami o preteklem, aktualnem in prihodnjem času bivanja odločilno kroji historične procese. Z omenjenimi tremi ključnimi kategorijami – procesi, ideje in ljudje – lahko najbolj na kratko tudi opredelimo vsebino knjige pred nami. Gre seveda za združujoče in poenostavljajoče oznake, ki vsebinsko dinamiko reducirajo na najpomembnejše poudarke.

Pred nami se tako izrisuje svet devetnajstega stoletja, ko so Slovenci kot skupnost ogromno dosegli, se konstituirali kot prepoznavna etnična entiteta v kulturnem in političnem smislu. A hkrati je bilo to tudi stoletje, ko so Slovenci, spet kot skupnost, veliko zamudili. Mislimo na dejstvo, da so ostali na obrobju evropskih gospodarskih in socialnih modernizacijskih procesov. V spletu najrazličnejših razmerij naj bi Slovencem po Vasiliju Meliku umanjala polovica meščanstva. Peter

Vodopivec k temu dodaja, da je umanjvalo podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju. Umanjkale so ideje in pobude, teoretske in praktične, o drugačni gospodarski in socialni strukturi. Miselni svet odločujočih družbenih protagonistov je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazrtostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskih in socialnim tokovom. Zdi se, da je prevladujoča ideologija postala antikapitalizem in protekcionizem, kot odgovor na nezadostno sledenje modernizacijskim procesom. Najprej sta bila oba pojava posledica, kasneje sta deloma že postajala tudi vzrok zamudništva, saj se je izoblikovalo družbeno ozračje vrednostno nenaklonjeno hitrejši modernizaciji. Namesto individualizma prednjačijo kolektivitete, namesto tveganja gotovost; morda v tem oziru ni predrzno celo reči, da je bilo namesto podjetništva bolj cenjeno rentništvo.

Ta zelo shematična konceptualizacija ene plati devetnajstega stoletja zaradi svoje splošnosti ne izpostavlja podrobnosti, ki pripomorejo k iskanju odgovora na vprašanje o slabotni razvojni dinamiki v slovenskem prostoru v drugi polovici devetnajstega stoletja, ko govorimo o gospodarskih in socialnih procesih. In ravno knjiga, ki se razpira pred nami, nam na ogled ponuja široko, raznovrstno in večpomensko paletto relevantnih odgovorov, ki v tolmačenje o gospodarskem in socialnem zaostajanju slovenskega prostora v obravnavanem času vnaša dodatne, bolj "podrobne" dimenzije. Peter Vodopivec je svoja dolgoletna razmišljanja na to temo smotrno strnil v pregledno in smiselno celoto. S problematiziranjem gospodarskih in socialnih nazorov izstopajočih posameznikov, vplivnih družbenih skupin ter njihovih odzivov oziroma doživljanj počasnih gospodarsko-socialnih modernizacijskih procesov mu je uspelo predstaviti družbeno ozračje, konstrukcijo realnosti kakor so jo videli sodobniki. In ravno te "subjektivne" konstrukcije stvarnosti so bile tiste, ki so poleg povsem ekonomskih dejavnikov pomembno določale parametre gospodarskega in socialnega razvoja na Slovenskem v devetnajstem stoletju.

Žarko Lazarević

Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev

Pojem intelektuallec v naslovu tega sestavka potrebuje kratko pojasnilo. Čeprav se v različnih jezikih in kot sinonim za izobraženca uporablja že prej,¹ dobiva izraz intelektuallec od konca 19. stoletja – sprva v francoščini in nato tudi v drugih jezikih – poseben pomen. V Franciji ga okoli leta 1890 uporabljajo kot oznako za izobražensko elito, celo – kot to vzvišeno in nekoliko patetično imenujejo nekateri pisci – za “aristokracijo duha”, ki s svojim obzorjem in intelektualno sposobnostjo odstopa od preprostega ljudstva. Novo, širšo in bolj demokratično vsebino dobi nato nekaj let kasneje z Dreyfusovo afero in t.i. Manifestom intelektualcev v podporo Zolajevi zahtevi po obnovitvi sodnega procesa proti francoskemu častniku alzaško-judovskega rodu Alfredu Dreyfusu, ki je po krivem obtožen veleizdaje. Med prvimi Dreyfusovimi zagovorniki in podpisniki manifesta, ki ga januarja 1898 – dan za znamenitim člankom Emila Zolaja “J'accuse” – “Obtožujem” – objavi pariški časopis *L'Aurore*, so najvidnejši francoski literarni ustvarjalci fin de siècle Anatole France, Marcel Proust, Stéphane Mallarmé, André Gide in komaj osemnajstletni Apollinaire, obenem pa tudi nekateri, mlajši izobraženci – neliterati – kot zgodovinar Albert Mathiez.² Ti postanejo s svojim nastopom v Dreyfu-

¹ Louis Bodin, *Les intellectuels existent-ils?* Éditions Bayard, Paris 1997, str. 23–26.

² Madeleine Rebérioux, *La République radicale? (1898–1914)*, Nouvelle Histoire de la France Contemporaine 11, Éditions du Seuil, Paris 1975, str. 10–11.

sovo obrambo in s svojo kritiko protijudovskega vedenja francoskih vojaških in političnih oblasti v svojih očeh in v očeh javnega mnenja "intelektualci" v smislu pojma, kot ga je opredelil eden prvih Dreyfusovih branilcev, novinar Bernard Lazard. Po Lazardu, ki se sklicuje na razsvetljenje in njihov zgled, so "intelektualci" duhovno in politično "neodvisni" pisatelji in filozofi, ki čutijo posebno odgovornost v odnosu do skupnosti, v kateri živijo, in postanejo s svojim javnim angažmajem glasniki "resnice".³

V takšnem pomenu izobraženega borca za "resnico in pravico" se je pojem "intelektualec" v začetku 20. stoletja širil iz Francije drugam v Evropo, med drugim v nemško govoreči svet⁴ in nato postopoma, deloma že v desetletju pred drugo svetovno vojno, tudi k nam v slovenski prostor. Poimenovanje odličnih predstavnikov slovenskih izobraženskih elit leta 1848 in druge polovice 19. stoletja z "intelektualci" je zato neke vrste "poimenovanje za nazaj", saj pojem v pomenu, ki ga je dobil konec stoletja, tedaj še ni bil znan in v uporabi. Še najbližji bi mu lahko bil že v 19. stoletju priljubljeni izraz "inteligent", ki je prav tako pomenil šolanega, razgledanega in – v slovenskem narodnopolitičnem besednjaku – narodno zavednega izobraženca. S slovenskimi "intelektualci" v naslovu tega prispevka potemtakem nikakor niso mišljeni le borci za "resnico in pravico" po zgledu pojma, kot se je v času Dreyfusove afere in po njej uveljavil v Franciji in v zahodni Evropi, temveč vsa slovenska izobraženska elita ali bolje tisti njen del, ki se je ne glede na politične nazore, osebne motive in stališča aktivno vključeval v slovensko politično, društveno, kulturno in narodno življenje in – tako pred letom 1848 kot po njem – določal njegovo smer. V takšnem pomenu so oznako "intelektualec" za slovenske izobražence 19. stoletja že uporabljali tudi drugi avtorji.⁵

³ L. Bodin, nav. delo, str. 26.

⁴ Thomas Sparr, Zur Begriffsgeschichte des Intellektuellen, Die Intellektuellen und die nationale Frage, Hg. von G. Langguth, Campus Verlag Frankfurt/New York 1997, str. 19 in naprej.

⁵ Pojem je npr. za čas 19. stoletja uporabljal Dimitrij Rupel v članku Tipologija slovenskih intelektualcev I, Nova revija 61/62/1987, str. 923–938; isti, Svobodne besede, Lipa-Koper, 1976; Prav tako Taras Kermavner v vrsti spisov, ki obravnavajo tematiko slovenske inteligence v opisovanem času. Uporabljali pa so ga tudi nekateri literarni zgodovinarji.

Na izjemno pomembno, celo osrednjo vlogo izobraženstva v procesu slovenskega narodnega oblikovanja od konca 18. in od začetka 19. stoletja dalje verjetno ni treba posebej opozarjati. Počasna rast mest, neagrarnih gospodarskih panog, industrije in meščanstva je ena znanih in v zgodovino pisni literaturi podrobno predstavljenih značilnosti slovenskega razvoja, ki so jo opažali in komentirali že v drugi polovici 19. stoletja. Še več: že nekaj časa je znano, da je bila sestava slovenskega gospodarstva po propadu predindustrijskih neagrarnih panog v prvih desetletjih druge polovice 19. stoletja celo bolj kmetijska kot v njegovem začetku, saj so nove prometne poti in železnice uničile stare obrate, t.i. industrijske revolucije in moderne industrializacije pa (vsaj v večjem obsegu) niso vzpodbudile.⁶ Slovenske narodne, meščanske elite, ki so postale v drugi polovici 19. stoletja nosilec in usmerjevalec slovenskega narodnega gibanja, so se tako oblikovale predvsem – in v nekaterih obdobjih celo okoli več kot devetdeset odstotno – s pomočjo šole. Za ta razvoj je bilo nedvomno odločilno, da se je v nekaj več kot sedmih desetletjih – tj. v približno treh generacijah in pol od okoli leta 1840 do prve svetovne vojne – ob slovensko govoreči večini podeželskega prebivalstva in iz nje izoblikoval dovolj močan sloj t.i. izobraženega meščanstva (nemško: Bildungsbürgertum), ki je postal najvplivnejši dinamični dejavnik slovenske narodne zavesti in politike. Slovenski izobraženci so se – kot je znano – šolali predvsem na avstrijskih univerzah: na Dunaju, v Gradcu, ob koncu 19. stoletja tudi v Pragi in Krakovu. Po poklicni strukturi so najprej prevladovali študentje bogoslovja in prava, postopoma se je večalo število filozofov in medicincev, od leta 1860 pa tudi tehnikov in naravoslovcev.⁷ Okoli leta 1910 so najbolj zaneseni optimisti ugotavljali, da ima slovenska inteligenca že poklicno sestavo, ki jo za najbolj vitalne zadeve narodnega življenja potrebuje, pri tem pa tudi

⁶ F. Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1936, str. 36.

⁷ V. Melik – P. Vodopivec, *Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918*, *Zgodovinski časopis* 40–1986, št. 3, str. 271–74.

strokovnjake za vsa področja, ki lahko vplivajo na nadaljnjo narodno oblikovanje in razvoj.

Še nedavno priljubljena Kardeljeva teza, po kateri je bilo slovensko narodno gibanje predvsem plod dela buržoazije, ki je poskušala z zahtevami po uveljavitvi slovenskega jezika poenotiti slovenski prostor, da bi si zagotovila čim bolj enotno tržišče, torej že od nekdaj ne drži.⁸ Kot je večkrat opozoril Vasilij Melik so bili Slovenci pred prvo svetovno vojno povsem razvit narod, ki je imel večino za samostojno narodno življenje potrebnih narodno-kulturnih ustanov, svoje časopisje in oblikovan jezik. Manjkala pa mu je polovica meščanstva. Melik sicer ni natančneje pojasnil katera polovica, jasno pa je, da je mislil predvsem na t.i. gospodarsko (nemško Wirtschaftsbürgertum), torej podjetniško in trgovsko meščanstvo, česar so se ves čas od začetka ustavne dobe leta 1861 zavedali tudi slovenski narodnopolitični glasniki in voditelji. Nekateri vidni trgovci in podjetniki, ki so v času od začetkov slovenskega narodnega in političnega gibanja leta 1848 in po letu 1861 še stali v slovenskih narodnih vrstah, so to gibanje z generacijami potomcev zapustili (tako npr. Trpinčevi nasledniki Lukmani, ljubljanski Samase ali pa Kozlerji), nov, še tenak sloj prave slovenske buržoazije pa se je začel oblikovati šele v zadnjih desetletjih 19. stoletja in je bil tudi v prvih desetletjih 20. stoletja še slabo vključen v slovensko narodnopolitično življenje. To seveda ne pomeni, da je bil slovenski narod le plod dela pesnikov in pisateljev in so se Slovenci kot narod utemeljili samo z jezikom in književno kulturo. Ta, nekaj časa v književniških in literarno zgodovinarskih krogih priljubljena teza je danes – kot kaže – že prav tako presežena.⁹ Res pa je, da je bila slovenska politika v obeh tradicionalnih taborih – katoliškem in liberalnem, delno pa tudi tretjem – socialdemokratskem/ socialističnem v rokah ljudi, ki so

⁸ "Narodna ideja je torej za slovenske buržoazne stranke ostala samo sredstvo za gospodarsko krepitev slovenskega meščanstva," je menil Kardelj. Gl. Edvard Kardelj-Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1957, str. 262.

⁹ Alenka Goljevšček, Arhaičnost-civilnost, Prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija 57/1987, str. 119 in naprej. Gl. tudi: Taras Kermauner, Od bratovstva k bratomoru II, Lumi-Ljubljana 1995, str. 212-244.

svoj status in položaj dosegli ne z gospodarsko uspešnostjo ali poslovno učinkovitostjo, temveč z izobrazbo, saj so zasedali različna uradniška mesta, pripadali raznim svobodnim poklicem ali opravljali razne, predvsem z izobrazbo povezane naloge. To je slovenski politiki neizogibno vtisnilo svoj pečat in imelo zanjo ne samo pozitivne, temveč tudi negativne posledice.

Politiko in usmeritve slovenskih narodnopolitičnih elit v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja vse preradi presojava z ožjega vidika njihove predanosti slovenskemu narodnemu programu, njihove privrženosti ideji Zedinjene Slovenije ter morda še njihove občutljivosti za socialne probleme in težnje slovenskega prebivalstva. Toda ideja Zedinjene Slovenije je bila za ljudi na tedanjem slovenskem ozemlju že leta 1848 le ena izmed zahtev, ki jih je sprožil revolucionarni nemir, za prebivalce, ki še niso imeli moderne nacionalne zavesti (in ti so še vedno občutno prevladovali) niti ne najbolj pomembna ali celo moteča, medtem ko sta bila padec absolutizma z uvedbo ustavno-parlamentarnega življenje in odprava ostankov fevdalizma za veliko večino tedanjih Slovencev nesporno osrednja in najvažnejša revolucionarna dogodka. Nemajhen del že tako maloštevilnih avtorjev programa Zedinjene Slovenije in njegovih najbolj vnetih privrženecv se je v tem smislu leta 1848 dobro zavedal, da je prihodnost slovenskih narodnopolitičnih vizij in politike odvisna od razvoja revolucije in njenega uspeha ali neuspeha. Ob konservativni večini in prevladujočem odklonilnem stališču do radikalnih kmečkih zahtev po zemljiški odvezi brez odškodnine so se tudi med Slovenci oglašali posamezniki, ki so zastopali liberalne, celo demokratične nazore, govorili o suverenosti ljudstva, se sklicevali na francoske zahteve iz leta 1789 in deklaracijo o človekovih pravicah, zavračali antisemitizem, zagovarjali versko in politično svobodo in podpirali načelo enakosti oz. enakopravnosti vseh državljanov.¹⁰ Program Zedinjene Slovenije, ki se je

¹⁰ Ustavna določila o državljanski enakopravnosti pa so zlasti, kar zadeva enakopravnost za Jude, vzbujala tudi odkrite pomisleke. Celó svobodomiselné Celske novine so v letih 1848/49 menile, da Judom ne kaže dati popolne enakopravnosti. Oba naroda "slovanski" in "židofski" sta si po "značaju nasproti", so 12. maliga travna 1849 pod naslovom Nova ustava pisale Celske novine. "Samo v temu sta si

skliceval na naravno pravo, je bil – ne nazadnje – sam zase revolucionaren, v pozno razsvetljskem oz. zgodnje liberalnem duhu utemeljen politični načrt. Vse to kaže, da je bil na Slovenskem leta 1848 resda majhen in skromen, vendar opazen krog ljudi, ki se je zavedal pomena obeh plati revolucije – narodne in liberalno-demokratske – in njune tesne povezanosti ter je poskušal obe tudi združiti in podpreti.

In prav to sporočilo revolucionarnega leta 1848, ki je misel na Zedinjeno Slovenijo povezovalo z zahtevo po širši demokratizaciji monarhije in modernizaciji javnega življenja v njej, je ostalo v drugi polovici 19. stoletja v slovenskem narodnem gibanju usodno v ozadju. Revolucija leta 1848 je bila v slovenskem političnem in narodnem spominu vse od začetka (in je še danes)¹¹ prisotna predvsem kot dogodek narodne zgodovine in rojstno leto slovenskega narodnega programa, mnogo manj pa kot zavest o tem, da so bile tedanje liberalno-demokratske zahteve, res zlasti dunajskih, po jeziku in narodni opredelitvi nemških, a vendar tudi nenemških elit – začetek moderne demokracije ter modernega parlamentarizma za vse habsburške narode, tudi za Slovence. Počasno uveljavljanje svobodomiselnih načel v slovenski politiki, zadržanost slovenskih političnih in narodnih voditeljev do zahtev po širitvi državljske enakopravnosti in svoboščin ter njihov previden in pragmatičen odnos do pobud za demokratizacijo volilnega in parlamentarnega sistema v zgodovinopisju običajno razlagamo s počasnim pomeščanjem slovenskega prebivalstva, njegovo kulturno zaostalostjo, z nacionalnimi razmerami v habsburški monarhiji ter nemško-nacionalistično usmeritvijo nemških liberalcev in demokratov, ki za nenemške, zlasti slovanske narode monarhije niso imeli razumevanja in posluha. Glavna socialna osnova slovenskega narodnega gibanja v drugi polovici 19. stoletja so bili res kmetje, njegovi voditelji in glasniki so bili la-

enaka, da sta se dosadaj oba zatirala, in povsodi, kjer te dva naroda skup živita, je Slavjan pod košam...”

¹¹ “Pomlad narodov” in “Zedinjena Slovenija” sta asociativna stereotipa, ki ju najbolj pogosto prinesejo iz šole tudi mladi ljudje (npr. študentje zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani). Da je bilo leta 1848 “precej več”, kot le “narodna revolucija”, ve le manjšina med njimi.

ični izobraženci in delno duhovniki, premožnejši podjetniki, trgovci, podeželski veljaki in uradniki pa so se mu pridruževali postopoma, večinoma šele od osemdesetih let 19. stoletja dalje. Razlike med obema skupinama slovenske politike, med konservativno in liberalno, so bile v tej luči predvsem nazorske in politične, rezultat različnih pogledov na možnosti in perspektive slovenskega narodnega gibanja, celo posledica pripadnosti različnim generacijam, nikakor pa ne izraz različnih socialnih interesov ali zaledja njunih elit, saj so bili glasniki in voditelji obeh slovenskih političnih taborov ljudje svobodnih poklicev in ljudje z izobrazbo, le da so se eni sklicevali na kmete in so svojo politično govorico prilagajali njihovi miselnosti in njihovim željam, drugi pa so videli svoj socialni temelj v nastajajočih "srednjih slojih" in so se poskušali približati njegovim težnjam in ambicijam.

Glavna razlika med slovenskimi konservativci in t.i. liberalci¹² je bila v sedemdesetih letih 19. stoletja in deloma tudi kasneje potemtakem v tem, da so bili prvi bolj previdni pri zahtevah po uresničevanju nacionalnega programa in bolj pripravljeni pristati na aktivno vlogo cerkve in duhovščine v javnem in političnem življenju, drugi pa radikalnejši v zagovarjanju narodnih stališč in zvečine nenaklonjeni klerikalizaciji slovenske politike. Njihove narodnopolitične in družbene predstave in vizije pa so si bile mnogo bolj podobne, kot se zdi na prvi pogled. Bleiweis je bil res fiziokrat-konservavec, ki je zagovarjal postopno – evolutivno spreminjanje družbe ter stanovsko, patriarhalno ureditev sveta, v katerem imata oče kot glava družine in kmet kot najpomembnejši proizvajalec in jedro naroda, osrednje mesto. Kljub svoji previdni in kompromisarski politiki pa je vse življenje ostal "freigeist"¹³ in ni postal (vsaj intimno – osebno) klerikalec niti po tem, ko je v realističnem prepričanju, da sta duhovščina in cerkev težko pogrešljiva, marsikje ce-

¹² Vprašanje, kako "liberalni" so bili v resnici slovenski "liberalci" je seveda problem zase. Sam uporabljam oznako kot se v glavnem uporablja v literaturi, čeprav bi se ob priložnosti kazalo vprašati, koliko je v resnici upravičena. Nadomeščanje "liberalcev" s "svobodomisleci" ali "naprednjaki" se mi zdi še manj prepričljivo.

¹³ Ivan Prijatelj, Duševni profili slovenskih preporoditeljev, Izbrani eseji I, Slovenska matica – Ljubljana 1952, str. 311. Za Bleiweisa tudi zbornik k razstavi: Dr. Janez Bleiweis in njegov čas, Gorenjski muzej, Kranj 1996.

lo odločilna dejavnika trdnejšega slovenstva (tj. po letu 1867), pristal na klerikalizacijo slovenske politike. Toda Levstikove, Vošnjakove in Stritarjeve narodno-družbene vizije niso bile nič bolj moderne, saj so se odkrito nenaklonjeni dinamičnejši kapitalistični in industrijsko-meščanski preobrazbi slovenske družbe prav tako zavzemali za ohranjanje tradicije, ohranitev in krepitev kmetstva ter upočasnitev napovedujočih se socialnih in gospodarskih sprememb. Levstik naj bi bil svobodomislec in demokrat zaradi svojega narodnega radikalizma, kritičnega odnosa do duhovščine, nasprotovanja oportunističnemu avtoritarizmu “prvakov” ter zavračanja njihovega povezovanja z nemškimi konservativci in plemstvom. A vendar: slovenska prihodnost je bila po njegovem mnenju v vsega tujega očiščeni “bratovščini slovanskih narodov”, kjer naj bi ne bilo prostora za zglede in “vzorce razvitejšega in tehnološko naprednejšega (nemškega) okolja”, edino resnično učinkovito sredstvo nacionalne emancipacije pa je videl v na kmečki tradiciji in v kontekstu “nekakšne prvobitne slovanske skupnosti” utemeljenih jeziku in literaturi.¹⁴

Podobno prepletanje svobodomiselnega – naprednjaškega in konservativnega – lahko sledimo tudi v nazorih drugih slovenskih politikov in književnih ustvarjalcev druge polovice 19. stoletja. Tako ni nenavadno, če je Slovenski narod ob smrti Johna Stuarta Milla leta 1873 z nedvoumnim priznanjem pisal o njegovi misli in delu,¹⁵ eden najpomembnejših “prvakov” tedanjega slovenskega liberalnega tabora, Josip Vošnjak, pa je v svojih socialnih predstavah sledil krščanskemu romantiku in katoliškemu socialnemu mislecu Karlu v. Vogelsangu. Kot je že več kot pred dvema desetletjema na temelju analize Stritarjevih gledaliških iger pokazal Taras Kermauner, velja vse povedano večinoma tudi za Stritarja. Stritar, sicer glasni Bleiweisov nasprotnik in po svojem obzorju “evropski razumnik, ki (je) participiral v evropskem (zahodnem) subjektivističnem mišljenju”,¹⁶ je bil v svojem “mikro-programu” in družbenih

¹⁴ D. Rupel, *Svobodne besede*, cit. v op. 5, str. 219.

¹⁵ Slovenski narod, št. 110. 14. maja 1873, Umrli J. S. Mill.

¹⁶ D. Rupel, *Učna leta slovenske literature*, Spremnna beseda k: Taras Kermauner,

predstavah v marsičem Bleiweisov somišljenik in spravljen konformist, saj je kot slovenski narodno-družbeni ideal ponujal staroslovansko, kmečko-kolektivistično družino in "demokracijo", ki je temeljila na naivni iluziji o "starih Slovanih kot demokratičnem ljudstvu" in "o harmoničnem žitju Slovencev, ko se bodo osvobodili izpod nemškega-tujskega jarma".¹⁷ V njegovi nedokončani, malo posmehljivo, vendar hkrati tudi resno napisani povesti Deveta dežela, ki naj bi bila prva zapisana slovenska "družbena utopija", so bili prebivalci vzorne slovenske domovine kmetje, ki so čez dan skrbno obdelovali zemljo, skrbeli za živino in prijateljevali z divjadjo, zvečer in v nedeljah pa razen v cerkev zahajali ne v gostilne, temveč v čitalnice in gledališča ter brali knjige in časopise. Zato so seveda govorili čisto in pravilno knjižno slovenščino. Pri tem sta bila za odnose med njimi značilna spoštovanje in sloga: Deveta dežela je bila kmečka demokracija in njeni (samo moški!) prebivalci so sprejemali vse odločitve na javnih zborih, z odkrito kritičnostjo in z večino glasov.¹⁸ V praslovansko "ideal(istič)no skupnost-občestvo" so slovenske izobraženske elite projicirale "svoje želje" in "svoje ideološke predstave", je prepričljivo zapisal Kermauner, ki so jih "mistificirale" s tezo o "nenasprotovanju" in "nerazrednosti" (tj. izvorni enotnosti) Slovencev oz. slovenske narodne skupnosti.¹⁹

Opozorila na kompromisno, nekonsistentno in, kar zadeva družbene predstave, prevladujočo konservativno naravo slovenske meščansko-izobraženske politike v drugi polovici 19. stoletja in v času pred prvo svetovno vojno torej niso nekaj novega. Slovenski narodno-politični voditelji so – podobno kot elite drugih narodov habsburške monarhije – svoje ideje in politično kulturo oblikovali predvsem z vidika lastnih narodnih ter v is-

Radikalna zavrtnost-slovenski kulturni arhetip, Prispevek k teoriji slovenske dramatike in kulture – analiza igrokazov Josipa Stritarja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1975, str. 217.

¹⁷ T. Kermauner, prav tam, str. 109.

¹⁸ Josip Stritar, Zbrano delo, Četrta knjiga, DZS Ljubljana 1954, str. 305–338. Stritar je v Deveti deželi nedvomno parodiral Bleiweisove in staroslovenske družbene zamisli, toda hkrati je bila "idealna kmečka demokracija", ki jo je popisoval, s svojimi zakoni in običaji v marsičem blizu tudi njegovim lastnim predstavam.

¹⁹ T. Kermauner, kot v op. 17.

ti sapi ožjih skupinskih ideološko-nazorskih obzorij in interesov, pri tem pa so se s svojimi družbenimi in “modernizacijskimi” pogledi le počasi približevali ne le zahodnoevropski, temveč tudi avstrijski moderni. Osrednje politične teme, ki so se jim posvečali v drugi polovici 19. stoletja, so bile povezane z narodno problematiko, z jezikovnimi in književnimi vprašanji, z uveljavitvijo slovenskega jezika v šolah, v uradih in na sodiščih, z oblikovanjem slovenskih kulturnih ustanov ter z rastočimi ponemčevalnimi in italijanizacijskimi pritiski. S povečujočo se krizo na podeželju in številčno rastjo delavstva so nato stopila v ospredje še socialna vprašanja in ob zaostrovanju katoliško-liberalnih razmerij v Avstriji klerikalno-liberalni konflikt s problemom odnosa do cerkve in duhovščine. Vsi drugi problemi, vključno z vprašanji demokratizacije parlamentarnega in volilnega sistema, posameznikove pravne in socialne varnosti ter državljansko-političnih svoboščin, da ne govorimo o temeljnih državno-političnih zadevah, so ostajali močno v ozadju ali pa so pri njihovi obravnavi prevladala kompromisna oz. pragmatična stališča, sprejeta v strahu pred okrepitevijo nasprotnikov oz. v težnji po solidarnosti z zavezniki. Spomnimo se samo nasprotovanja obeh taborov slovenske politike odpravi ene najbolj nedemokratskih institucij v avstrijskem volilnem sistemu, posrednih volitev v državni zbor leta 1873, ko so slovenski poslanci in voditelji neposredne volitve zavrnilo zato, da bi se solidarizirali s Čehi, čeprav so se zavedali, da bi volilna reforma Slovincem koristila.²⁰ Slovenski narod je predsedniku kranjske trgovske in obrtne zbornice Valentinu C. Supanu, ki je takšni odločitvi nasprotoval, saj je bil kot svobodomislec prepričan, da je “neposredno voljeno državno zastopstvo edino pravilno”, očital, da je opustil “narodni program”.²¹

Desetletje in pol dolgo obdobje katoliško-liberalne “sloge” je bilo v tej luči – naj je bolj ali manj enotno narodno nastopanje obeh slovenskih taborov uživalo še takšne simpatije med prebivalstvom – ne le izraz “oportunizma”, “breznačelnosti” in pomanjkanja poguma slo-

²⁰ Josip Vošnjak, Spomini, Slovenska matica, Ljubljana 1982, str. 415–18.

²¹ Slovenski narod, 13. junija 1873.

venskega liberalizma, temveč tudi šibke idejne in politične profiliranosti slovenskega meščanstva in slovenske politike sploh. Stališča katoliške politične elite do temeljnih nazorskih, družbenih in političnih vprašanj so bila pri tem ves čas jasnejša, določnejša in napadalnejša, saj so njeni glasniki že v desetletjih pred Mahničem povsem nedvoumno zastopali konservativna stanovsko-družbena gledanja in odklanjali svobodomiselne, idejne in družbene tokove vse od razsvetljenstva in francoske revolucije dalje.²² Mahničev "sekularni pomen" je bil tako predvsem v tem, da je "brezobzirno" in brez pomislekov napravil konec slogaškemu "črednemu stanju" (kot je to imenoval I. Prijatelj), oba slovenska narodno politična tabora pozval k priznanju idejnih/nazorskih razlik in se zavzel za njuno odkrito diferenciacijo.²³ Njegova "odločna beseda po kritičnem razbistrenju načel" (če se zopet zatečemo k Prijatelju), je spravila liberalni, naprednjaški tabor in "svobodomiselne" izobražence v neprijetno zadrego ne le zato, ker so bili "s svetovnimi idejami... pač nadahnjeni", ne pa v njih dovolj "podkovani", da bi jih lahko "zastopali v javni diskusiji".²⁴ Njihove glavne šibke točke se bile nazorska in idejna nedoslednost, že omenjena navezanost na tradicijo in kmeta in z njo povezani strah pred prenašanjem pomeščanjenjem in spreminjanjem slovenske družbe, posledica vsega tega pa je bil neprikrit razkorak med osebnimi prepričanji in konkretnimi dejanji. Slovenski narod in elastični Šuklje sta se v takšnih razmerah lahko brez pomislekov proglašala za občudovalca francoske revolucije in njenih izvornih načel (Šuklje se je v svojih sestavkih o francoski revoluciji celo predstavil kot občudovalec Voltaira in Rousseauja),²⁵ v praktični politiki pa sta se zavzemala za realizem in pragmatizem. Fran Celestin, ki je leta

²² Slovenec je v tem smislu že v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja v vrsti člankov najostreje zavrnil vso razsvetlensko duhovno tradicijo vključno z Rousseaujem.

²³ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, V., Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966, str. 244. Gl. tudi: Jožko Pirc, Utopija "nove krščanske družbe"?, Cerkev kultura in politika 1890–1941, Slovenska matica, Ljubljana 1993, str. 110.

²⁴ Ivan Prijatelj, v op. 23 nav. delo, str. 247.

²⁵ Vasilij Melik, Francoska revolucija v slovenskih sodbah 19. stoletja, Zgodovinski časopis 44/1990, št. 3, str. 405–412.

1883 v Ljubljanskem zvonu spodbudil k širitvi slovenskega izobraženskega obzorja in se s svobodomiselnega vidika že pred Mahničem zavzel za literarno ustvarjanje v "jasnem svetovnonazorskem duhu",²⁶ ni mogel pomembneje vplivati na trdnejše nazorske in politične usmeritve liberalnega in svobodomiselnega gibanja, saj je sam ostal na pol pota. Če se je namreč na eni strani, kot je že pred časom opozoril Dimitrij Rupel, opredelil za bogatitev znanja in odpiranje novim idejam, za živahnije oziranje v prihodnost kot v preteklost, za socialno angažiranost literature in pozornost ne le duhovnemu, marveč tudi materialnemu razvoju, hkrati pa pozval h kritičnosti in samostojnosti izobraženstva (z besedami: "V borbi za ideje in njihovo uresničenje je življenje"), je na drugi – podobno kot njegovi politični in nazorski somišljeniki – nasprotoval hitrejšemu pomeščanju slovenskega prebivalstva, nedoločno zavračal "teorijo neomejene svobode v razpolaganji z imetkom" in obsojal "oderuški" – liberalni kapitalizem.²⁷

Prepričanje, da je slovenski kmet zgodovinsko gledano bil in bi moral tudi ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja ostati glavni socialni temelj slovenstva, medtem ko se je z meščanstvom in kapitalistično industrializacijo povečevala nevarnost ponemčenja, seveda ni bilo brez realne osnove. V isti sapi ni dvoma, da je bilo slovensko izobraženstvo v pretežni večini kmečkega izvora in zato dodatno nezaupljivo do "starega" meščanstva, prenašalec urbanizacije in moderne industrializacije. Toda danes si je mogoče in treba zastaviti vprašanje zastaviti tudi z druge plati. So bili izobraženci, šolani na avstrijskih visokih šolah, ki so težile predvsem k oblikovanju lojalnih državnih uradnikov, sploh lahko učinkoviti pobudniki in dejavniki modernizacije in demokratizacije? So bila njihova družbena in politična stališča, ki so bila bolj kot izraz njihovih ali kogarkoli socialnih interesov (druge polovice meščanstva, ki bi na osnovi lastnih razvojnih potreb izobraženske elite spodbujala k modernej-

²⁶ D. Rupel, Tipologija slovenskih intelektualcev I, cit. v op. 5, str. 935–938, F. Celestin, Naše obzorje, Ljubljanski zvon 1883, str. 39–52, 113–119, 169–172, 236–243, 320–327, 394–98, 454–457.

²⁷ Isto.

šemu, radikalnejšemu razmišljanju, pač ni bilo), lahko kaj več kot izraz njihovih lastnih predstav in obzorij? Novejše nemške, pa tudi avstrijske raziskave zgodovine meščanstva opozarjajo, da je bilo izobraženstvo v Srednji Evropi, tako v Nemčiji kot habsburški monarhiji, sicer uspešen glasnik nacionalno emancipacijskih prizadevanj, toda v zavzemanju za moderno, demokratično preobrazbo družbe in politike je bilo manj zavzeto, prodorno in učinkovito. "Del izobraženkega meščanstva, ki se je osredotočal na kariero v javnih službah, je bil v Srednji Evropi edinstvena meščanska funkcijska elita (Funktionselite), kar zadeva evropske modernizacijske procese," opozarja Hans Ulrich Wehler, "Drugačna od spojitve plemstva, citij-a in Oxbridgea (diplomantov Oxforda in Cambridgea v Veliki Britaniji – op. P. V.), drugačna od zveze velike buržoazije, plemstva in (diplomantov) Grand Écoles (v Franciji)..."²⁸

Tudi obe moderni slovenski meščanski politični stranki, ki sta nastali v devetdesetih letih 19. stoletja, sta bili – podobno kot oba slovenska nazorskopolična tabora – v tej luči predvsem ideološko-politični grupaciji, ki sta resda iskali volivce v različnih socialnih skupinah slovenskega prebivalstva in jim tudi poskušali dopovedati, kaj je za njih najboljše, vendar pri tem nista zastopali interesov homogenejših socialnih skupin. Njun razkol je bil – kljub občasnim poskusom "sprave" – popoln, saj nista bili pripravljene niti na minimalni skupni konsenz o temeljnih narodnih interesih, njuno videnje slovenske družbe in sveta pa je bilo izrazito črno-belo, saj so njuni najzvestejši pristaši ne le bližnje, temveč tudi bolj oddaljene procese in dogodke presojali le v ideološki opciji. Slovenski narod je tako leta 1898 celo o Dreyfusovi aferi (če smo prispevek že začeli z Dreyfusom), poročal kot o katoliško (klerikalno)-liberalnem spopadu in se je kljub siceršnji neprikriti antisemitski usmerjenosti postavil na Zolajevo (po svoji oceni protiklerikalno) stran. V slovenskem liberalnem taboru se je do konca 19. stoletja utrdilo prepričanje, da socialni temelj prihodnje slovenske družbe in njenega razvoja ne

²⁸ Hans-Ulrich Wehler, *Wie "bürgerlich" war das Deutsche Kaiserreich?*, Aus der Geschichte lernen?, C. H. Beck, München 1988, str. 194.

bosta samo kmet in izobraženec, saj lahko njeno socialno-gospodarsko trdnost zagotovi šele močan in trden "srednji razred". Toda odnos obeh strank do volilne reforme, širjenja volilne pravice in posledično demokrati-zacije političnega življenja je ostal tudi naprej zelo prag-matičen in nedosleden. Katoliška stranka je bila pod vplivom konservativne struje – kot je znano – najprej proti volilnim reformam, nato ko se je izkazalo, da ji širitev volilne pravice koristi, pa jih je podprla. V libe-ralnem taboru je bil proces obraten, saj so se njegovi voditelji najprej načelno opredeljevali za splošno in celo enako volilno pravico, ko pa so videli, da jim demokrati-zacija volilnega sistema jemlje glasove, so spremembam nasprotovali.²⁹

Krekov poskus demokratizacije katoliške stranke so v vrhu ljudske stranke hitro instrumentalizirali, so-cialno in demokratičnejše misleči svobodomiselni izo-braženci pa so se v glavnem že pred prvo vojno razšli z liberalno stranko. Del mlajših, kritičnih nezadovoljne-žev se je oprijel Masarykovih idej in se zavzel za "delo med ljudstvom", del se je priključil socialni demokraciji, torej novi, kolektivistični socialni viziji, del – kot Albin Prepeluh in nekateri drugi "zapiskarji" – pa je menil, da odpirata pot v "slovensko demokracijo" modernizacija podeželja in izobrazbeni dvig slovenskega kmeta. Kot je znano, se je s socialno demokracijo kot možnim politič-nim protipolom tradicionalnima strankama nekaj časa spogledoval tudi Ivan Cankar, morda najostrejši kritik slovenske strankarske politike pred prvo svetovno voj-no. Toda ob vsem tem je na Slovenskem o temeljnih vprašanjih demokracije in politične svobode tudi v za-dnjem desetletju in pol obstoja habsburške monarhije le redko stekla beseda. Med maloštevilnimi posamezniki, ki so razmišljali o teh vprašanjih, je bil Albin Prepe-luh, ki je težil k spojitvi načel modernega individualizma s socializmom. "Svoboda družbe ali pa kake celote se zrcali v svobodi posameznika," je pisal v članku Socia-lizem posameznika. "Največja svoboda posameznika pa tiči v tem, da ta sam določuje svoje individualne po-

²⁹ Dr. Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev*, Slovenska matica, V Ljubljani 1921, str. 70–76.

trebe. To je temelj individualistične svobode. Vzemite posamezniku možnost odločevati nad seboj samim, in pokopana je svoboda. V tem trenutku ne moremo več govoriti o individualizmu – a tudi socializmu ne”.³⁰ Vladimir Knaflič, najprej masarikovec in narodni radikal, nato aktivni član Narodne napredne stranke v Gorici, je Prepeluhov članek ocenil kot “dragocen odgovor na nepotrebna vprašanja nevernih Tomažev, kaj da je pravzaprav z družbo bodočnosti...”³¹ Sam je “državo bodočnosti” videl kot “izboljšano državo sedanjosti”. “Bo li takrat (s socializmom – op. P. V.) nastala, brezrazredna, humanitarna, bratska, panegalitarna družba?” se je spraševal in si odgovarjal. “Kaj še! Enakopravnost, visoka osebna vzgoja, državna, municipalna in zasebnopravna kolektivnost, tarifne pogodbe javnopravnega značaja, stanovske zbornice, pravno varstvo, progresivno obdavčenje, visoka splošna kultura, higiena, umetnost, šport... (Poleg tega pa še) zasebno podjetništvo, omejeno z raznimi klavzulami socialne politike in javnopravno priznane organizacije, osebna iniciativa, visoka politična rutina mase, izboljšana kontrola nad voditelji” – to so značilnosti “države bodočnosti”.³²

V narodnem pogledu je – kot vemo – v letih pred prvo svetovno vojno misel na “avtonomno Slovenijo” zamenjala precej abstraktnejša misel na Jugoslavijo. A vendar: jasnejših, konkretnejših, državno in demokratično političnih predstav, ki bi natančneje opredeljevale zaželeni družbeni in politični model slovenske narodne celote, ni bilo. Spomladi leta 1918, ko je Anton Korošec v prepolni unionski dvorani v Ljubljani – prav na sedemdeseto obletnico revolucionarne pomladi leta 1848 – iz rok slovenskih žena in deklet sprejemal podpise za majsko deklaracijo, se ni demokratičnih gesel “pomladi narodov” nihče spomnil.

Slovenci so zapuščali habsburško monarhijo in leta 1918 vstopali v Kraljevino SHS kot zrel in oblikovan narod. Za to so bile nesporno zaslužne generacije sloven-

³⁰ Abditus (Albin Prepeluh), Socializem posameznika, Socialni problemi, Eseji, L. Schwentner, Ljubljana 1912, str. 89.

³¹ V. Knaflič, Socializem, Veda, Dvomesecnik za znanost in kulturo, Goriška tiskarna, Gorica 1912, str. 421.

³² V. Knaflič, Sociologija politične demokracije, cit. kot v op. 31, str. 420.

skega izobraženstva. Toda te iste generacije, uspešne v svojem narodno-emancipacijskem prizadevanju, niso uspele oblikovati trdnejše demokratične tradicije. Anton Loboda – Anton Melik je leta 1919 v Ljubljanskem zvonu žalostno ugotavljal, da so slovenske politične razmere še zelo primitivne, saj “je pri nas povprečni posameznik še premalo politično samostojen, da svoje politične odločitve premalo črpa iz sebe in preveč iz direktive vodstva”. Pri tem je posebej opozarjal na “nezadostno politično izobrazbo” in pomanjkanje “velike politične vzgoje, pouka o osnovnih pravicah človeške eksistence”. “Trditvi, da smo politično zrel narod, bom pritr dil še le,” je zapisal, “kadar bo individualno politično udejstvovanje obsegalo vsa vprašanja, probleme, pravice in dolžnosti človeka ter njegovih razmerij do socialnih organizacij naroda in države in kadar bo politična oziroma strankarska avtoriteta pri nas igrala manjšo vlogo, kakor do sedaj. Zato pa je treba še močne politične vzgoje”.³³

Slovenske stranke se v tem pogledu tudi v naslednjih dveh desetletjih niso pomembneje odprle, demokratizirale in modernizirale. Večina slovenskega izobraženstva se je med obema vojnama vključevala v strankarske organizacije, število skupin in posameznikov, ki so jih razočarani zapuščali, pa se je začelo povečevati zlasti od diktature dalje. Vendar alternativ ni bilo veliko. Zmerna sredina, ki je videla možno rešitev iz političnih konfliktov, napetosti in medsebojnih obtoževanj v izpopolnitvi ustanov liberalne, parlamentarne demokracije in postopnem iskanju ravnovesja med različnimi političnimi tokovi in interesi, je bila tudi med izobraženstvom presenetljivo šibka. Le tako je mogoče razumeti, da se je nemajhen del mladih izobražencev, ki je v tridesetih letih razočaran zapustil tradicionalne stranke, v težnji po širitvi demokratičnega prostora zblížal s komunistično levico. Kako drugače razložiti Kocbekovo zblížanje in zblížanje drugih, izrazito individualistično usmerjenih slovenskih izobražencev s komunističnim kolektivismom?

Leta 1927 je francoski pisec Julien Benda v svo-

³³ Anton Loboda (Anton Melik), O našem notranjepolitičnem stanju, Ljubljanski zvon 1919, str. 19–21.

jem znamenitem spisu *La trahison des clercs* francoske izobražence pozval, naj prenehajo razmišljati samo v kolektivističnih pojmih in naj se osredotočijo na univerzalne, človeške in demokratične vrednote, ki veljajo za vse narode in vsa ljudstva. Bendina knjiga kaže, da je bilo tudi demokratično odpiranje in individualistično osamosvajanje francoskega izobraženstva med obema vojnama še nedokončan proces. Nam na Slovenskem pa tudi ob koncu 20. stoletja lahko služi kot opomin, da ni prave prihodnosti brez pluralistične in demokratične odprtosti. Tega so se leta 1988 očitno zavedali sestavljavci tedaj še kritizirane "pisateljske" ustave, ki so prav spoštovanje državljanskih in človeških pravic postavili na čelo dokumenta, napovedujočega novo dobo slovenske družbe. Koliko je doba, ki jo danes živimo, res nova, pa je že vprašanje, ki presega okvire tega zapisa.

I. Pogledi posameznikov

Švedski merkantilist J. F. Kryger v glasilu Kranjske kmetijske družbe 18. stoletja

Kranjska kmetijska družba v 18. stoletju, prizadevanja po modernizaciji kmetijstva v obdobju reformnega absolutizma in vprašanje o zgodnjih odmevih fiziokratizma na slovenskih tleh so teme, s katerimi se je med slovenskimi zgodovinarji ukvarjala predvsem Ema Umek.¹ Njene ugotovitve so temelj tega, kar o problematiki vemo, saj se zlasti raziskovanja nastanka in dela leta 1767 ustanovljene kranjske kmetijske družbe ter podrobnejšega proučevanja njenih publikacij ni sistematično lotil še noben drug raziskovalec. To je tembolj presenetljivo, ker je bila terezijansko-jožefinska kmetijska družba v Ljubljani edina v zboru avstrijskih kmetijskih družb 18. stoletja, ki ji je uspelo razviti rednejšo izdajateljsko-publicistično dejavnost, pri tem pa poleg domačih pritegniti k sodelovanju tudi tuje strokovno uveljavljene avtorje, ki so na straneh njenih publikacij predstavili in zastopali najmodernejše gospodarske nazore tedanje dobe.

Kot je znano, so bile terezijanske družbe za pospeševanje kmetijstva (Ackerbaugesellschaften, Agrikultur-

¹ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, SAZU, Inštitut za zgodovino in DZS, Ljubljana 1970, str. 527). Ema Umek je o terezijansko-jožefinski kmetijski družbi pisala v Enciklopediji Slovenije, 5. zvezek, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, str. 116–117, 393 ter v razstavnem katalogu Narodnega muzeja v Ljubljani – Slovenci v letu 1789, urednica kataloga in avtorica razstave Jasna Horvat, Ljubljana 1989, str. 89–93. O usmerjenosti publikacij kranjske kmetijske družbe v 18. stoletju pa govori njen članek: Usmerjenost publikacij kranjske kmetijske družbe v letih 1770–1779, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino X V/1967, št. 3, str. 149–161.

sozietätten, tudi Ökonomische Gesellschaften) državno-deželne, večinoma tesno s stanovi povezane ustanove, ki so jih ustanavljali ob podpori dvornih pisarn in deželnih oblasti, da bi pospeševale izvajanje vladne kmetijske politike in spodbujale uresničevanje oblastnih prizadevanj po modernizaciji kmetijstva.² Habsburški vrh in njegovi svetovalci so se pri oblikovanju tovrstnih združenj in opredelitvi njihovih ciljev lahko zgledovali po britanskih, francoskih, italijanskih, švicarskih in nemških "gospodarskih družbah" (med prvimi v Evropi naj bi bili ustanovljeni škotska leta 1723 in irska družba leta 1736, nato pa naj bi sledile družbe v Londonu in Firencah leta 1753, v Bretanji 1757, v Bernu leta 1759 in v Parizu leta 1761).³ Prve "patriotične" in "gospodarske družbe" v nemškem cesarstvu so odprle vrata v prvi polovici šestdesetih let, takoj za njimi pa so začele delovati tudi že družbe na Koroškem (1764/65), Goriškem (1765), Štajerskem (1764/66) in Kranjskem (1764/67),⁴ ki so bile med "pionirskimi" v habsburški monarhiji. Pravila koroške družbe, ki jih je sestavil podjetnik nizozemskega rodu in poznejši družbeni kancler Jan van Thys, je Marija Terezija leta 1765 razglasila za vzor, ki naj bi ga posnemala druga, še ustanavljajoča se avstrijska združenja; zato so bila zgled tudi preostalim trem družbam na slovenskem ozemlju. Vse štiri so se skladno s prakso in tradicijo "učenih družb" tedanje dobe posvečale proučevanju nagradnih tem in vprašanj, hkrati pa se ukvarjale s preizkušanjem in razširjanjem novih poljedelskih kultur, s seznanjanjem članov z aktualnimi kmetijskimi, živinorejskimi in gozdarskimi problemi in njihovimi rešitvami ter tu bolj, tam manj uspešno organizirale tehnični in kmetijski pouk. Med člani družb, ki so jih vsaj sprva imenovala in potrjevale oblasti, so bili zemlji-

² O tem podrobneje; *Gospodarska in družbena zgodovina*, cit. v op. 1; Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda V*, DZS - Ljubljana 1974, str. 44-45; Ernst Bruckmüller, *Die Anfänge der Landwirtschaftsgesellschaften und der Wirkungen ihrer Tätigkeit. Die Auswirkungen der teresianisch-josephinischen Reformen auf die Landwirtschaft und die ländliche Sozialstruktur Niederoesterreichs*, Vorträge und Diskussionen des ersten Symposiums des Niederosterreichischen Institutes für Landeskunde, Studien und Forschungen aus dem Niederosterreichischen Institut für Landeskunde, Wien 1982.

³ E. Bruckmüller, cit. v op. 3, str. 51-52.

⁴ Prva letnica pomeni dvorno privoljenje, druga dejansko konstituiranje.

ški gospodje in upravitelji graščinskih posestev, deželni uradniki, podjetniki in učenjaki ter župniki in ponekod učitelji. Že leta 1774 so na Dunaju s posebnim dvornim dekretom priporočili, naj kmetijske družbe sprejemajo med člane tudi razgledane in podjetne kmete. Vseeno kmetov med člani kmetijskih družb na slovenskem ozemlju v 18. stoletju skoraj ni bilo.⁵

Čeprav je prišla pobuda za ustanovitev kmetijskih družb v Notranji Avstriji in na Tirolskem iz Ljubljane (njen avtor je bil komerčni svetnik Fremaut, ki je leta 1764 predlagal njihovo ustanovitev po zgledu švicarske družbe v Bernu), je bila kranjska (s polnim nazivom: Gesellschaft für die Ackerbau und nützliche Künste) med štirimi družbami na slovenskem ozemlju zaradi administrativnih in finančnih zapletov ustanovljena zadnja, (vendar pred družbami v Spodnji in Zgornji Avstriji ter na Češkem in Moravskem).⁶ Na tesno povezanost z deželnimi oblastmi kaže že dejstvo, da je bil za njenega prvega predsednika izbran svetnik deželnega glavarstva Josef baron Brigido; protektor družbe je bil vsakokratni deželni glavar, sicer pa je bila družba od leta 1769 neposredno podrejena deželnemu glavarstvu. Med njenim člani (vseh naj bi bilo okoli 50) so bili poleg fevdalcev, predstojnikov nekaterih samostanov, upravnikov zemljiških gospodstev, uradnikov in profesorjev liceja najbolj znameniti možje tedanje Kranjske: B. Hacquet, P. P. Glavar, J. A. Scopoli, G. Gruber, A. T. Linhart, Blaž Kumerdej in Ž. Zois. Družba je imela tudi častne člane, med katerimi so bile prav tako nekatere znane avstrijske in tuje osebnosti. V programu in praktični dejavnosti se je zgledovala po drugih avstrijskih kmetijskih družbah, pri tem pa se je zavzemala za uvajanje in gojenje novih rastlin in kultur (krompirja, detelje, konoplje, lanu) ter za dvig in modernizacijo ovčereje, konjereje in govedoreje. Posamezniki so praktično in s spisi spodbujali še k izboljšavam v vinogradništvu, inovacijam v gozdarstvu, k ukvarjanju s čebelarstvom ter k novostim

⁵ E. Bruckmüller, nav. delo, str. 54. B. Grafenauer, v op. 3 nav. delo, str. 44 omenja med člani goriške družbe dva kmeta, na Kranjskem pa enega, medtem ko E. Umekova v članku v katalogu Narodnega muzeja (cit. v op. 3, str. 89) ugotavlja, da v kranjski družbi v 18. stoletju med člani ni bilo kmetov – podložnikov.

⁶ E. Bruckmüller, nav. delo, str. 52.

v predilstvu in platnarstvu. Družbino vodstvo je razen tega posvečalo posebno skrb izobraževanju. S pomočjo deželnih stanov so leta 1769 odprli mehanično šolo, na kateri je poučeval G. Gruber, v sedemdesetih letih je v okviru družbe delovala kmetijska šola, v osemdesetih pa je družba podprla tudi pouk risanja ter pouk medicine in kemije (slednjega je vodil B. Hacquet).⁷

Natančnejšo oceno dela kranjske terezijansko-jožefinske kmetijske družbe bi omogočila še podrobna primerjava z ostalimi avstrijskimi kmetijskimi družbami 18. stoletja. Vseeno že obstoječa literatura razkriva, da je bila družba na Kranjskem v sedemdesetih in osemdesetih letih med aktivnejšimi in uspešnejšimi, če ne celo med najštevilčnejšimi in najdejavnjejšimi v monarhiji.⁸ To med drugim posebej velja za njeno izdajateljsko in publicistično dejavnost, saj so periodične publikacije – poleg kmetijskih priročnikov in koledarjev – načrtovale tudi nekatere druge družbe,⁹ vendar ni načrtovani podvig kot kaže – razen kranjski – uspel nobeni med njimi. V Ljubljani so v sedemdesetih letih izšli “kar” štirje zvezki nemško pisane družbine publikacije z naslovom *Sammlung nützlicher Unterrichte* (prvi z letnico 1770, drugi 1771, tretji 1776 in četrti 1779), v letih 1775–1776 pa je družba izdajala tudi tedenski časopis *Wöchentliches Kundschaftsblatt*. V *Sammlung ...*, h kateri so pritegnili širok krog domačih in tujih sodelavcev, so družbino vodstvo in uredniki publikacij objavljali članke s teoretično in gospodarsko-politično vsebino, odgovore na nagradna vprašanja in praktične nasvete, v “tedenskem informativnem listu” pa so poleg praktičnih člankov prinašali še uradna obvestila, odredbe ter tekoče gospodarske in druge vesti. Tednik je kljub težnji po širitvi vsebine po dveh letih ugasnil zaradi premajhnega zanimanja; zanimanje za *Sammlung nützlicher Unterrichte* pa očitno ni bilo tako majhno, saj je zadnji – četrti zvezek še istega leta, ko je izšel, doživel tudi ponatis.¹⁰

⁷ E. Umek, *Družba za kmetijstvo in koristne umetnosti v Ljubljani 1767–1787*, Slovenski muzej, Narodni muzej, Ljubljana 1989, str. 89–91.

⁸ E. Bruckmüller, nav. delo, str. 54–68.

⁹ Npr. češka, moravsko-šlezjska in spodnjeavstrijska – gl. E. Bruckmüller, nav. delo, str. 65–75.

¹⁰ E. Umek, kot v op. 8, str. 90.

Založnik obeh publikacij – Sammlung... in tednika – je bil ljubljanski tiskar Johann Friedrich Eger.

V Sammlung nützlicher Unterrichte so že pozornost Umekove pritegnili predvsem trije članki. Vsi trije so obravnavali teoretična oz. gospodarsko politična vprašanja in dva izmed njih sta bila odgovora na leta 1771 razpisano nagradno vprašanje kranjske kmetijske družbe, ki se je glasilo: S kakšno pragmatično zakonodajo naj bi v državi dosegli najnižje cene žitaric? Prvonagrajeni spis je bil delo Johana Friderika Krygerja, dolgoletnega visokega gospodarsko-političnega uradnika v Stockholmu ter člana švedske in drugih tujih akademij (za častnega člana ga je izvolila tudi kranjska kmetijska družba), drugo-nagrajeni oz. pohvaljeni sestavek pa je prispeval Benečan Francesco Grisellini, tajnik kmetijske družbe v Milanu, član kraljevskih akademij v Lyonu in Londonu ter častni član kmetijskih družb v Bernu in Gorici. Oba članka (prvi na nekaj manj kot 36 in drugi na več kot 40 straneh) sta izšla leta 1776 v tretjem zvezku Sammlung nützlicher Unterrichte. Kryger je nato družbi poslal (ali zanjo napisal?) še en članek in sicer z naslovom Von dem Verhältnisse der Menge des Geldes in einem Staat, gegen die Menge der Menschen und Waaren; ta je izšel v zadnjem, četrtem zvezku družbine publikacije leta 1779 (to je dve leti po avtorjevi smrti).¹¹

V obeh nagrajenih člankih (delno, čeprav v manjši meri, pa tudi v drugih sestavkih družbinih publikacij) so bile vidno navzoče fiziokratske ideje. F. Grisellini je tako v svojem zapisu dobesedno povzel fiziokratsko misel o naravi in zemlji, ki sta edini vir “pravega narodnega bogastva” in o kmetijstvu kot edini “spretnosti (Kunst)”, ki to bogastvo lahko poveča, ter ugotavljal, da morajo državne oblasti zato kmetijstvo ščititi in podpirati.¹² S

¹¹ L Umek, Usmerjenost publikacij kranjske kmetijske družbe, cit v op. 1, str. 149.

¹² Prav tam; F. Grisellini, Ob und durch was für eine pragmatische Gesetzgebung in einem grossen Staat, welcher aneinander hängt, und fahrbare Strassen sowohl schiffreiche Flüsse hat, der Gefahr des Abganges und der übermässigen Preissteigerung der zum täglichen Lebensunterhalt erforderlichen Körner, am sichersten, und standhaftesten vorgeborgten werden möge, dass damit der Ackerbau am lebhaftesten befördert, und der billigste stette Mittelpreis erwirkt werde: dann ob, und wie die allenfalls an einem oder anderen Theile des Staats anhängende See, in ein-oder anderen Theile, einen Einfluss haben möge? Sammlung Nützlicher Unterrichte III, Laibach 1776, str. 60–61.

Krygerjem sta si bila razen tega enotna glede stališča, da hitrejši razvoj kmetijstva ovirajo neracionalna delitev zemljišč, negotovost kmečke posesti, nevoljništvo, različne vrste tlake ter "pomanjkanje pripravnih kmečkih delavcev". Zato sta se zavzemala za združevanje zemljiške posesti v večje enote, na "katerih bi se lahko uporabljale boljše metode obdelovanja", podpirala razdelitev srenjskih pašnikov in vključitev srenjske zemlje v obdelovane njivske površine ter priporočala odpravo nevoljništva, ki naj bi bilo posledica "barbarskih stoletij". Grisellini je tudi posebej poudarjal, da je treba kmetu vrniti položaj, ki mu gre po naravi, in mu zagotoviti vse "prednosti in pravice človeštva", oba s Krygerjem pa sta kot zgled hvalevrednega in učinkovitega pospeševanja kmetijstva in skrbi za podložnike navajala med predhodniki fiziokratov in fiziokrati v splošnem zelo čislano politiko francoskega kralja Henrija IV. (vladal je od 1589. do 1610) in njegovega ministra Sullyja (zadnji naj bi – kot je znano – razglašal živinorejo in kmetijstvo za "dojki", ki hranita Francijo).¹³

Kryger in Grisellini sta se strinjala tudi o poglavitni točki svojega odgovora na vprašanje, kakšna naj bo zakonodaja v državi, ki želi doseči najnižjo (in stabilno) ceno žitaric. Oba sta trdila, da je pogoj "stalno nizke cene žita" trgovinska svoboda in to ne le znotraj državnih meja, temveč tudi v trgovanju med državami. Država mora zato poskrbeti za varstvo posameznikovih pravic, za varnost zasebne lastnine in predvsem za svobodo trgovanja. Po Griseliniju naj bi bile težave pri oskrbi z žitom, s katerimi so se srečevale tedanje države ali nekatere njihove pokrajine, posledica omejitev, ki so jih nasproti "naravni svobodi kmeta in meščana" postavili oblastniki in vladarji. Grisellini je edino sredstvo za obnovev in zagotovitev blagostanja videl v vrnitvi k svobodi trgovine, ki "pospešuje kmetijstvo, povečuje bogastvo, pomnožuje prebivalstvo" ter podpira "obtok denarja in obrt", torej vse, od česar so odvisni "sreča, moč in oblast države".¹⁴ V nasprotju s Krygerjem, ki v

¹³ E. Umek, *Usmerjenost...*, cit. v op. 1, str. 149–150. Za Sullyja: dr. Obren Blagojević, *Ekonomske doktrine, Privredni pregled*, 11, Beograd 1976, str. 94.

¹⁴ E. Umek, *Usmerjenost...*, cit. v op. 1, str. 150.

podkrepitev svojih stališč in trditev ni navajal strokovne literature ali besedil in avtorjev, na katere se je opiral, se je Grisellini v svojem članku določno in odkrito skliceval na razsvetljence in fiziokrate. Tako je med referenčnimi publikacijami navajal Enciklopedijo, med avtorji pa Montesquieuja, Mirabeauja starejšega,¹⁵ Mercier de la Riviera in (seveda) Quesnaya. Kranjske bralce "zbirke koristnih podukov" je na ta način bržčas med prvimi, če ne sploh prvi seznanil tudi s Quesnayevimi predstavami o delitvi družbe na razrede in njegovo "tableau économique". Grisellini jo je v svojem članku nekoliko poenostavil in družbo razdelil le na dva razreda: na razred zemljiških posestnikov in kmetov, ki skušajo kot proizvajalci dvigniti cene kmetijskih pridelkov, in na (sterilni) razred delavcev in obrtnikov, ki želijo življenjske potrebščine kupiti po čim nižji ceni.¹⁶

Že Ema Umek pa je opazila, da je mogoče v Grisellinijevem in zlasti drugem Krygerjem spisu poleg fiziokratskih zaslediti tudi merkantilistične (oz. pozno merkantilistične) prvine. Grisellini se je v razumevanju razmerja med ceno ter količino blaga in denarja na eni strani opiral na Montesquieuja in je menil, da je cena odvisna od količine blaga, torej rezultat razmerja med ponudbo in povpraševanjem, vendar se je na drugi že tudi približeval Quesnayu, saj je skupaj z njim ugotavljal, da so cene neagrarnih izdelkov – prav tako kot delavske mezde – odvisne od cen osnovnih življenjskih potrebščin in zato le merilo, po katerem se ravna tudi cene vsega drugega blaga (s ceno dela vred).¹⁷ Krygerjevo stališče pa je bilo precej drugačno. V nasprotju z Grisellinijem je ostal v svojem drugem ljubljanskem članku daleč od fiziokratizma, pri tem pa se je – kot je leta 1975 v angleško pisani švedski reviji *Economy and History* ugotavljal Toussaint Hočevar – občutno oddaljil tudi od merkantilizma. Hočevar je sploh menil, da je drugi Krygerjev "ljubljski esej" z makroenomskega vidika in s stališča "zgodovine ekonomske analize" bolj zanimiv in izviren kot prvi, ki ga je nagradila kranj-

¹⁵ Mirabeau "starejši" je bil oče znanega voditelja iz obdobja francoske revolucije.

¹⁶ E. Umek, *Usmerjenost...*, cit. v op. 1, str. 150.

¹⁷ Prav tam.

ska kmetijska družba, in se je zato v svojem prikazu, s katerim je skušal švedsko strokovno javnost, ki so ji bile Krygerjeve kranjske objave neznane, opozoriti na Krygerjevo pisanje v *Sammlung nützlicher Unterrichte*, omejil predvsem nanj.¹⁸

Kryger je v članku o Razmerju med količino denarja, številom prebivalstva in količino blaga dokazoval, da je treba za uspešno in učinkovito uresničitev gospodarskih ciljev vzdrževati stabilno razmerje med količino denarja in obsegom proizvodnje. "Stara (merkantilistična) resnica", da "sreča države" temelji na "količini denarja", bi naj tako ne bila točna, saj naj bi "srečo" zagotavljalo šele ravnovesje med "količino denarja", "ljudmi" in "blagom".¹⁹ Gospodarska (in državna monetarna) politika bi si morali tako v prvi vrsti prizadevati za spodbujanje številčne rasti in delovne vneme prebivalstva, hkrati pa podpirati dvig domače proizvodnje. Kot je opozoril Hočev var je bilo takšno razmišljanje še blizu merkantilizmu, čeprav se je Kryger v svoji argumentaciji z merkantilisti tudi že razhajal. Medtem ko so merkantilisti zagovarjali pospeševanje rasti prebivalstva z vidika moči države, ki jo je posebljal vladar, se je Kryger zavzemal za rast prebivalstva, ker je – kot je zapisal – povečevala "srečo" (ali "blagor"? – "Glückseligkeit"). Po Hočev arjevem mnenju naj bi Krygerjevo sklicevanje na "srečo" kazalo na vplive razsvetljskega utilitarizma (npr. na "la massima felicità divisa nel maggior numero" pri Cesaru Beccarii),²⁰ Krygerjeva opozorila, da je za vsako proizvodnjo potrebna določena količina človekovega dela in ima torej po pravilu – "več ljudi, več dela – več dela, več blaga" – največ blaga država, ki ima največ prebivalstva, pa naj bi pa že razkrivala tudi "visoko stopnjo metodološke pretanjenosti"²¹ in spogledovanje z delovno teorijo vrednosti.

Kryger je v članku v publikaciji ljubljanske-kranj-

¹⁸ Toussaint Hočev ar, *Monetary Theory in J. F. Kryger's Second Ljubljana Essay (1779)*, *Economy and History*, (Published by The Institute of Economic History and The Economic History Association, University of Lund), Vol. XVIII, No. 1/1975, str. 34–40.

¹⁹ J. F. Kryger, *Von dem Verhältnisse der Menge des Geldes in einem Staat, gegen die Menge der Menschen und Waaren*, *Sammlung Nützlicher Unterrichte*, IV – 1779, Laybach 1779, str. 159 in naprej.

²⁰ T. Hočev ar, nav. delo, str. 36.

²¹ Prav tam.

ske kmetijske družbe nadalje ugotavljal, da zaposlitve in proizvodnje ni brez potrošnje oz. porabe, vendar hkrati tudi trdil, da povečano povpraševanje ne sme biti enostransko omejeno na luksuzne dobrine in izdelke, saj ima v tem primeru (lahko) škodljive gospodarske posledice. Nove količine denarja (zaradi npr. povečanega priliva dragih kovin in zlata ali ozemeljskih osvajanj), ki se stekajo v roke majhnega števila ljudi in rabijo le za nakup in nabavo luksuznih izdelkov, naj bi namreč – kot je menil Kryger – rušile gospodarsko ravnovesje, saj naj bi dvigale mezde in cene, te pa naj bi rasle v proizvodnji osnovnih življenjskih potrebščin in hrane počasneje kot v luksuznih obrteh. Posledica takšnega stanja naj bi bilo zniževanje dohodka v kmetijstvu in živilski proizvodnji ter odhajanje zaposlenih iz agrarnega sektorja in z njim povezanih obrti v bolj dobičkonosne obrate luksuzne proizvodnje – in ko bi tam ne bilo več prostih delovnih mest – v tujino. Verižna reakcija naj bi bila neizogibna: upadanju konjunktura v agrarnem sektorju naj bi sledilo postopno upadanje prebivalstva, upadanju prebivalstva pa naj bi – skladno z osnovno Krygerjevo tezo o prebivalstvu kot enem temeljnih dejavnikov proizvodnje in narodnega bogastva – sledil upad celotne proizvodnje države. Še več: po Krygerjevih predvidevanjih naj bi rast mezd (in dobičkov) postopno privedla tudi do zmanjševanja delovne vneme zaposlenih v proizvodnji luksuznih izdelkov, pri čemer bi ob določeni višini zaslužka postal prosti čas dragocenejši kot dodatni dohodek. Rezultat celotnega procesa bi bil tako zlasti za preprosto prebivalstvo več kot negativen. “Preprosti ljudje bi ali obubožali zaradi inflacije ali pa se predali brezdelju, če bi v enem dnevu zaslužili toliko, kolikor potrebujejo za življenje v dveh ali treh”, je sklepal Kryger.²²

Kljub takšnemu stališču sta bila povečanje količine denarja v obtoku in “zmerna” inflacija lahko – kot je menil Kryger – tudi zelo koristna. V svojem članku je opozarjal predvsem na dve možnosti dotoka “novega” denarja in sicer s pridobivanjem srebra in zlata ter s posojili. V obeh primerih naj bi imel “novi denar” po njego-

²² Prav tam, str. 37, J. F. Kryger, cit. v op. 20, str. 163.

vem prepričanju ugodne gospodarske posledice le, če bi ga porabili za proizvodnjo “novega”, dodatnega blaga in povečanje števila zaposlenih. V tem primeru bi namreč ne vplival na rast “cen” in “mezd”, nizka in stabilna raven cen pa je bila po Krygerju eden temeljnih pogojev za gospodarsko stabilnost in prosperiteto države. Kot je pokazal Hočevar, razkriva Krygerjev drugi “ljublanski esej”, da se je švedski avtor v njem že vidno oddaljil od tradicionalne “državno-merkantilistične doktrine”, saj je videl temeljni gospodarski cilj v “blagostanju posameznika”.²³ Vseeno v njegovem pisanju v četrtem zvezku Sammlung nützlicher Unterrichte še ni zaslediti vpliva v tedanjem času uveljavljajoče se in tudi med poznimi merkantilisti navzoče teze “avtomatskega mehanizma” ali “nevidne roke”, po kateri, če razmere niso preveč negotove, gospodarski procesi in tržni mehanizmi dolgoročno sami vzpostavljajo in zagotavljajo ravnovesje med količino denarja, cenami, dohodkom, proizvodnjo in potrošnjo.²⁴ V nasprotju z zahtevo po “trgovinski svobodi”, ki jo je zagovarjal v članku o žitni trgovini, v katerem je odklanjal vsako vmešavanje države v žitne trgovske posle, tudi državno oblikovanje žitnih rezerv za obdobje slabih letin in visokih cen, je v svojem drugem in zadnjem članku vztrajal pri državnem poseganju v gospodarstvo in aktivni državni gospodarski politiki, če je bilo to v korist vzpostavljanju in varovanju pravičnega razmerja med denarjem, proizvodnjo in prebivalstvom. Po Hočevarju je Krygerjeva teza o povečanju “outputa” s pomočjo inflacije njegov najpomembnejši prispevek k “analom ekonomske analize”.²⁵

Kryger je bil na Švedskem (in je še danes) znan kot merkantilist ter sprva ortodokсни privrženec strogo državno vodenega gospodarstva.²⁶ Rojen leta 1707 na otoku Rügen v švedski Pormeraniji in Nemeč po rodu je študiral v Straslundu in v Greifswaldu, nato pa je od začetka tridesetih let služboval na Švedskem, kjer si je med prijatelji pridobil sloves švedskega rodolju-

²³ T. Hočevar, nav. delo, str. 39.

²⁴ Gl. Joseph A. Schumpeter, Povijest ekonomske analize, Prvi svezak, Informator, Zagreb 1975, str. 303-310.

²⁵ T. Hočevar, nav. delo, str. 40.

²⁶ Švedski gospodarski zgodovinar Lars Herlitz v pismu avtorju 29. aprila 1996.

ba. Po kratkem začetnem obdobju, ki ga je preživel v privatni službi, je postal visok gospodarski in finančni uradnik (od leta je bil 1770 "komerserad", torej trgovinski svetnik) v različnih državnih in dvornih pisarnah v Stockholmu. V njegovih biografijah in v švedskem biografskem leksikonu ni nobenega podatka o njegovih stikih z Ljubljano in kranjsko kmetijsko družbo in njegova sicer obsežna bibliografija ne pozna njegovih kranjskih člankov. Kryger je bil v letih od 1747 do 1766 kot "komisar za manufakture" posebej zadolžen za zaščitno politiko ter podpiranje in pospeševanje domače – švedske manufakturne proizvodnje, vendar je začel že v petdesetih letih postopno spreminjati svoje prvotno toge merkantilistične gospodarske nazore in se zblíževati z idejami t.i. reformnega merkantilizma. Pozneje naj bi pokazal nekaj razumevanja tudi za fiziokratska stališča in postal (kot že vemo) zagovornik svobodne žitne trgovine, čeprav naj bi ne bil nikoli resnični privrženec fiziokratov in fiziokratizma.²⁷ Na njegova razmišljanja o gospodarstvu in njegove gospodarske predstave naj bi namreč bolj kot različna teoretska in načelna gospodarskopolitična razmišljanja vplivale švedske gospodarske in politične težnje in razmere.

Švedska je doživljala v 18. stoletju, od smrti Karla XII. (1718) dalje zelo buren razvoj. S stanovskim odporom proti kraljevemu absolutizmu sta dobila stanovska skupščina (Rykssdag) in plemstvo premoč nad dvorom in kraljem, s slabitvijo osrednje – izvršne – oblasti pa so se zaostriili tudi odnosi med stanovi, zlasti med plemstvom in kmetstvom, ter med različnimi meščanskimi strujami. Kralj Adolf Friderik iz dinastije Holstein-Gottorp, ki je prišel leta 1751 na prestol z rusko pomočjo in je neuspešno poskušal obnoviti absolutizem, je delitve še poglobil. Pri tem so že tako napete odnose med stanovi in meščanskimi skupinami dodatno bremenili spori glede švedske zunanje in gospodarske politike. Kar zadeva zunanjo politiko, so se kopja lomila predvsem glede vprašanja, ali naj se Švedska nasloni na Rusijo ali Veliko Britanijo, v razpravljanjih o gospodarski politiki pa so se zagovorniki merkantilizma spopadali s privr-

²⁷ Prav tam. G1. tudi: T. Hočevar, nav. delo, str. 34.

ženci povečevanja gospodarske svobode ter privrženci odprave plemiških privilegijev in izboljšanja kmečkega položaja.²⁸ Razhajanja so dosegla vrh prav v času, ko naj bi Kyrger opuščal ali že opustil svoja trdo merkantilistična stališča in "moderniziral" svoje ideje. Zdi pa se, da njegov tovrstni razvoj ni bil dovolj hiter in zlasti ne dovolj očiten, saj je leta 1772, ko je bila v Stockholmu "kraljeva revolucija" in je prestol zasedel ljubljenec pariških razsvetljskih salonov Gustav III., ki je znova utrdil kraljevo oblast in uvedel skandinavsko različico razsvetljsko-reformnega vladanja,²⁹ Kryger skupaj s številnimi drugimi visokimi državnimi uradniki starega reda izgubil svoje mesto in svoj položaj. Upokojen je lahko v zadnjih letih življenja (umrl je leta 1777) le nemočno opazoval, kako je novi švedski suveren v gospodarski politiki uresničeval tudi ideje, ki jih je (med drugim v obeh ljubljanskih spisih) zastopal sam. Švedska je po zgledu francoske Turgotove politike iz leta 1774 najprej uvedla začasno svobodo prodaje žita; leto pozneje je razglasila svobodno trgovino z žitom v nekaterih provincah in na Finskem, (ki je bila tedaj del Švedske), leta 1780 pa je končno sprejela odločitev o svobodni žitni trgovini za vse državno ozemlje.³⁰ Hkrati je še naprej štivila in podpirala neagrarno, obrtno in manufakturno proizvodnjo, posebno skrb pa je posvetila tudi graditvi prometne mreže (cest in vodnih kanalov), ki naj bi pospešila notranje kroženje blaga in trgovino.

Nesrečni švedski gospodarski pisec in uradnik ni imel pri tem nobene besede več in je po nekaterih mnenjih v tujini sploh objavljjal zato, ker so mu bila doma vrata v javnost zaprta.³¹ Članek o žitni trgovini je za glasilo kranjske kmetijske družbe verjetno napisal še pred izgubo službe in položaja, saj je kranjska kmetijska družba nagradno vprašanje razpisala že leta 1771 in nato nagrado razglasila v zadnjih dneh leta 1772. Drugi članek o razmerju med količino denarja, številom pre-

²⁸ Čedomir Popov, *Gradjanska Evropa, Prva knjiga: Osnovi evropske istorije XIX. veka*, Matica srpska, Novi Sad 198, str. 188.

²⁹ François Bluche, *Le despotisme éclairé*, Pluriel-Fayard, Paris 1993, str. 295-305.

³⁰ Prav tam, str. 303-304.

³¹ Kot v op. 27.

bivalstva in količino blaga v državi pa je skoraj gotovo pripravil pozneje, čeprav naj bi bil tudi ta tesno povezan s švedskimi gospodarskimi in političnimi razmerami. Švedska si je namreč v letih od 1745 do 1776 prizadevala svoj monetarni sistem utemeljiti na papirnatem denarju, ki pa je zaradi inflacije ves čas izgubljal vrednost. V šestdesetih in sedemdesetih letih je bilo zato vprašanje o rastoči količini denarja, rastočih cenah (to-rej inflaciji) ter upadajočem obsegu blaga in proizvodnje eden najbolj žgočih problemov švedskega gospodarstva in predmet vročih razhajanj.³² In če se z vidika tega, kar o Krygerju (danes) vemo, še enkrat vrnem k njegovemu prvemu članku v *Sammlung nützlicher Unterrichte*, lahko tudi njegova tamkajšna sporočila zagledamo v bolj določni in jasni luči. Kryger je v spisu sicer res govoril o kmetijstvu, (saj je bila to tudi njegova tema) in se je obširno in gostobesedno zavzemal za kar največjo državno podporo proizvodnji žita in drugih kmetijskih pridelkov, toda njegovo razpravljanje je bilo bolj kot slavo-spev agrarnim dejavnostim apologija trgovine. Kryger je zagovarjal popolno svobodo žitne trgovine, ker je bil prepričan, da bodo trgovci v iskanju zaslužka in dobička bolj kot država s katerimi koli drugimi ukrepi – naj bo na nacionalnem, državnem, ali pa širšem, meddržavnem in mednarodnem trgu – zagotovili ravnotežje med ponudbo in povpraševanjem. Trgovci so pač lahko po mnenju švedskega avtorja edini poskrbeli, da je žito z območij, pokrajin ali držav, kjer ga je bilo dovolj, pravočasno in po zmerni (srednji) ceni prišlo na trg v dežele, v katerih ga je primanjkovalo.

Švedski “ekonomist” je zato odklanjal kakršno koli deželno ali državno poseganje v trgovino z žitom (in drugimi kmetijskimi izdelki), tudi ustanavljanje javnih kaš in skladišč, v katera bi žito hranili, ko je bila cena nizka in ga nato poslali na trg, ko se je zvišala (takšne rezerve so se mu zdele koristne le, kolikor so bile v pomoč revežem). “Nizko srednjo ceno” lahko – kot je trdil – zagotovita le “konkurenca” velikega števila kupcev in prodajalcev, zlasti pa seveda svobodna trgovina, ki trgovcu omogoča, da nemoteno uresničuje svoj “interes”

³² Prav tam.

in išče svoj dobiček.³³ Pri tem ga “nizka” in “stabilna srednja cena žita” nista zanimali le zato, ker bi bil posebej naklonjen kmetijstvu, temveč zato, ker so cene žita vplivale na cene vseh živil, rast cen živil pa je povzročala rast mezd in dražila vso ostalo proizvodnjo. V tej luči je bilo po Krygerju tudi jasno, da se trgovci pri trgovanju z žitom ne vedejo nič drugače kot pri trgovanju s katerim koli drugim blagom, to pa je po njegovem mnenju pomenilo, da je treba trgovcem in trgovini v splošnem dati kar se da proste roke. “Če vlada v trgovini svoboda, se trgovina obnaša na isti način kot morska plima in oseka,” beremo v prvem Krygerjevem “ljubljskem eseju”. “Višek dodeljuje tistemu, ki trpi pomanjkanje, in to toliko časa dokler ni zopet ustvarjeno ravnotežje...”³⁴ Če v drugem Krygerjevem ljubljskem eseju – kot je opozoril Hočevar – ni explicite navzoča teza o “avtomatskem mehanizmu” ali “nevidni roki”, je v prvem, to je v njegovem razmišljanju o trgovini skoraj ni mogoče spregledati. Vseeno Krygerjev “laisser faire” sam zase še ne pomeni njegovih simpatij za fiziokratizem. Kot je znano, so bolj ali manj svobodno trgovanje že zagovarjali tudi pozni ali t.i. reformni merkantilisti, pa tudi nekateri drugi predhodniki fiziokratizma in liberalizma. Med njimi se zdi v zvezi s Krygerjem posebej zanimiv Pierre Boisguillebert (1646–1714), po rodu plemič in sorodnik znamenitega francoskega dramatika Corneilla, po svojih upravnno-delovnih zadolžitvah pa visok finančni uradnik oz. intendant francoskega kralja Ludvika XIV. Boisguillebert je bil oster kritik enostranske francoske merkantilistične politike, zagovornik gesla “laisser faire la nature” ter (med drugim) odkrit občudovalec kralja Henrija IV. in njegovega ministra Sullyja, ki sta ju v svojih spisih omenjala tudi Kryger in Grisellini.³⁵

Kot je leta 1967 ugotovila Ema Umek, so v nagrajenih razpravah J. F. Krygerja in F. Grysellinija v *Sammlung nützlicher Unterrichte* poleg nekaterih fiziokratiskih jasno prisotne ideje “prehodne dobe med merkan-

³³ J. F. Kryger, naslov članka isti kot Grisellinijev (gl. op. 13), *Sammlung...* III, 1776, str. 6 in dalje.

³⁴ Prav tam, str. 21.

³⁵ O. Blagojevič, nav. delo, str. 93–95.

tilizmom in fiziokratizmom” to je struje t.i. reformističnih merkantilistov: Vnovično branje obeh Krygerjevih in Grisellinije razprave ter Krygerjevi življenjski podatki potrjujejo tak sklep, hkrati pa omogočajo, da sliko nazorov in predstav obeh avtorjev še nekoliko izostrimo. Zdi se namreč, da je med Krygerjem in Grisellinijem vseeno očitna in pomembna razlika. Kryger ostaja v svojem ljubljanskem pisanju, pa tudi v svojem švedskem delu še vedno merkantilist, ki se sicer zblizuje z nekaterimi razsvetljenskimi oz. zgodnjeliberalnimi idejami, ki pa ne kaže vidnejših simpatij za fiziokrate in njihovo učenje. Pri Griselliniju pa je drugače. O Grisellinijevih simpatijah za fiziokratizem in fiziokratske pisce ni dvoma, čeprav je morda glede nekaterih njihovih stališč še negotov in zadržan. V nasprotju s Krygerjem, ki je v svojem zagovoru svobodne žitne trgovine govoril predvsem o trgovini in njeni skoraj vsemogočni sposobnosti, da – če ji ne stojijo na poti nobene ovire – zagotavlja ravnovesje med ponudbo in povpraševanjem, s tem pa tudi stabilne cene, je bilo za Grisellinija kmetijstvo med najpomembnejšimi, če ne sploh najpomembnejša gospodarska panoga. To seveda verjetno samo po sebi še ni dovolj za opredelitev Grisellinija kot fiziokrata, saj – kot piše švedski zgodovinar Lars Herlitz posebnost fiziokratov ni v tem, da opozarjajo na izjemen pomen kmetijstva, temveč v tem, da se zavzemajo za “kapitalistično kmetijstvo” ali bolje: za “kmetijski kapitalizem”.³⁶ Toda če nismo doktrinarno natančni, lahko vseeno rečemo: Kryger nastopa v glasilu kranjske kmetijske družbe s pozno oz. “reformno” merkantilističnimi, celo zgodnjeliberalnimi stališči, medtem ko zastopa Grisellini fiziokratska gledanja.

S tega vidika pa se zanimivo odpira tudi drugo vprašanje – to je vprašanje o odločitvi odbora kranjske kmetijske družbe, da podeli prvo nagrado merkantilistu Krygerju, drugo oz. “samo” pohvalo pa fiziokratu Griselliniju. Za določnejši odgovor na to vprašanje nimamo ustreznega gradiva. Vseeno se zdi skoraj nesporno, da

³⁶ Lars Herlitz, *Ideas of Capital and Development in Pre-Classical Economic Thought: Two Essays*, Institute of Economic History, University of Göteborg, Report 7, Göteborg 1989, str. 26.

je bilo Krygerjevo razmišljanje o svobodi žitne trgovine, ki se je navezovalo na merkantilistično dediščino, bliže tradiciji avstrijskih kameralistov in gospodarski politiki avstrijskega vrha kot Grisellinijevo sklicevanje na francoske razsvetljence in fiziokrate. Tako je Kryger dobil prvo nagrado in častno članstvo prav zato, ker (še) ni bil fiziokrat, Grisellini pa je pristal na drugem mestu, ker je bil fiziokratom že preblizu.

O gospodarskih in družbenih pogledih

V. F. Kluna

*(in prvem obširnejšem zapisu
o utopičnem socializmu v
kranjskem časopisju)*

Slovensko zgodovino pisje je namenilo družbenim in gospodarskim razmeram na Slovenskem v 19. stoletju razmeroma veliko pozornosti, manj pa se je ukvarjalo z načrti, predstavami in upanji, ki so jih med prebivalstvom – posebej pa med izobraženstvom in meščanstvom – izzvale gospodarske in družbene spremembe. Vendar razmišljanj in razpravljanj o razvojnih možnostih in prihodnosti deželnih gospodarstev ter o družbenih posledicah uvajanja novih proizvodnih oblik in industrializacije ni bilo malo. V petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja se je tako v Laibacher in Grazer Zeitung o značilnostih nove “industrijske dobe” in o prihodnosti kranjskega gospodarstva obširno razpisal publicistično plodni in prodorni, a osebno kontroverzni Vinko Ferreri Klun, ki je samozavestno poudarjal zgodovinsko poslanstvo meščanstva in odločno zavračal socialistične in egalitaristične ideje. Klun je že leta 1850 – kot prvi na Kranjskem – pisal o francoskih socialistih in kranjske bralce opozoril na njihovo misel. Sredi 19. stoletja je bil nato pet let tajnik kranjske trgovske in obrtne zbornice. Njegovo pisanje o kranjskem gospodarstvu in kranjskih “industrijskih” perspektivah v tej luči ni bilo le izraz njegovih osebnih predstav, temveč tudi gledanj širšega kroga z gospodarskimi vprašanji se ukvarjajočih kranjskih izobražencev, ki so sredi 19. stoletja razmišljali o deželni “industrijski” prihodnosti.

Vinko Fereri Klun¹ je bil vsestranska, dinamična in hkrati protislovna osebnost. Rojen je bil leta 1823 v Ljubljani, kjer je obiskoval gimnazijo in licej. Po opravljenem liceju in krajsi zaposlitvi je odšel v Benetke in tik pred revolucijo leta 1848 – po končanem študiju zgodovine – promoviral v Padovi. Revolucionarno leto 1848 in prvo polovico leta 1849 je preživel v Benetkah, kjer je bil v stikih z nekaterimi vidnimi osebnostmi beneške revolucije.² Z revolucijo je odkrito simpatiziral, pisal o panslavizmu, kritiziral odnos Avstrije do Slovanov in poskušal ujete slovanske vojake s politično propagando pridobiti za svobodomiselne ideje. Toda že junija 1849 je naglo spremenil svoja stališča, se lojalno vrnil v Ljubljano in v svoji sicer dokumentarno bogati študiji o beneški revoluciji, ki jo je najprej objavil v Ilirskem listu in Laibacher Zeitung, zatem pa še v leipziški reviji Die Gegenwart, opisal polpretekle dogodke v skladu z avstrijskimi uradnimi stališči.

V Ljubljani je ostal vse do leta 1856: bil je urednik Laibacher Zeitung (1849–1856), tajnik odbora delničarjev slovenskega gledališča (1850), tajnik zgodovinskega društva in njegovih publikacij (1851–56) in tajnik trgovske in obrtne zbornice na Kranjskem (1851–56).³ Od leta 1852 je poučeval zgodovino na dekliškem učilišču, ki ga je ustanovila njegova kasnejša soproga Marija Feyerabend, Švicarka po rodu, poučevanje pa je moral, kot kaže, kmalu opustiti.⁴ Leta 1854 je ponudil svoje usluge tudi avstrijski policiji, vendar mu na Dunaju zaradi njegovih simpatij za revolucijo leta 1848 niso zaupali in so njegovo ponudbo zavrnil.⁵ Dve leti pozneje je odšel v Švico, kjer naj bi dobil mesto srednješolskega profe-

¹ Klun sam se je ob različnih priložnostih in v različnih obdobjih različno podpisoval: kot Vincenz Klun, kot Vinko Klun, včasih kot Vinko Fereri oz. Vincenz Fereri Klun. Nepodpisani pisec nekrologa v Novicah je leta 1875 povezoval Klunovo "spremenljivost" pri podpisovanju z njegovo osebno spremenljivostjo in zapisal: "Dr. Klun je bil vsake sorte in svojem življenju; keder se je kazal iskrenega Slovenca, podpisal se ni Vincenci Fereri Klun, ampak le Vinko Klun" (Novice, 21. julija 1875).

² O Klunovem bivanju v Benetkah: Jože Pierazzi, Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848–1849, Zgodovinski časopis XXVI/1972, št. 1–2, str. 69–84.

³ Glavne življenjepisne podatke povzemam po obsežnem članku Avgusta Pirjevca v Slovenskem biografskem leksikonu: SBL I, Ljubljana 1925–32, str. 466–68.

⁴ Po nekrologu v Laibacher Tagblattu je moral opustiti poučevanje na dekliškem učilišču zaradi "neke korespondence". Gl. Laibacher Tagblatt, N. 160, 17. Juli 1875.

⁵ Östereichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Oberste Polizeibehörde, Präs. II 3530–854.

sorja, toda kmalu se je vrnil v Avstrijo, postal najprej profesor zgodovine v Zadru in ob koncu leta 1857 profesor geografije in statistike na novo ustanovljeni trgovski akademiji na Dunaju. V naslednjih letih je napisal več geografskih razprav in učbenikov, ki so razkrivali njegovo posebno zanimanje za gospodarska vprašanja in pomenili pomembno novost. Doživeli so večje število izdaj in so jih v avstrijskem delu monarhije uporabljali še dolgo po njegovi smrti.⁶ Leta 1862 je postal privatni docent za geografijo na univerzi, leta 1867 sekcijski in dve leti pozneje dvorni svetnik v trgovinskem ministrstvu. V začetku sedemdesetih let se je umaknil na svoje posestvo pri Luzernu v Švici, se nato znova vrnil na Dunaj in sredi leta 1875 umrl v Karlovih Varih na Češkem.

Kljub razgibanemu in po biografskih podatkih sopeč, dovolj bogatemu življenju pa je bil vtis, ki ga je Klun zapustil pri svojih slovenskih sodobnikih (in prek njih v slovenskem zgodovinopisju), manj ugoden. Kot je znano, je bil 1867 s slovenskimi glasovi izvoljen v deželni in od tam v državni zbor, vendar se je v razpravi o konkordatnem vprašanju v državnem zboru razšel s slovenskimi poslanci in je že oktobra 1867 zapustil slovenski tabor.⁷ Pridružil se je nasprotnikom konkordata, zavrnil tesnejše povezovanje slovenske politike z duhovščino in cerkvijo in se zavzel za odpravo cerkvenega nadzora nad šolstvom. Slednje ga je zblížalo z nemškimi liberalci in je, četudi je še nekaj časa načelno zagovarjal narodno enakopravnost, postopoma povsem prešel na nemško stran. Pristopil je h kranjskim ustavovercem, postal zagovornik agresivnega nemštva in aktivno nasprotoval slovenskim narodnopolitičnim zahtevam.⁸ Imenovanje za sekcijskega načelnika v trgovinskem ministrstvu takoj po odhodu iz slovenskega tabora leta 1867 je Klunu vtisnilo pečat plačanega izdajstva. "Klun je bil izdajalec svojega naroda," je ob njegovi smrti zapisal Slovenski

⁶ Njegova Leitfaden für den geographischen Unterricht an Mittelschulen, ki je prvič izšla leta 1862, je v predelani obliki doživela še več izdaj celo v devetdesetih letih 19. stoletja.

⁷ Vasilij Melik, Spremembe programa slovenskega političnega tabora v letu 1867, Zgodovinski časopis XIX-XX/1965-1966, str. 314, isti: Slovenska politika ob začetku dualizma, Zgodovinski časopis XXII/1968, št. 1-2, str. 33.

⁸ Po Pirjevčevem članku v SBL, gl. op. 3.

narod. "Zaupanje, ki si ga je pridobil s svojimi zaslugami, zlorabil je, da je dobil od naroda, narodne stranke mandat v deželni in državni zbor in kadar je svoj namen dosegel, uskočil je iz narodnega taborja v vladni, se slovenskega stališča v nemško. Da je dobil častni naslov dvornega svetovalca, vrgel je od sebe najčastnejšo čast branilca svojega zatiranega naroda; da je dobil mesto sekcijskega predstojnika v trgovinskem ministrstvu prelomil je slovesne svoje obljube; bil je človek, ki je sebe ljubil, a ne naroda svojega, dobičkar in česti lakomnež, zato je postal Efiartes ..." Nič bolje niso Kluna ocenjevali nekateri drugi slovenski sodobniki.¹⁰

Kljub odpadništvu in očitku, da je pretirano ambiciozen in častihlepen, pa Klunu tudi njegovi slovenski nasprotniki niso odrekli zaslug in sposobnosti. Celo pisec nekrologa v Slovenskem narodu mu je priznal, da je pred svojim odhodom iz slovenskega tabora "za Slovenstvo mnogo dobrega storil", saj je pisal o Slovencih v nemške "znanstvene liste" in ruske časnike, zbiral in objavljajl je gradivo za domačo zgodovino in bil v petdesetih letih osrednja osebnost kranjskega zgodovinskega društva. V istem času, ko je aktivno deloval v kranjskem zgodovinskem društvu, se je Klun kot tajnik kranjske trgovske in obrtne zbornice pobljže seznanil z gospodarskim stanjem na Kranjskem in se vključil v razprave o gospodarski prihodnosti dežele. Petdeseta leta so bila v Avstriji čas naglih gospodarskih sprememb in velikih pričakovanj; to je bil hkrati čas, ko so spremenjene gospodarske in družbene razmere po odpravi fevdalnega reda, usmeritvi državnega vrha k liberalni gospodarski politiki in izgradnji južne železnice tudi na Slovenskem vzbudile optimistične načrte in upanja na hitrejši gospodarski razvoj z nastankom moderne industrije. Klun se je udeleževal razprav v kranjski trgovski in obrtni zbornici, sodeloval je pri pisanju zborničnih letnih

⁹ Slovenski narod, št. 161, 18. julija 1875.

¹⁰ Josip Vošnjak je npr. v svojih spominih zapisal: "Dr. Vinko Klun – svoj doktorat si je prisleparil na padovanskem vseučilišču – je še tisto leto obrnil plašč po vetru in v zahvalo ga je Beust imenoval za sekcijskega svetnika v trgovinskem ministrstvu (Josip Vošnjak, Spomini, Slovenska matica, Ljubljana 1982, str. 210). Nič boljšega mnenja ni imel o Klunu Levstik. Gl. Fran Levstik: Zbrano delo, 11. zvezek, DZS – Ljubljana 1980, str. 92, 93, 99.

poročil in zbiranju gradiva zanje, svoje poglede na razvojne možnosti kranjskega gospodarstva pa je nato strnil v vrsti sestavkov, ki jih je najprej objavil leta 1856 v časopisih Laibacher in Grazer Zeitung in nato še v posebni brošuri, vse pod naslovom Industrielle Briefe aus Krain.¹¹ V šestdesetih letih je svoje gospodarsko-politične nazore in svoja razmišljanja o napredku in družbenozgodovinski vlogi meščanstva določneje razgrnil še v Triglavu, dunajskem Der Volkswirthu in Laibacher Tagblattu.

I

Klun je svoja “industrijska pisma” uvedel z zanosnimi besedami o “sporočilu miru”, ki je zajelo “vse dežele” in usmerilo pozornost “mislečih ljudi” k razvoju industrije in prometa. Začel naj bi se nov boj, boj človeške razumnosti, oprte na “velike rezultate opravljenih iznajdb”, proti podedovanemu starokopitništvu. Po “krvavem krstu” naj bi stopila v novo dobo tudi “mlada Avstrija”, ki je s “pravim razumevanjem časa dozorela” in si polna “samozavesti” in zaupanja v prihodnost zagotovila “spoštovanja vredno mesto v svetu”; njena zunanja moč naj bi pri tem temeljila prav na njeni notranji obnovi.

Klun je samega sebe opredelil za realista, za pristaša treznega, praktičnega življenjskega nazora, ki stoji na stališču “materializma našega časa”. V ospredju takšne usmeritve naj bi bilo spoznanje o potrebi po pravilnem, naravnem razmerju med znanstveno in “industrijsko”¹² dejavnostjo, med “teorijo” in življenjem”. Geslo “Znanje je moč!” pomeni, da razum (die Intelligenz), ta “bogati zaklad pridobljenih znanj”, obvladuje vse človekovo delovanje. “Prava, stroga znanost” najuspešneje vpliva na človeštvo, če iz zatohlih predavalnic poseže na “glasni trg življenja”. Človek se vendar ne uči le zato, da bi veliko znal, temveč predvsem zato, da bi duhovno pridol-

¹¹ Industrielle Briefe aus Krain so najprej izšli v Laibacher Zeitung letnik 1856, št. 194, 197, 200, 206, 229, 235, 241, 247. Sam navajam po broširani izdaji, ki je izšla pri založbi Leykam-Erben v Gradcu.

¹² Pojem “industrija” uporablja Klun v širšem pomenu, ko pomeni tako rekoč vso gospodarsko dejavnost, in v ožjem, ko označuje moderno, strojno predelavo surovin.

bljeno uporabil za “seme, iz katerega bodo vzklili dragoceni sadeži”. Znanost ni mrtvo znanje, njeno poseganje v zunanji svet pa ne pomeni niti njenega razvrednotenja niti njene podreditve. “Šele, ko teorija postane praksa, dobi svojo pravo vrednost,” je vzklikal Klun (s še danes zelo priljubljeno mislijo) in poudarjal, da želi prav v tem smislu predstaviti nekatera spoznanja “kmetijske in industrijske statistike” o stanju kranjskega gospodarstva in njegovih možnostih.

Po Klunovem mnenju je narava za Kranjsko “veliko, (celo) zelo veliko naredila,” ljudje pa so storili “zelo malo”. Razdrobljenost kmečke posesti je onemogočala hitrejši razvoj kmetijstva in racionalnejše obdelovanje zemlje, saj je poizkušal kmet na majhnem zemljišču pridelati čim več različnih kultur, kar je bilo v nasprotju z načeli “prosvetlenejša” ekonomije in je marsikje komaj zadoščalo za bedno životarjenje. V takšnih razmerah naj bi bila tudi prizadevanja kranjske kmetijske družbe, dr. Janeza Bleiweisa in Novic (o katerih je imel avtor zelo dobro mnenje) brez pravega učinka. Po Klunu bi bila nujno potrebna razdelitev srenjskih pašnikov, kar bi povečalo količino obdelovalne zemlje, hkrati pa bi morali na Kranjskem povečati pridelek koruze in tako odpraviti primanjkljaj v žitaricah. Poleg tega bi bilo treba nameniti več pozornosti živinoreji, sadjarstvu in vinogradništvu, saj so pomenile vse te panoge še v marsičem neizrabljen vir dohodkov.

Veliko bogastvo Kranjske so bili po Klunovem mnenju njeni gozdovi, toda prav ravnanje z njimi je bilo ena slabih strani kranjskega gospodarstva. Razmere naj bi se bile bistveno poslabšale po letu 1848, izsekavanje naj bi skoraj za četrtno preseгло prirastek in rast cen lesa naj bi dodatno spodbujala neracionalno izrabo gozdov. Gradnja železnice bo povzročila, da se bo cena lesa še dvignila, je ugotavljal Klun, zato bi bilo treba gospodarjenje z gozdovi nujno urediti in zagotoviti spoštovanje ustrezne (gozdne) zakonodaje. Hkrati naj bi bilo pomembno kurivo, ki bi lahko deloma nadomestilo les in zavrlo izsekavanje gozdov, šota,¹³ le-ta bi lahko nado-

¹³ V skladu z naravo svojega dela (“opisna statistika”) je Klun navajal tudi podrobnejše številčne ocene, ki jih sam tu izpuščam.

mestila primanjkljaj lesa in gozdovom omogočila, da si "odpočijejo". Klun je predvideval, da bi lahko šoto sčasoma uporabili kot energetski vir v industriji. Sploh pa je večkrat poudaril, da ima Kranjska veliko energetskih virov, naj gre za vodno silo ali za premog.

Spričo bogatih virov energije in zlasti zaradi svoje ugodne geografske lege sta imeli Kranjska in z njo Ljubljana po Klunovem prepričanju naravnost odlične pogoje za gradnjo tovarn, torej za nastanek industrije. Lega ob železnici, glavni prometni žili monarhije, ki je povezovala Orient in "naš del sveta", bližina Trsta, poceni zemlja, zadostne količine gradbenega materiala in delavno, pošteno, "od kužnega smradu socialnega razsvetljevanja (Aufklärerei) še nedotaknjeno"¹⁴ prebivalstvo – vse to naj bi bilo pozitivna opora "mislečim možem industrije". "Kdo bi podvomil, da ima Ljubljana – potencialni kraj za tovarne v prihodnosti – vse možnosti, da postane tržaški Manchester," se je spraševal pisec "industrijskih pisem".

Kranjska je bila po Klunu v "industrijskem in trgovinskem pogledu" v celoti odvisna od Trsta. Z rastjo Trsta naj bi napredovala tudi kranjska dežela, zato naj bi bila razvoj avstrijskega Lloydja in njegova uveljavitev v svetu tudi v kranjskem interesu. Na žalost pa so – kot je menil Klun – tržaškimi trgovci manjkale tiste lastnosti, ki so v srednjem veku povzdignile Benetke in Genova do njihove moči. Mogočnejši razcvet Trsta in celotne monarhije bi lahko omogočile šele podružnice tržaških trgovskih hiš in "kolonije" tržaške trgovine v Levanti, tej "naravni poti naše izvozne trgovine". Poslanstvo Trsta še zdaleč ni bilo le v tranzitni trgovini: avstrijski Lloyd ("genijalna stvaritev našega finančnega ministra")¹⁵ naj bi nosil v sebi vse zametke "avstrijske Hanze". Lloyd naj bi bil most, "po katerem stopata Trst in Avstrija nasproti svojemu mestu v svetu, svoji materialni in duhovni premoči v tujini". Po Klunovem mnenju je "sonce prihodnosti" avstrijske industrije in trgovine "vzhajalo"

¹⁴ Oznaka "razsvetljevanja" (Aufklärerei) ima v kontekstu Klunovega pisanja povsem negativen prizvok in Klun v oklepaju posebej omenja, da te "Aufklärerei" ne kaže zamenjavati z "wahrhafter Aufklärung". Takšno stališče je – kot bo vidno iz nadaljevanja – v soglasju s Klunovimi pogledi na socializem in delavsko gibanje.

¹⁵ Karla Ludwiga von Brucka.

na Orientu. Lloydovo ladjeve, razcvet avstrijske vojne mornarice, ki bo ščitila avstrijsko trgovino in avstrijske kolonije, koristne trgovske zveze s prekomorskimi deželami in energični konzulati – vse to naj bi vzpodbudilo vnemo (“den Muth elektriziern”) avstrijskih podjetnikov in pognalo Avstrijo k hitrejšemu napredku,. “Kolonije – to je naše geslo, zaupanje v same sebe osnova industrijske prihodnosti, odločnost in smel pogled v prihodnost ugodni veter, ki mogočno napenja jadra naše trgovine,” je zanosno pisal avtor “industrijskih pisem”. Kranjska bi morala biti za razmah Trsta in Lloydja še posebej zainteresirana, saj je bila njena industrija odvisna predvsem od njenega razvoja. In ker o tem razvoju, kot je menil Klun, ni bilo mogoče dvomiti, je bila po njegovem prepričanju povsem zanesljiva tudi kranjska industrijska prihodnost.

Očitno optimistično razpoloženi pisec “industrijskih pisem” je moral vseeno priznati, da je bila kranjska industrija v času njegovega pisanja še na prvi stopnji razvoja, čeprav naj bi bil v “zadnjih letih” z nastankom novih ter z razširitvijo in modernizacijo obstoječih tovarn že “storjen razveseljiv napredek”.¹⁶ Obstoječe tovarne v Ljubljani in njeni okolici so bile po njegovi oceni spodbuden primer, da lahko v neposrednem tržaškem zaledju – ob ustreznih strokovnih znanjih in zadostnih finančnih sredstvih z dobičkom uspevajo industrijska podjetja. Med pokrajinami Kranjske naj bi bila v industrijskem pogledu najpomembnejša Gorenjska, Dolenjska naj bi imela pred seboj še “imenitno prihodnost”, medtem ko naj bi ostala Notranjska tudi v prihodnje usmerjena predvsem v kmetijstvo. V nadaljevanju svojih pisem se je Klun ustavil pri posameznih krajih in obrteh, poudaril je pomen gorenjskih fužin, idrijskega rudnika živega srebra in Auerspergovih železniških delavnic na Dvoru ter med drugim podprl Bleiweisovo misel, da lahko notranjskega kmeta iz naraščajočega siromaštva, ki se bo še povečalo spričo izgube dohodka od prevoznitva zaradi izgradnje južne železnice, reši le

¹⁶ Med tovarnami, ki jih navaja kot dokaz tega napredka, omenja sladkorno rafinerijo v Ljubljani, bombažno predilnico in tkalnico v Ljubljani, strojni papirnici in steklarni v okolici Ljubljane itd.

usmeritev v intenzivno, moderno organizirano kmetijstvo. Kljub zanosnemu navdušenju nad napredkom in načrti avstrijskega finančnega ministra Karla Ludwiga von Brucka pa spodbujajo nekatere Klunove oznake in ugotovitve k razmišljanju o tem, v kolikšni meri je v petdesetih letih že dejansko spoznal in razumel daljnosežne posledice tehnoloških in gospodarskih sprememb, ki jih je prinašala s seboj moderna kapitalistična industrija s parnimi stroji in železnico. Klun se je sicer zavedal problema razdrobljenosti obrti na Kranjskem in je opozarjal, da majhne obrtne delavnice z nekaj več kot sto goldinarji kapitala, z mojstrom in morda še enim ali dvema pomočnikoma, ne bodo mogle tekmovati z moderno industrijsko proizvodnjo. Zato je pozival k združevanju "dela in kapitala" in se zavzemal za ustanavljanje podpornih in hranilnih blagajn, ki bi s posojili pomagale majhnim rokodelcem in obrtnikom. Toda gospodarska podoba Kranjske, ki jo je slikal, je bila hkrati kar preveč optimistična, Tržič na Gorenjskem mu je bil že kar kranjski Manchester, ugodne pa so bile tudi njegove ocene razmer v gorenjskem železarstvu. Klunova razmišljanja so bila v tej luči izraz širšega razpoloženja med kranjskim meščanstvom, ki je sredi 19. stoletja še upalo, da bo mogoče že z modernizacijo obstoječih obratov in uvajanjem novih tehnologij doseči prepotrebno gospodarsko prenavo, ni pa se še zavedalo, da je bil za moderno kapitalistično industrijo značilen povsem nov način dela, ki ni poznal usmiljenja z ustaljenimi proizvodnimi oblikami in je vzpostavljal povsem nove družbene in gospodarske odnose.

Ocene in napovedi v Klunovih "industrijskih pisnih" so, kot kaže tudi sicer izraz pričakovanj in načrtov širšega kroga kranjskih "gospodarstvenikov", zbranih v kranjski trgovski in obrtni zbornici ter kmetijski družbi. Optimistično prepričanje, da sta Kranjska in zlasti okolica Ljubljane naravnost ustvarjeni za "fabrike", lahko skupaj z ugodnimi ocenami o kranjskih energetskih virih in o prihodnosti, ki jo deželi prinaša železnica, zasledimo tudi v Novicah¹⁷ in v letnih poročilih

¹⁷ "De je Ljubljana v resnici za fabrike pripravna, je gotovo, kar nam potrdi tudi izkušnja preteklih časov so npr. pisale Novice 24. aprila 1850 (list 17, str. 71). O

trgovske in obrtne zbornice. Manj je bilo v petdesetih letih 19. stoletja govora o pomenu, ki naj bi ga za razvoj avstrijske industrije imela trgovina proti Turčiji in Levanti, in v kateri bi bila lahko Kranjska pomemben vezni člen. Ta tema je postala na Kranjskem aktualna šele slabo desetletje kasneje, ko so začeli v trgovski in obrtni zbornici razpravljati o nadaljnji gradnji železnice preko kranjskega ozemlja. Vseeno pa bomo na Kranjskem zanosni klic po kolonijah v Levanti v šestdesetih in sedemdesetih letih komaj kje srečali.

V šestdesetih letih 19. stoletja so se mnenja o deželni gospodarski prihodnosti na Kranjskem očitno razšla. Dr. Janez Bleiweis z odborom kranjske kmetijske družbe je menil, da Kranjska še nima možnosti za hitrejši razvoj industrije in mora zato usmeriti vse sile v intenzivno modernizacijo kmetijstva.¹⁸ V kranjski trgovski in obrtni zbornici pa so bili glede razvoja industrije manj črnogledi in so še naprej ugotavljali, da ima Kranjska vse potrebne naravne pogoje za razvoj industrije, njen večji razmah pa ovirajo predvsem slabe prometne veze. Klun je bil s svojimi pogledi nedvomno bližje kranjski trgovski in obrtni zbornici kot kranjski kmetijski družbi. "Zveze med proizvodnimi središči in tržišči so osnovni pogoj prometa pri vsakem narodu," je zapisal leta 1865 v obsežnem članku o Prometnih poteh (Die Verkehrsstrassen), ki ga je objavil v nemško pisanem Triglavu. "To so tvorci industrije in trgovine in sodijo zato k temeljem nacionalnega blagostanja ..." V skladu z železniškimi načrti kranjske trgovske in obrtne zbornice je Klun opozoril, da oblasti pri gradnji železnic zapostavljajo vzhodne in južne predele monarhije, med drugim tudi Kranjsko, hkrati pa je poudaril pomembno vlogo trgovine in prometa pri zagotavljanju ravnovesja med ponudbo in povpraševanjem. Po Klunu je bilo to razmerje tema, ki bi zaslužila posebno obravnavo, saj naj bi bila eno osrednjih gospodarskih vprašanj. Prav potrošnja naj bi bila namreč eden pokazateljev kulturne

ugodnem položaju Ljubljane za nastanek industrije lahko v petdesetih letih v Novicah srečamo še več sestavkov.

¹⁸ O Bleiweisovih pogledih na razvoj industrije na Kranjskem več v poglavju o Gospodarskih in socialnih nazorih Bleiweisovega kroga.

stopnje posameznega naroda. Visoko kulturni, visoko civilizirani narodi naj bi pač trošili mnogo več kot "surova, divja ljudstva"; med ponudbo in povpraševanjem pa naj bi vladalo vzajemno učinkovanje, saj povečano povpraševanje vzpodbuja večjo ponudbo (proizvodnjo) in obratno.¹⁹

Klun je bil vseskozi dosleden zagovornik liberalnih gospodarskih načel. V začetku petdesetih let, ko se je začelo postopno odpiranje do tedaj zelo togega, proflibitivno usmerjenega avstrijskega carinskega sistema, so težnje po svobodnejši zunanjetrgovinski menjavi tudi na Kranjskem naletele na zadržano odobravanje. V tem smislu so se v kranjski trgovski in obrtni zbornici v poročilu za leto 1851, ki ga je kot tajnik podpisal V. F. Klun, med drugim zavzeli za odpravo visokih carinskih zaščit in ugotavljali, da visoka carinska zaščita koristi predvsem tihotapstvu.²⁰ Avstrijska preusmeritev k svobodni obrti, ki jo je utemeljil obrtni zakon iz leta 1859, pa je na Kranjskem že izzvala dvome, ki so po sprejemu svobodno-obrtne zakonodaje in mednarodnih svobodno-trgovinskih pogodb prerasli v odkrito nasprotovanje liberalni gospodarski politiki. V drugi polovici šestdesetih let, potem ko je postal predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice ljubljanski trgovec V. C. Zupan, je zahteva po zaščiti domače proizvodnje in odpravi liberalne gospodarske zakonodaje v kranjski zbornici prepričljivo prevladala. Toda Klun je tudi tedaj ostal zagovornik liberalne gospodarske politike.

Klunove gospodarske nazore v drugi polovici šestdesetih let lepo ponazarja časopis *Der Volkswirth*, ki je s podnaslovom *Wochenschrift für Handel und Finanzen, Industrie und Landwirtschaft* izhajal na Dunaju in v katerem je Klun od oktobra 1865 do konca novembra 1867 naveden kot lastnik, izdajatelj in odgovorni urednik.²¹ Klun je list prevzel s četrto številko osmega letnika in je v uvodnem pojasnilu takole opisal njego-

¹⁹ Triglav I, št. 26, 31. marec 1865, str. 113.

²⁰ Oznanilo kupčijske in obrtne zbornice za kranjsko kronovino v Ljubljani predloženo slavnemu c. k. ministrstvu kupčije in obertnije v letu 1851. Priloga k Novicam, list 72, 8. septembra 1852.

²¹ Klun je zadnjič naveden kot "Herausgeber" v 48. številki lista 30. novembra 1867.

vo usmeritev: "Der Volkswirth zagovarja na področju narodnega gospodarstva načela odločnega napredka, zavzemal se bo za čim širše razumevanje novodobnih narodnogospodarskih načel in za njihovo uveljavitev v pristojnih krogih".²² Čeprav Klun sam v list ni prispeval obširnejših podpisanih prispevkov (uvodniki in daljši članki so bili skoraj vselej nepodpisani), je razkrival Der Volkswirth urednikove (in izdajateljewe) nedvoumne simpatije za svobodno trgovino. Tako se je zavzemal za odpravo najrazličnejših omejitev, poudarjal je pomen svobodnega tekmovanja in zagovarjal svobodni trg kapitala, podpiral avstrijske svobodno-trgovinske z drugimi državami ter pozival k odpiranju tujim akcijskim družbam in širokogrudni investicijski politiki. Posebno pozornost je posvečal gradnji železnic, njihovemu financiranju, razmeram na borzi in bančnim vprašanjem. V središču izdajateljevega in urednikovega zanimanja so bili finančni problemi, finančni posli in finančno poslovanje, zavarovalnice, banke in trg kapitala.²³ Iz lista je bil mogoče razločno razbrati Klunovo prepričanje, da je bil v pogojih intenzivne gospodarske rasti eno osrednjih gospodarskih vprašanj, ki ga je bilo treba rešiti, prav problem kapitala in investicij. Če smo ob nekaterih Klunovih ugotovitvah v "industrijskih pismih" še lahko ugotavljali, da so bile njegove predstave o dejanskih težnjah dobe in razsežnostih sprememb nejasne in nedorečene, tega za Der Volkswirth ni več mogoče reči. Der Volkswirth je bil moderen poslovni časopis, poln podjetniške vneme in spodbujanja k napredku, ki je poskušal okoli sebe zbrati liberalno misleče poslovne može, podpreti vlado pri njenih liberalnih gospodarskih opredelitvah in seznaniti zainteresirane z temeljnimi načeli modernega poslovanja. Podatkov o tem, kakšen je bil njegov resnični odmev v avstrijskem poslovnem svetu, nisem zasledil; Klun ga je bržčas zapustil potem, ko je bil imenovan za sekcijskega svetnika v trgovinskem ministrstvu.

²² Der Volkswirth, Nr. 41, 14. October 1865, str. 529.

²³ Poleg številnih člankov o finančnih vprašanjih, kapitalu in bankah razkriva to zanimanje tudi časopisna priloga Die Assecuranz s podnaslovom Organ für das gesammte Versicherungswesen.

Vinko Fereri Klun je leta 1868 v Laibacher Tagblattu v enajstih nadaljevanjih (in nato še v posebni brošuri "ustavoverskega združenja") objavil tudi obširnejši zapis z naslovom Meščanska obrt (Das bürgerliche Gewerbe), ki je bil pravi slavospev meščanstvu, svobodi in napredku.²⁴ Njegove "skice", (kot jih je imenoval) je prevevalo samozavestno in bojevito razpoloženje. "V velikem boju, ki se dandanes bije v naši domovini za svetlobo in svobodo, ima pravo meščanstvo – buržoazija (die Bourgeoisie) posebno odlično mesto", je poudarjal v uvodnem sestavku, ko je pojasnjeval vodilno misel svojih razmišljanj. "Skice", ki so nastale po Klunovem odhodu iz slovenskega tabora, so imele nedvoumno polemičen podton in so se nekajkrat kritično spopadle s slovenskimi političnimi stališči. Toda njihov glavni namen naj bi bil, kot je zapisal Klun, krepitev (meščanske) samozavesti in dvig stranke "napredku prijaznega" meščanstva. Čas cvetenja "dela" in "meščanstva" je bil namreč po Klunu vedno in povsod tudi čas cvetenja narodov; ta "neizbrisljiva zgodovinska resnica" bi morala spodbudno vplivati na "obrtnika" (Gewerbsmann), da bo odkril v sebi in svojih sotovariših nosilce "svobodnjaškega" razvoja in spoznal, da "svoboda dela" vselej utemeljuje slavo in bogastvo narodov, odpira pot izobrazbi, z izobrazbo pa napredku s trajnim blagostanjem. Zato: "z ljudsko izobrazbo k ljudski svobodi in ljudskemu blagostanju!"

Te misli bi si morali na Kranjskem posebej vzeti k srcu in jih praktično uveljaviti, je menil Klun. Čeprav naj bi imela Kranjska tako ugodne pogoje za dvig obrtnega stanu in razvoj industrije kot malo katera avstrijska dežela, naj bi obrt in rokodelstvo, trgovina in promet še vedno ostajali v starih "tirih". V kranjskih mestih in trgih naj bi pač manjkalo podjetniškega duha in samozavestne meščanske dejavnosti, dežela pa naj bi potrebovala strokovnih šol in obrtnih združenj po nemškem, angleškem in švicarskem vzoru. "Meščan" kranjskih mest in trgov se je po Klunovem mnenju vse premalo ukvarjal z "meščansko", tj. mestno obrtjo in je bil "mnogokrat (v bistvu) samo kmet". Bil je preveč na-

²⁴ Das bürgerliche Gewerbe, Eine kulturhistorische Skizze von Dr. Klun, Verlag des konstituionellen Vereins, Laibach 1868.

vezan na podeželje in odvisen od njega tudi v političnih vprašanjih; iz takšnega “nenaravnega” razmerja so nastajale tudi “znane nenaravne politične zveze”, ki bi pri samozavestnem in samostojnem meščanstvu nikoli ne bile mogoče. Pravi “delavni meščan” namreč po Klunu povsod “prisega” na napredek in se dobro zaveda, da lahko le v meščanski, politični in gospodarski svobodi vzklije “tisto plodno seme”, iz katerega zraste narodno blagostanje. Zveza “delavnega meščanstva” z “elementi”, ki stremijo k stabilnosti in ohranitvi “zastarelih ustanov” in, ki “žele zapreti lasten narod pred drugače govorečimi sosedi”, medtem ko teži splošni svetovni tok k preraščanju ovir in povezovanju narodov in ljudstev, je naravnost “greh proti svetemu duhu časa”.

Za Kluna je bilo samo po sebi razumljivo, da je “pionir napredka” prav meščanstvo, saj naj bi meščana v njegovi težnji po svobodi in napredovanju ne vodil le “človeku prirojeni nagon”, temveč tudi lastni interes. Hkrati je ugotavljal, da je prvi pogoj razvoja proizvodnih sil svoboda – “svoboda dela”, “svoboda zaslužka”, “svoboda prometa” z drugimi deželami in ljudstvi. Razna gesla o “narodnem delu” in “narodnem izobraževanju” so bile v času, ko so poslovni in podjetniški svet povezovale železnice in telegrafi, ko je bilo mogoče dobivati surovine za industrijo iz najbolj oddaljenih dežel, po njegovem mnenju prazne fraze. Za vedno naj bi bili mimo časi, ko je zadostoval le domač proizvod. “Delovni meščan” (der arbeitende Bürger) naj bi gledal “ven, v široki svet” in klical: “Dem muthigen gehört die Welt”.

V skladu z opisanimi stališči je bila po Klunovih vidnjih tudi zgodovina proces sicer postopnega, a vztrajnega napredovanja in izpopolnjevanja. Zgodovina pač niso le boji in vojne, beremo v njegovih “skicah”. Zgodovina mirnega razvoja človeštva in napredujoče človeške kulture je nedvomno poučnejša kot opisovanje divjih rušenj in osvojitvev. Z meščanskega vidika je bila posebej poučna zlasti “zgodovina dela”: zgodovinska usoda raznih narodov in njihov razvoj v različnih zgodovinskih obdobjih sta razkrivala iste temeljne resnice: napredek naj bi bil naravni zakon, mir, svoboda in znanost so bili glavni “zaščitniki dela”, materialni in duhovni interesi so se medsebojno pogojevali, podpirali in krepili, zato

je nagel gospodarski razvoj spremljal tudi razcvet znanosti in umetnosti. Zaton Rima je po Klunu nazorno razkrival, da nizko vrednotenje dela in zapostavljanje meščanstva nista prinesla blagoslova nobenemu narodu in nobeni državi. Nasprotno pa je povečana svoboda raziskovanja z novimi idejami na prehodu iz srednjega v novi vek odprla človeštvu nove perspektive.

Klun je posebej opozarjal na prelom, ki ga je v "zgodovini dela in meščanstva" predstavljalo 18. stoletje z revolucijo v tehniki in "obrti dejavnosti". Omenjal je Jamesa Watta in njegov parni stroj, izumitelje raznih mehaničnih orodij v tekstilni industriji in njihove izume ter ugotavljal, da sta se s temi novostmi začela "veličastna proizvodnja" in "rastoči konzum". Stroj se je uveljavil v vseh vejah industrije, kjer ni zadostil zahtevam in potrebam, pa ga je nadomestila "znanost" z izsledki kemije in naravoslovja. V novih razmerah in v tekmovanju z industrijo malih obrti zato niso mogle rešiti zahteve po zaščiti, državni podpori ali pozivanje k samopomoči, temveč le zadostna; času ustrezna izobrazba obrtnikov. Čas naj bi zahteval odstranitev vseh ovir, ki so ovirale napredek in proizvodnjo, in hkrati uveljavitev meščanske, politične in verske svobode. Kdor je nasprotoval svobodi, je nasprotoval razvoju in krepitvi meščanstva, saj se je zavzemal za materialni propad in duhovno hlapčevstvo.

Iz povedanega je razvidno, da sta povezovala Klunove sestavke svobodomiselna nit in optimistični zanos: prihodnost Kranjske (in v isti sapi celotne Avstrije) je bila po njegovem prepričanju v industrializaciji, odločilna vloga v novih gospodarskih in družbenih razmerah je pripadala meščanstvu, modernizacijo in gospodarski vzpon pa naj bi zagotavljala vsestranska svoboda, posebej še svoboda podjetniške pobude in potovanja. Klun je bil lahko osebno še tako nestanoviten in spremenljiv, toda v pogledih na ta vprašanja v njegovih spisih ni bilo opaznejših nihanj. Sta bili torej razlog za Klunov odhod iz slovenskega tabora res le njegova ambicioznost in samoljubnost? Ali pa je šlo v sporu med njim in slovenskimi političnimi prvaki za nesoglasja načelne narave?

Na podlagi gradiva, ki mi je bilo na voljo, je težko določneje odgovoriti na to vprašanje. Odklonilne ocene

Klunovega značaja kažejo, da je bil pri nekaterih slovenskih veljakih že pred odhodom z slovenskih vrst precej nepriljubljen. Vseeno je med Slovenci – kljub svojim liberalnim nazorom – užival očitno zaupanje, vse dokler ni zapustil slovenskega tabora. Hkrati je vsaj pri delu kranjskega meščanstva užival sloves strokovnjaka za gospodarska vprašanja in poznavalca gospodarskih razmer na Kranjskem, saj ga je kranjska trgovska in obrtna zbornica še spomladi leta 1866 imenovala za svojega predstavnika v vladni komisiji, ki naj bi razpravljala o avstrijski carinski politiki.²⁵ Toda v letih 1866 in 1867 so se razmere na Kranjskem spremenile. Jeseni leta 1866 je postal predsednik kranjske trgovske obrtne zbornice Valentin C. Zupan, ki je bil odločen nasprotnik svobodne trgovine in zagovornik “zaščite domačega dela”. Leta 1867 je nato prišlo tudi do preusmeritve v slovenski politiki, ki se je – zlasti, kar zadeva konservativno krilo – močneje oprla na cerkev in duhovščino. Klunov krog somišljenikov v slovenskem taboru se je tedaj neizogibno zmanjšal in v novih razmerah je imel več somišljenikov pri kranjskem nemškem meščanstvu. Njegov prehod na nemško stran je imel torej globlje korenine in vzrokov zanj ne gre iskati le v njegovi, morda v resnici nesimpatični naravi.

II

Omenjeni sestavki predstavljajo Vinka Fererija Kluna kot liberalno mislečega apologeta napredka, industrije in meščanstva. Njegovi članki o “socializmu in komunizmu” pa ga predstavljajo kot odločnega nasprotnika egalitarističnih in socialističnih idej. O “socializmu in komunizmu” je leta 1850 pisal v *Laibacher Zeitung* in njegovi članki so bili, kot že omenjeno, prvi obsežnejši prikaz idej francoskih socialistov na Kranjskem.²⁶ Iz Klunovih sestavkov ni bilo razvidno, ali so nastali na njegovo lastno pobudo ali pa je pobudo zanje dobil drugod.

²⁵ Arhiv Slovenije, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, 1/16–1866, N. 65.

²⁶ *Laibacher Zeitung*, N. 127, 6. Juni 1850, str. 583, N. 132, 12. Juni 1850, str. 605–606, N. 140, 21. Juni 1850, str. 639–40, N. 144, 26. Juni 1850, str. 655–56.

Iz Klunovega pisanja tudi ni jasno, kakšno literaturo je uporabljal.²⁷ V štiridesetih letih 19. stoletja je v nemško govoreči javnosti vzbudila razmeroma veliko pozornosti knjiga Lorenza von Steina *Der Sozialismus und Communismus des heutigen Frankreichs*, ki je izšla leta 1842 v Leipzigu in v kateri je Stein prikazal nazore francoskih socialistov z nemajhnimi simpatijami. Prav leta 1850 je Stein končal še svoje veliko delo v treh zvezkih pod naslovom: "Zgodovina socialnega gibanja v Franciji od 1789 do današnjih dni", ki bi bilo lahko neposreden povod za Klunovo pisanje. Klun je Steinove knjige verjetno poznal, iz njih je morda celo povzel glavne podatke, povsem očitno pa ni povzel njihovih ocen. Poleg tega so članki o francoskem socializmu že v predmarčni dobi izhajali tudi v nekaterih italijanskih časopisih (npr. v Toskani)²⁸ in v tržaškem Journalu avstrijskega Lloydja, ki je v letih 1845–47 problemom pauperizacije in industrijskega proletariata sploh posvečal razmeroma veliko pozornosti. Klunova odklonilna stališča se razlikujejo tudi od ocen v teh člankih, avtor pa jih ne navaja kot vir, iz katerega je črpal podatke.

Kljub nasprotovanju "socializmu" in odločnemu odklanjanju "komunizma" se je Klun dobro zavedal pomena "socialnega vprašanja" saj je v uvodnem stavku svojega pisanja v *Laibacher Zeitung* zapisal, da so "sodobne socialne težnje zaradi svojega notranjega pomena kot zaradi mogočnega vpliva na politično življenje celotnega človeštva postale glavno vprašanje civilizacije sveta."²⁹ Po njegovem mnenju je bilo treba obe teoriji, ki sta nastali na francoskih tleh, torej "socializem" in "komunizem", podrobneje osvetliti, že zato, ker se obe – v "končni posledici približujoči si ideji" – vse preradi "enačita, zamenjujeta in povsem napačno razlagata". Sam si je tako zadal nalogo, da poleg opredelitve glavnih pojmov obeh "toliko strahu vzbujajočih teorij" poda še oris njune zgodovine, opozori na posledice, ki bi sledile njuni eventualni uresničitvi v praktičnem življenju in

²⁷ Edini vir, ki ga omenja, je leipziška *Die Gegenwart*, od koder povzema oznake "socializma" in "komunizma" (*Laibacher Zeitung*, N. 132, 12. Juni 1850, str. 605).

²⁸ Giovanni Ponzio, *Le origini della libertà di stampa in Italia (1846–52)*, Università di Roma, Facoltà di scienze politiche 30, Roma 1980, str. 161–162.

²⁹ *Laibacher Zeitung*, N. 127, 6. Juni 1850, str. 583.

na koncu doda še nekaj misli o industrijskem proletariatu.

Po Klunu je bil "socializem" kot pojav v praksi germanskega izvora. V nasprotju z odnosi med Egipčani in Grki, kjer je obstajalo suženjstvo s strogimi razlikami med "kastami" in različnimi socialnimi skupinami, naj bi bila za prvotno družbeno ureditev Germanov značilna "enakost posameznikov". Toda ta enakost je lahko obstajala le toliko časa, dokler je zagotavljala "trajno posest" in "stalne osvojitve". Postopoma se je morala – po logiki naravnega zakona, po katerem dobe boljši in krepkejši več, slabši in šibkejši pa manj – neizogibno izjaloviti. In četudi bi to "pravično načelo" pri delitvi ne prevladalo, bi se z delitvijo posesti, ob osvojitvah "med zaslužne" in "nezaslužne", zgodilo nekaj podobnega. Enakost, katere glavni sovražnik sta bila lastnina in trajna posest, je sicer lahko z "živo svežino" obstajala v teoriji in "prenapetih idealiziranih fantazirajočih glav", ni pa mogla obstajati v "mrzli" in "resnobni" praktični resničnosti.

Po teoretični plati so egalitarne ideje, kot je trdil Klun, pripadale "preteklemu stoletju". Njihov utemeljitelj naj bi bil Rousseau, ki jih je – ne da bi se tega sam jasno zavedal – prvi pojasnil javnosti. Toda tisto, kar je Rousseau le plaho nakazal v "svojem sanjskem idiličnem umotvoru o naravnem stanju človeštva", je postalo močnejšim in resnejšim značajem gradivo za vse določnejšo obravnavo egalitarnih idej, dokler niso tovrstna prizadevanja v "obeh preteklih desetletjih" dosegla viška in grozeče "dvignila glavo nad vse človeštvo".

Tako "socializem" kot "komunizem" naj bi imela isti izvor, zastopala naj bi isto idejo, tj. idejo človeške enakosti, in videla glavno oviro za doseg tega cilja v privatni lastnini, le pogledi na pot, ki naj bi človeštvo popeljala do enakosti, naj bi se pri prvem in drugem razlikovali. Da bi nazorneje pojasnil razlike med obema. Je poskušal Klun natančneje razložiti, kaj razume pod "socializmom" in kaj pod "komunizmom". "Socializem" so bile v njegovih očeh teorije, ki so težile k vzpostavitvi "gospostva dela nad kapitalom" in k "uresničitvi ideje enakosti z enakomerno, od dela odvisno razdelitvijo dobrin". Nasprotno naj bi tvorile "komunizem" teorije in

zamisli, ki so se zavzemale za odpravo vsake osebne lastnine in za kolektivno posest dobrin.³⁰

“Študije” o tem, kako izboljšati “družbene razmere, so, kot je pisal Klun, segale v 16. stoletje in so se navezovale na oživljeno zanimanje za Platonovo Državo. Pri Platonu naj bi se zgledoval “učeni” Thomas Morus, ki je poizkušal v svoji Utopiji predstaviti red, v katerem bi bili “meščansko pravo in družbeni odnosi podrejeni načelu enakosti”. Po Morovi Utopiji so nato dobile ime na “istem prenapetem gledanju na človeštvo utemeljene doktrine in ideje”, ki so jih vsebovala Harringtonova, Baconova in Campanellova dela. Klunu se je zdelo samo po sebi razumljivo, da te “deloma slabo razumljene”, deloma “nejasne sanjarije” niso pritegovale večje pozornosti, saj v tedanjih razmerah niso mogle računati na večje simpatije. Spričo “naravne dovzetnosti Francozov” so se najlažje “ukoreninile” na francoskih tleh in v Rousseauju našle moža, ki jih je strnil v določnejši, čeprav še vedno “nejasen sistem”. Rousseauju so sledili drugi francoski filozofi, ki so njegov “slabo očrtani sistem” širili in dopolnjevali. Toda hkrati je postajalo vse bolj jasno, da vodi tako razumljeno načelo “egalitarnosti” k prevratu obstoječih “državnih odnosov”. Načelo, ki je poskušalo zagotoviti nižjim slojem (Klun je omenjal, da so ti predstavljali večino prebivalstva) ne le enakost, temveč tudi prevlado nad premožnejšimi lastniškimi razredi, je moralo pri slednjih neizogibno naleteti na močno nasprotovanje in privedi do menjav oblastnikov in vlad, ki so v Franciji od leta 1789 do “sodobnega časa” povzročale prelivanje “potokov meščanske krvi”. Pri vsem tem ni sistemu enakosti v stvarnem življenju, kot je ugotavljal Klun – z izjemo druge ustave v času francoske revolucije – nikoli uspelo pridobiti plodnih tal.

Glavna teoretična “sistema socializma” sta bila po Klunu Saint-Simonov in Fourierov sistem. V kratki predstavitvi obeh se je najprej ustavil pri Saint-Simonu. Po prikazu njegovih življenjepisnih podatkov je omenil, da si je Saint Simon z obsežnim študijem sicer pridobil vsestransko izobrazbo, toda njegovo znanje je bilo površinsko, saj se ni poglobil v posamezne znano-

³⁰ Gre za definicijo iz *Die Gegenwart* I, 2 Heft. str. 93, Leipzig 1848.

sti. Zmes najrazličnejših, nedoločnih in negotovih idej naj bi bila zato značilnost njegovega dela. Na njegove nazore naj bi hkrati pomembno vplivala francoska revolucija, med katero je ostal brez premoženja, spoznal stisko pomanjkanja in prednost bogastva in tako z lastno izkušnjo prišel do spoznanja o nasprotju med "delom in kapitalom". Klun za Saint-Simonovo in Fourierovo misel ni našel dobrih besed. Ko je opozarjal na pomembnejša Saint-Simonova dela od Lettres d'un habitant de Genève do Nouveau Christianisme, se je posebej ustavil pri slednjem, saj mu je bilo Saint-Simonovo prizadevanje osnovati novo vero nazoren dokaz njegove "notranje zmede" in razdvojenosti. Po Klunu bi Saint Simonova misel naglo utonila v pozabo, če se ne bi njegovim učencem pridružil Bazard in začel leta 1828 s predavanji o saintsimonizmu. Šele Bazard naj bi jasno pokazal, da harmonije med delom in kapitalom ni mogoče doseči brez enakomerne porazdelitve dobrin. Zato se je tudi zavzel za odpravo dednega prava, postopen prenos lastnine v državne roke in nato ponovno razdelitev državnega premoženja. Ta razdelitev pa po Bazardovih nazorih ne bi zagotavljala vsem enakega deleža, je zmagoslavno ugotavljal Klun, saj bi temeljila na sposobnostih. Prav v priznanju saintsimonistov, da ljudje niso enako sposobni in jim zato ne pripada enak delež premoženja, je bilo po Klunu temeljno protislovje saintsimonistične teorije in vseh utopij. Z njim naj bi bila potrjena neenakost, ki je bila utemeljena v človekovi naravi, in ki je niso mogle "odfilozofirati" sanje o "zlati dobi" in "sofistična dialektika." In četudi bi prišli do razdelitve premoženja v soglasju "z načelom enakosti", kako dolgo bi se lahko takšna "enakost" ob različni delovni vnemi in različnih sposobnostih sploh obdržala? Se bodo državljani pripravljene prostovoljno odpovedati premoženju v korist utopije, ki ni imela velike prihodnosti, ali pa bo morala "nova teroristična oblast" doseči tako odpoved s prisilo in najostrejšimi ukrepi? Toda kje je bila potem toliko slavljena svoboda posameznika, se je spraševal Vinko Fereri Klun.

Med Saint-Simonovimi učenci je Klun omenil še Infantina, nato pa je v skladu s svojimi stališči kratko označil še Fourierovo misel. Fourieru je sicer priznal,

da je njegov "sistem" vsaj na videz bolj sistematičen kot Saint-Simonov, saj naj bi gradil na "resnicah", ki so bile v "naravi stvarstva" in se zatekal celo k matematičnim dokazom, ki so lahko prepričali "površnega misleca"; vendar se je ob logičnem premisleku, brez fantaziranja, po Klunu tudi Fourierova "sanjska slika" naglo razletela kot "milni mehurček".

Rdeča nit, ki je povezovala Fourierovo misel, je bila po Klunovem mnenju v naslednjem: človekov cilj naj bi bila sreča, "srečo" pa sta tvorila nagon po dobrinah in zadovoljitev tega nagona. Fourier naj bi pod nagoni razumel težnjo po "dobrinah tega sveta" in pod zadovoljivtvi "posedovanje teh dobrin". Harmonija med "užitki" in "nagoni" bi morala zato postati osnova dela, takšno harmonijo pa naj bi bilo mogoče doseči z asociacijo "lastnikov" in "delavcev". Ti sklepi naj bi Fouriera zapeljali k "najbolj sanjaškim idejam", ki jih je Klun – kot je zatrjeval – prikazoval le zaradi njihove "bizarnosti". V svojem "prikazu" se je obširneje ustavil pri falangah in njihovi organizaciji, pri čemer se mu je zdela posebej naivna misel, da bi v falangi vsak njen član delal tisto, kar bi mu bilo najbolj všeč, in le toliko časa, kolikor bi mu bilo všeč. Zaradi takšnih predstav naj bi bil Fourier "tihi sanjač", ki je očitno (in povsem napačno) menil, da je človeštvo že doseglo tisto visoko stopnjo omike in lastne volje, ko bi lahko lastna nagnjenja podredilo izpolnjevanju poklicnih dolžnosti. Klun je v organizaciji falang in njihovi notranji hierarhiji razen tega prepoznal monarhistične vzore, ki naj bi dokazovali, da je Fourier v svojih razmišljanjih izhajal iz "sedanjosti", vendar se je namesto, da bi priznal "mrzlo stvarnost" prepuščal "prenapeti domišljiji". Še "bizarnejši" kot njegov sistem je bil po Klunu Fourierov svetovni nazor z vizijo prihodnosti, v kateri bi – s prevlado falang – zavladata vseplošna družbena in naravna harmonija.

Podobno kot Saint-Simonov bi po Klunovem prepričanju tudi Fourierov nauk ne imel večjega odmeva, če ne bi za njegovo popularizacijo poskrbeli njegovi učenci. Tako je posebej poudarjal vlogo Victorja Consideranta in njegovega časopisa Phalange, pri tem pa ugotavljal, da je Considerantu uspelo doseči večjo odmevnost prav zaradi opustitve nekaterih Fourierovih idej. S časo-

pisom *Démocratie pacifique*, ki je leta 1843 zamenjal *Phalange*, in ki naj bi ("kot se zdi") – povsem opustil Fourierov sistem, se je Considerantu in somišljenikom posrečilo svoj vpliv v javnosti še povečati. Slednje je bilo mogoče tudi zato, ker se je *Démocratie pacifique* razlikovala od drugih francoskih časopisov, ki so obravnavali le strankarske zadeve, in je bila v nasprotju z njimi usmerjena k vprašanju "dela", ljudskega napredka in blagostanja. Toda teren, po katerem se je potikal "gospod Considerant" s pristaši naj bi bil izredno plitek in tudi njegova prizadevanja naj bi se – pri mirnem opazovalcu "že zdaj", pri množicah pa v bližnji prihodnosti – razblinila v nič.

Kljub posmehljivemu in podcenjujočemu prikazovanju idej francoskih socialistov je bila v Klunovih člankih vidno prisotna misel, da ideje, ki jih je prikazoval, niso bile nenevarne in so celo "ogrožale sodobno Francijo".³¹ Še nevarnejše kot socialistične pa naj bi bile komunistične ideje, čeprav naj bi te ne bile povezane v sklenjen sistem in jih po Klunu v tak sistem tudi ni bilo mogoče povezati. Klun je trdil, da je bil začetnik komunizma Babeuf, v skladu z Babeufovimi nazori pa naj bi bil cilj "komunizma" enotnost stanov oz. bolje obstoj le enega stanu, tj. stanu podeželskega kmeta. Klun se je v tej zvezi skliceval na Buonarrotijevo knjigo *Conspiration pour l'Égalité de Babeuf*, ki je izšla leta 1828, in v kateri je Buonarroti kot edini preživeli udeleženec opisal Babeufovo zaroto. Babeufove in Buonarrotijeve ideje o izobrazbi, o cenzuri in oblasti so pri Klunu povzročale odkrit odpor. "Novejši komunisti" naj bi mnoge med njimi sploh že opustili in vse bolj prevzemali "socialistična sredstva". Po Klunovem mnenju je bilo mogoče "komunistično državo" doseči le s splošnim krvoprelitjem, saj je moralo nasprotovanje privatni lastnini pripeljati do reakcije višjih stanov in "neproduktivnih razredov" ter do boja na življenje in smrt. In če bi komunizem dejansko izšel iz boja kot zmagovalec, kaj je bilo v takšnem primeru mogoče pričakovati od razpuščene in nevzgojene množice? Zgodovina naj bi v tem pogledu ponujala kaj slabe zglede. Robespierre je hotel postati francoski

³¹ *Laibacher Zeitung*, N. 140, 21. Juni 1850, str. 639.

Likurg in vpeljati špartansko ustavo, ni pa pomislil, da sta med njegovim časom in njegovim dozdevnim vzorom pretekli dobri dve tisočletji in pol. Po Klunu so misel komunistov označevala "najveličastnejša nasprotja" in zato o trajnejši uresničitvi komunističnih idej ni moglo biti govora. Dopuščal pa je možnosti, da bi Komunistične ideje naletele na simpatije pri proletariatu in bi njihovi zagovorniki poizkušali s pomočjo proletariata izpeljati nagel udar. Toda tudi tak poizkus bi bil po Klunovem prepričanju naglo zatrt; "komunistična stranka" naj bi bila pač najmočnejša tedaj, ko se je Babeuf povzpel na giljotino, od tedaj pa je naglo izgubljala vpliv in je imela vedno manj pristašev.

Poleg Babeufa in Buonarrotija je Klun štel med "komuniste" še Maréchala, Darthéja, Louisa Blanca, Cabetta in deloma Proudhona. Med njimi naj bi bil Babeufu še najbližji Cabet, Louis Blanc in Proudhon pa naj bi poizkušala spojiti "socialistične in komunistične" nazore v izviren sistem. Zlasti Proudhonu Klun ni odrekal bistroumnosti. Opozarjal je na njegovo razpravo o lastnini in ugotavljal, da je postal Proudhonov odgovor "lastnina je tatvina" "deviza" proletariata. Klun je ob koncu svojih razmišljanj še enkrat poudaril, da sta bila "socializem" in "komunizem" v "sodobnih francoskih razmerah" brez moči. Toda obenem naj bi imele Blancove, Proudhonove in Considerantove ideje prav zaradi povezovanja socialističnih in komunističnih gledanj širše socialno zaledje, in to naj bi bilo zaledje stranke, ki je imela že več poslancev v francoski nacionalni skupščini. Vsakomur bi naj bilo sicer znano, da je njihovo število premajhno, da bi lahko odločneje posegli v notranje državne odnose, toda francoska vlada bi morala uporabiti vso energijo in moč, da ji ta "nikdar mirujoča hidra ne bi zrasla prek glave".

Vinko Fereri Klun je torej pripadal tistemu delu evropskega meščanstva, o katerem je govoril prvi stavek Komunističnega manifesta: "Strah hodi po Evropi – strah komunizma." Pri tem Klunova opredelitev "socialistov" in "komunistov", s proglašanjem Babeufa in Buonarrotija za začetnika komunizma in Louisa Blanca in Proudhona za "vezni člen" med socialističnimi in komunističnimi gledanji, ne sme presenečati, saj je bila v

času nastanka Klunovih člankov širše uveljavljena in jo najdemo že pri Steinu.³² Klun se je od Steina in njegovih somišljenikov – kot rečeno – oddaljil predvsem v svojih ocenah. Klun se po letu 1850 k vprašanju o “socializmu” in “komunizmu” (vsaj obširneje) ni več vrnil. Ostal pa je odločen nasprotnik nastajajočega in uveljavljajočega se delavskega gibanja, kar med drugim kaže njegov nastop v državnem zboru leta 1869, ko se je (kot predstavnik trgovinskega ministrstva) zavzel za najstrožje zakonsko ukrepanje proti socialnim demokratom in opozarjal na njihovo “očitno povezanost z mednarodno socialno demokratsko delavsko ligo”.³³

Lahko po vsem omenjenem rečemo, da je bil Vinko Fereri Klun značilen predstavnik liberalno mislečega slovenskega in avstrijskega meščanstva v petdesetih in šestdesetih let 19. stoletja? Takšen sklep bi bil verjetno prenagljen. Toda Klunovo obzorje slikovito ponazarja ozračje dobe in posredno opozarja na način razmišljanja, ki gotovo ni bilo značilno le za posameznika, marveč tudi za širši meščanski krog, ki mu je ta posameznik pripadal in v katerem se je – ne nazadnje – tudi uspešno uveljavil. Z zanosnim zaupanjem v prihodnost, s pozivanjem k avstrijski gospodarski ekspanziji in celo pridobivanju kolonij, s spodbujanjem industrializacije, meščanske samozavesti in vsestranske podjetnosti, v isti sapi pa z brezkompromisnim odklanjanjem egalitarnih idej, gledanjem na privatno lastnino kot temeljno pravico človeka in na neenakost kot naravni zakon, ki je od vedno in za zmeraj, je bil Vinko Fereri Klun predstavnik časa in prostora, v katerih je živel.

³² Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs, Ein Beitrag zur Zeitgeschichte von L. Stein, Leipzig 1842, str. 295–330, o “komunizmu” str. 319 sl.

³³ Geschichte der österreichischer Sozialdemokratie von Ludwig Brügel, Wien 1922, Band I, str. 176.

O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana

Profesor Ferdo Gestrin je v predavanju z naslovom "Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju" na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev septembra leta 1982 v Celju, ko je prikazoval dotedanje dosežke slovenskih gospodarsko-zgodovinskih raziskovanj in omenjal še neizpolnjene naloge slovenske socialne in gospodarske zgodovine, ugotavljal, da bi morale raziskovanje "gospodarskih aktivnosti" in "dogodkov" zajeti tudi "razvoj ekonomske misli in teorij v vsej konkretnosti, v času in prostoru".¹ V tej luči kaže posebej opozoriti na enega prvih mož na Slovenskem, ki je že v drugi polovici 19. stoletja spoznal, kako pomembno je poznavanje gospodarske zgodovine in ekonomske teorije pri načrtovanju gospodarske politike. To je bil ljubljanski trgovec Valentin C. Supan, v letih 1866–1874 prvi slovenski predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice. Supan je v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja v kranjskem časopisju in samostojnih publikacijah objavil več odmevnih člankov in razprav z gospodarsko-politično vsebino in po svojih močeh in znanju ter s sklicevanjem na razne domače in tuje avtorje pojasnjeval in utemeljeval svoja gospodarsko-politična razmišljanja in stališča.

Valentin C. Supan seveda ni neznana osebnost slovenske narodne in politične zgodovine. Vanjo se je

¹ F. Gestrin, Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju, Zgodovinski časopis 36/1982, str. 210.

zapisal kot soustanovitelj ljubljanske čitalnice in leta 1861 sopodpisnik njenih pravil, kot ljubljanski občinski svetnik (1864–1867) in kranjski deželni (1870–1872) ter nekaj mesecev celo državni poslanec (1871), hkrati pa kot vnet zagovornik gradnje gorenjske in dolenske železnice in eden avtorjev prvega slovenskega železniškega programa, načrta t.i. Ilirskih železnic (1872). Manj znane so podrobnosti o njegovem življenju in njegovih trgovskih ter drugih gospodarskih dejavnostih. Rojen leta 1822 v fužinarski družini v Kropi na Gorenjskem, naj bi se trgovske obrti izučil pri ljubljanskem trgovcu Gustavu Heimannu. Leta 1851 je v Ljubljani skupaj s Henrikom Skodlerjem odprl trgovino z manufakturnim in tekstilnim blagom. Trgovske posle je postopoma prevzel sam in se “s pridnostjo in talentom” povzpел med uspešnejše ljubljanske trgovce (leta 1857 je imel zaposlenih pet ljudi: štiri “komije” in enega vajenca).² 1. maja 1860, ko je stopil v veljavo novi, liberalno usmerjeni avstrijski obrtni zakon, se mu je zdelo potrebno v *Laibacher Zeitung* posebej opozoriti nase in na svojo trgovino, saj naj bi sprva simpatiziral z liberalno gospodarskimi idejami.³ Že v prvi polovici šestdesetih let je postal odbornik kranjske trgovske in obrtne zbornice, leta 1869, tri leta za tem ko je bil izvoljen za njenega predsednika, pa je trgovino opustil in se povsem posvetil narodnogospodarskemu delu.⁴ Med drugim naj bi kar precej potoval po zahodni Evropi, saj naj bi obiskal Nemčijo, Belgijo, Francijo, Veliko Britanijo in Švico.⁵

Supan je bil nedvomno vse od aktivne vključitve v javno življenje leta 1861 pristaš slovenskega tabora. Toda o njegovih narodnih in političnih nazorih ni mnogo znanega. Svoje članke, ki so se ukvarjali skoraj izključ-

² Slovenski biografski leksikon (Ljubljana), 11, 1971, 547; Zgodovinski arhiv Ljubljana, ljudsko štetje 1857, M. 259. Podatek mi je že pred leti posredoval V. Valenčič.

³ Anhang zur *Laibacher Zeitung* (Laibach), št. 95, 25. April 1860. O njegovih prvotnih simpatijah za svobodno trgovino: V. C. Supan, Vorrede, v: *Reflexionen über die österreichische Handelspolitik und Ideen wie es bald besser werden kann*, Laibach 1876.

⁴ Oglasnik k: Novice (Ljubljana), (tečaj) XXVII/(list) 31, 4. avgusta 1869, str. 251.

⁵ V. C. Supan, emeritierter Präsident der Handels und Gewerbekammer von Krain etc., *Über Oesterreichs Volkswirtschaft. Handelspolitische Schriften mit Bezug auf die Zollverhandlungen mit Deutschland und Wendung der Handelspolitik am ganzen Kontinent England gegenüber*, Laibach 1877, str. 20.

no z gospodarstvom in gospodarsko politiko, je objavljaj v Laibacher Zeitung, v Novicah in Triglavu, po ustanovitvi Slovenskega naroda pa tudi na njegovih straneh. Za predsednika kranjske trgovske in obrtne zbornice je bil leta 1866 izvoljen s podporo "narodne večine". Slovenski narod ga je ob smrti enajst let kasneje – leta 1877 – proglašal za "zaslužnega veterana narodne stranke", Slovenec za Tomanovega in Costinega prijatelja, čeprav naj bi se z njima v "učenosti, odličnosti in delavnosti za narod" ne mogel primerjati, Novice pa so se ga spominjale kot "rodoljuba", ki je soustanavljaj ljubljansko čitalnico in spodbujaj gradnjo gorenjske in dolenske železnice.⁶ Toda njegova poslanska kariera je bila kratka: deželni poslanec je bil le dve leti in pol, državni – kot že omenjeno – okoli tri mesece. Kot poslanec se ni posebej izpostavljaj, v razpravi o nekaterih pomembnih vprašanjih pa se je priključil svobodomiselni manjšini in se zato razšel s kranjsko deželnozborsko večino, kar naj bi bil tudi glavni vzrok za njegovo naglo odložitve deželnozborskega mandata konec leta 1872. Tako je med drugim nasprotoval stališču, naj Slovenci nastopijo proti neposrednim volitvam v državni zbor, saj je bil prepričan, da je "neposredno voljeno državnozborsko zastopstvo edino pravilno" in Slovencem lahko le v korist. Slovenski narod mu je ob nasprotovanju stališču večine očital, da je opustil narodni program, njegovo vztrajanje pri lastnem prav pa bolj kaže na njegovo doslednost, hkrati pa tudi na liberalne, če ne celo demokratične politične predstave.⁷

Supan si je prizadeval, kot je leta 1877 v nekrologu zapisal Slovenec, "kar mu je vednosti primanjkovalo, z lastno pridnostjo in marljivostjo nadomestiti". V "prostih urah" se je naučil francoščine, italijanščine, celo nekaj angleščine⁸ in se v isti sapi ukvarjal z gospodarsko zgodovino in gospodarsko-političnimi vprašanji.

⁶ Domače stvari. Pogreb V. C. Supana, Slovenski narod (Ljubljana), X/295, 28. decembra 1877, str. 3; Domače novice, Slovenec (Ljubljana), VI/1, 3. januarja 1878, 4; Naši dopisi, Novice (Ljubljana), XXXV/52, 26. decembra 1877, str. 417.

⁷ O tem je sam kratko pisal v opombi k svojemu spisu Die Unterkrainer und Lackereisenbahn. Mit Bezug auf das adriatische und schwarze Meer, Laibach 1873, str. 14. G1. tudi: Dolenska in Loška železnica z ozirom na Adrijatsko in Črno morje, Slovenski narod (Ljubljana), VII/255, 7. novembra 1874, str. 1–2.

⁸ Slovenec, kot op. 6.

Vseeno se ne zdi napačen vtis, da je ostal v javnosti že v desetletjih po smrti bolj kot po gospodarsko-političnih člankih in predstavah v spominu po železniških načrtih in prizadevanjih za izgradnjo dolensjske železnice ter t.i. “druge” železniške proge proti Trstu. Slovenec se ga je v tem smislu še konec devetdesetih let 19. stoletja spominjal kot “očeta” slovenskih železnic.⁹ Te so bile v resnici prva velika tema njegovih javnih nastopov, saj se je že kot odbornik kranjske trgovske in obrtne zbornice v prvi polovici šestdesetih let živahno vključil v razpravljanja o gradnji pomembnejših avstrijskih prometnic in videl v preišljenem oblikovanju železniške mreže enega najpomembnejših predpogojev gospodarske modernizacije in prihodnjega tako avstrijskega kot slovenskega “narodno gospodarskega” razvoja. “Da se kupčijstvo, obrtnijstvo in narodno gospodarstvo dandanašnji povzdigne, treba nam je železnic”,¹⁰ je ugotavljal v komentarju načrta avstrijskega železniškega omrežja, ki ga je poleti leta 1864 avstrijsko trgovsko ministrstvo poslalo v razpravo deželnim trgovsko-obrtnim zbornicam, torej tudi Kranjski. V obsežnem poročilu je v imenu kranjske trgovske in obrtne zbornice podprl zamisli o gradnji železniške proge od Briksna prek Lienza do Beljaka, ki bi s podaljškom po dolini Save do Ljubljane kranjsko prestolnico povezala z zahodnoevropsko železniško mrežo, hkrati pa se je zavzel za železniške povezave proti vzhodu v smeri: “južna železnica” – Št. Peter-Reka, Reka-Sisak in Sisak-Zemun, s katerimi bi – med drugim prek Kranjske – stekla pomembna prometna transferzala, ki bi po “najkrajši poti” povezovala “evropejske zahodne dežele”, Jadransko morje in “jutrovo”.¹¹

Kot je znano iz zgodovinopisne literature, so bili železniški načrti, ki so opozarjali na ugodno zemljepisno in prometno lego Kranjske v zaledju Trsta, na “vratih Orienta” in v skoraj enaki razdalji od Dunaja in Münchna, v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja priljubljen predmet razprav kranjskega – slovenskega

⁹ V petindvajsetih letih, Slovenec (Ljubljana), XXI/219, 25. septembra 1893, str. 1–2.

¹⁰ Železnic nam je treba, Novice (Ljubljana), XXII/45, 9. novembra 1864, str. 364–365.

¹¹ Ibidem.

in nemškega – meščanstva.¹² Njihovi zagovorniki in pobudniki so se na eni strani navezovali na razmišljanja tržaških trgovcev in podjetnikov, zlasti kroga veletrgovca Pasquala Revoltelle, ki so se ob napovedani gradnji brennerske železnice proti Benetkam zbal za tržaško prihodnost, in se v optimističnih razmišljanjih o perspektivah, ki naj bi se sredozemskim in jadranskim pristaniščem odpirale z izgradnjo sueškega prekopa po zgledu nekdanjega ravnatelja paroplovne družbe Lloyd Karla Ludwiga von Brucka¹³ zavzemali za preusmeritev pretežno prek Nemčije potekajoče avstrijske izvozne in uvozne trgovine k Trstu. Avstrijske oblasti so spodbujali k napadalnejši in ekspanzivnejši trgovinski, celo kolonialni politiki in obžalujoče ugotavljali, da se avstrijsko trgovsko ladjeve prereditko pojavlja v afriških, azijskih in južnoameriških pristaniščih.¹⁴

Toda hkrati so bile kranjske zamisli o velikem železniškem vozlišču, s katerim bi Kranjska in njena prestolnica postali mednarodno prometno križišče, kjer bi se križale prometne poti iz severa proti jugu in od zahoda proti vzhodu, tudi rezultat konkretnih kranjskih in slovenskih gospodarskih stisk ter težav, predvsem pa neuresničenih pričakovanj po izgradnji južne železnice, ki Trstu, neposrednemu tržaškemu zaledju in deželam, skozi katere je stekla, ni prinesla zaželenih sprememb.¹⁵ Trst je postal potem, ko je bila proga proti Dunaju leta 1857 zgrajena v vsej dolžini, pomembno izvozno pristanišče za ogrske kmetijske izdelke¹⁶ in mnogo manj luka za avstrijsko oz. notranjeavstrijsko obrt in industrijo. Kar zadeva Kranjsko, je z novo prometno potjo proti Tr-

¹² Gl. poglavje: O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, I. Mohorič, *Zgodovina železnice na Slovenskem*, Ljubljana 1968, str. 94–101; P. Vodopivec, *Die slowenische Pläne für den Eisenbahnbau im slowenischen Raum (1836–1901)*. Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern (Hrsg. R. Plaschka, A. Drabek und B. Zaar), Wien 1993, str. 75, 76.

¹³ Za Bruckove načrte gl. Ronald E. Coons, *Steamships, Statesmen and Bureaucrats*, Wiesbaden 1975; A. Agnelli, *La genesi dell'idea di Mitteleuropa*. Pubblicazioni della Facoltà di giurisprudenza della università di Trieste 11, Milano 1971.

¹⁴ P. Revoltella, *Oesterreichs Betheligung an Welthandel, Betrachtungen und Vorschläge*, Triest 1863.

¹⁵ H. Haas, *Triest im altösterreichischen Verkehrssystem. Ein eisenbahngeschichtlicher Versuch*. Felix Kreissler Festschrift, Mélanges, Wien-München-Zürich 1985, str. 91, 95.

¹⁶ *Ibidem*.

stu zavel v kranjskem gospodarstvu sploh precej "enosmeren prepih". Proga Dunaj-Trst je imela v prvi vrsti tranzitni pomen, pri čemer je bistveno bolj odpirala cenenu tujemu – kmetijskemu in industrijskemu – blagu vrata na kranjsko tržišče kot pospeševala kranjsko proizvodnjo in izvoz. Zaželene gospodarske prihodnosti s "tovarnicami", ki bi bližnje tržaško zaledje sprememnille v "avstrijski Manchester" (kot je to sredi petdesetih let sanjaril Vinko Ferer Klun) torej ni bilo od nikoder, na Kranjskem in v drugih deželah s slovenskim prebivalstvom pa so že v šestdesetih letih žalostno ugotavljali, da je proces modernizacije gospodarstva prepočasen in se zaostanek "juga monarhije" v primerjavi z njenimi najrazvitejšimi deželami le še povečuje.¹⁷

Supan je v tem smislu že leta 1864, ko je bil še odbornik kranjske trgovske in obrtne zbornice, podprl zamisli in načrte Revoltellinega tržaškega kroga, čeprav je menil, da Revoltellinih predlogov in pobud tržaške trgovske in obrtne zbornice po organizaciji ambiciozne avstrijske trgovske "transatlantske ekspedicije" ne bo mogoče učinkovito uresničiti, vse dokler bo Trst "svobodno pristanišče". Status Trsta kot "svobodnega pristanišča" je bil po njegovem mnenju ena največjih ovir za živahnejši izvoz avstrijskih izdelkov in tesnejšo povezavo Trsta z zaledjem, saj naj bi bil Trst s tem, ko je bil izločen iz avstrijskega carinskega sistema, za habsburško monarhijo "inozemstvo".¹⁸ To stališče je zastopal tudi po letu 1866, ko je postal predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice in so Lessepsove okrožnice, ki so napovedovale skorajšnjo otvoritev sueškega prekopa, razburkale domišljijo zborničnih svetnikov.¹⁹ Podpiral je projekt gorenjske železnice in celo vodil konzorcij, ki se je potegoval za njeno izgradnjo, čeprav naj

¹⁷ Gl. poglavje, O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna, gl. tudi: P. Vodopivec, Kako so slovenski vodniki v 19. stoletju videli svojo gospodarsko in družbeno prihodnost?, Vesela znanost, O okolju (Ljubljana), 1, 1995, str. 84–94.

¹⁸ Arhiv Slovenije, arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 296/1, zapisnik seje 20. julija 1864.

¹⁹ Zbornica je sueškemu prekopu in okrožnicam, ki jih je v zaledje Trsta in deželam ob Sredozemlju in ob Jadranu pošiljala Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez, posvečala nenavadno veliko pozornost. O korespondenci kranjske trgovske in obrtne zbornice s F. Lessepсом in družbo so poročali vsi časopisi, hkrati pa so si bile tudi vse politične strani mnenja, da se s prekopom odpirajo številne nove možnosti za promet prek Kranjske in ozemlja v neposrednem tržaškem zaledju.

bi bil v isti sapi skupaj s Tomanom udeležen pri prodaji koncesije zanjo in naj bi pri tem celo zaslužil 10.000 goldinarjev.²⁰

V drugi polovici šestdesetih let se je aktivno vključil tako v boj za odcep od "južne železnice" proti Reki ter dalje proti Sisku in Zemunu, kot tudi v prizadevanja za izgradnjo dolenjske železnice, ki jo je kranjska trgovska in obrtna zbornica prav tako že leta 1864 sprejela v svoj program. Obenem je potem, ko je postalo znano, da avstrijsko trgovsko ministrstvo – razen gorenjske železnice – ni upoštevalo slovenskih železniških načrtov in ni nobenega sprejelo v svoj program, skupaj z Lovrom Tomanom in Etbinom Costo sodeloval v odboru, ki je pripravil načrt mreže t.i. "centralnih Ilirskih železnic". Načrt, ki so ga pobudniki poslali avstrijskemu trgovinskemu ministrstvu in leta 1872 objavili v časopisju, je bil že večkrat prikazan v literaturi,²¹ zato naj le kratko omenim, da je bil predlog mreže Ilirskih železnic prvi program prometne in gospodarske povezave celotnega slovenskega ozemlja. Njegovi avtorji so si Kranjsko in Ljubljano zamislili kot veliko prometno sečišče, ki bi južno Nemčijo (oz. Bavarsko) s progo prek Beljaka, savske doline, Ljubljane, Novega mesta, Metlike in Karlovca povezovalo z Bihačem, Sarajevom in od tam dalje z Istanbulom. V obratni smeri vzhod-zahod naj bi tekla proga iz Budimpešte prek Štajerske in Ljubljane proti Trstu in Italiji. Hkrati naj bi Dunaj prek slovenskega ozemlja dobil vsaj še eno povezavo s tržaškim pristaniščem, ki pa ne bi smela biti v privatnih rokah, kot je bila južna železnica. Ta "druga železniška zveza s Trstom" je bila – kot je znano – v vseh dotedanjih slovenskih železniških načrtih (od prvega v letu 1836 dalje) in tako tudi v "ilirskem" zamišljena kot proga, ki bi tekla mimo Škofje Loke in Cerkna (po prvih načrtih tudi mimo Vrhnike in Idrije) do Sv. Lucije (Mosta na Soči) in nato ob Soči do Gorice in Trsta.

Supan je t.i. "škofjeloški progi" in "dolenjski žele-

²⁰ J. Logar, Levstik v boju s prvaki. Levstikov zbornik, Ljubljana 1933, str. 211 (cit. po. D. Rupel, Svobodne besede, Koper 1976, str. 209).

²¹ Gl. I. Mohorič, kot v op. 12, str. 94–101, P. Vodopivec, Die slowenische Pläne, kot v op. 12, str. 81–82.

znici” leta 1873 posvetil posebno nemško pisano (in v samozaložbi izdano) publikacijo, v kateri je povzel svoja stališča in predloge kranjske trgovske in obrtne zbornice, hkrati pa – podobno kot pred njim Klun in nekateri drugi zbornični svetniki – znova opozoril, da je “Kranjska bolj kot katerakoli druga dežela na kontinentu” primerna za industrijo.²² “Mi smo prvi mejaši Jadrana z dvema pomembnima pristaniščema Trstom in Reko,” je pisal. “Čas, ko bo odpravljen francoporti ne more biti daleč; imamo ceste na vzhod, na jug in jugovzhod, kamor tečejo naše naravne prometne poti ... Toda absolutni predpogoj, da bo naša najdražja Kranjska ... res postala industrijska dežela, je gradnja smiselno načrtovanih železnic ...”.²³ Po Supanu so bile železnice ne le nadvse pomemben temelj razvoja že obstoječe industrije, temveč tudi nepogrešljiv pospeševalec in pobudnik novih industrijskih vej in panog. Zato je najodločneje odklanjal predloge za drugo železniško zvezo s Trstom, ki bi tekla – čez Predil in po soški dolini proti Trbižu (t.i. “predilska železnica”) ter dokazoval “številne” prednosti proge, ki bi se od Soče – namesto proti zahodu – usmerila na vzhod in sever – v notranjost kranjske dežele. Železnice prek Kranjske, Koroške in Štajerske naj bi imele pač ne le lokalni in avstrijski, temveč “svetovni” pomen, saj naj bi bila pot po kopnem do Trsta in od tam dalje po morju proti Egiptu mnogo hitrejša kot prek Marseilla ali Genove,²⁴ železniška transverzala proti Solunu in Istanbulu prek Kranjske in Bosne pa naj bi bila sploh najhitrejša kopenska pot iz zahodne Evrope v Levanto. Supan je avstrijski vladi očital, da Jadranskemu in Črnemu morju ne posveča pozornosti, ki jo zaslužita kot potencialna “zlata jama Srednje Evrope”, obenem pa je po gospodarski krizi in borznem polomu leta 1873 svaril pred odlaganjem železniške gradnje, saj bi bila odločitev

²² Die Unterkrainer und Lacker-Eisenbahn, kot v op. 7, str. 8. Supan je o obeh progah in njihovem pomenu pisal tudi v številnih drugih v slovenščini objavljenih člankih, besedilo nemške publikacije o “dolenjski” in “škofjeloški” železnici (Dolenjska in loška železnica z ozirom na Adriatsko in Crno morje) pa je v nadaljevanju objavil tudi v Slovenskem narodu (Ljubljana), VII/252, 4. novembra 1874, str. 1; VII/253, 5. novembra 1874, str. 1–2; VII/254, 6. novembra 1874, str. 1–2; VII/255, 7. novembra 1874, str. 1–2.

²³ Die Unterkrainer und Lacker-Eisenbahn, kot v op. 22.

²⁴ Ibidem, str. 9–10.

o preložitvi ali celo preklicu načrtovanih in predlaganih prog po njegovem mnenju “strašno velika napaka”.²⁵

Precej manj kot opisani prometni in železniški načrti so znani Supanovi kritični spisi in polemični nastopi kranjske trgovske in obrtne zbornice proti avstrijski liberalni gospodarski zakonodaji in politiki, čeprav niso nič manj zanimivi in so morda še bolj značilni za vzdušje med kranjskimi trgovci, obrtniki in podjetniki v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja kot njegove razprave o železnicah. Habsburška monarhija je po letu 1859, ko je bil s cesarskim patentom uveden nov liberalno usmerjeni obrtni red, ki je v skladu z željami trgovskih in obrtnih zbornic močno olajšal postopek pri pridobivanju podjetniških, obrtnih in trgovskih dovoljenj, sledila gospodarski politiki “laissez faire” in vlada se je omejevala le na najnujnejše posege v gospodarstvo. V tem smislu je leta 1865 sklenila tudi liberalno usmerjena trgovinska sporazuma s Francijo in Veliko Britanijo, ki pa razen določil o “največjih ugodnostih” do leta 1872 še nista stopila v veljavo.²⁶ Kljub temu sta bili obe pogodbi za veliko večino podjetnikov, obrtnikov in trgovcev v monarhiji znak za preplah in dokaz več za prevlado liberalno-gospodarskih predstav v avstrijskem državnem vrhu, ki se je po prepričanju nasprotnikov liberalnih gospodarskih načel v boju za vpliv v Nemčiji in nemški carinski zvezi opredelil za domači industriji škodljivo carinsko in trgovinsko politiko. Nezadovoljstvo z vladno usmeritvijo k svobodni trgovini se je še stopnjevalo, ko so v drugi polovici šestdesetih in v začetku sedemdesetih let sledile nove liberalne meddržavne pogodbe tako z evropskimi kot azijskimi in latinsko-ameriškiimi državami.²⁷

Postopnemu avstrijskemu usmerjanju k liberalni gospodarski politiki na Kranjskem vsaj sprva – to je v petdesetih letih – niso glasneje ugovarjali ali na-

²⁵ Ibidem, str. 11–13.

²⁶ H. Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I., Berlin 1972, str. 49, 90.; idem, Leitlinien der Österreichischen Wirtschaftspolitik. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I, Die Wirtschaftliche Entwicklung (Hrsg. von A. Brussati), Wien 1973, str. 38–40.

²⁷ H. Matis, Leitlinien, kot v op. 26.

sprotovali. V razmerah neoabsolutizma so bile možnosti za javne kritike res omejene, toda obrtni zakon, ki je odpravljajal zadnje še preostale gospodarske omejitve iz predmarčne dobe, so v kranjski kmetijski družbi in trgovski in obrtni zbornici pozdravljali z nedvoumnim optimizmom in simpatijami. Novice so tako leta 1860 ugotavljale, da gospodarstvo mora iz starih spon, saj je svobodno tekmovanje pomembna spodbuda napredku ter modernizaciji. "Da rokodelstva in obrtnije niso več vkovane v tisti jarm, ki jih je do zdaj tlačil, to je gotovo dobro ...," so pisale. "Al če kdo misli, da bo zdaj le kako rokodelstvo ali obrtnijo na svojo roko začeti treba, pa bo že srečen in bogat, in pečena pišeta mu bojo sama letela v usta, se bo grozno sam sebe goljufal. Zdaj ko bojo rokodelstva in obrtništva proste ... bojo le tisti dobro izhajali, ki bojo najbolje svojo robo izdelovali in jo najceneje prodajali ..." ²⁸ V Novicah so konec petdesetih in v začetku šestdesetih let podobno previdno, toda obenem pozitivno ocenjevali tudi odpravo visokih carinskih zaščit, privilegijev in drugih trgovskih omejitev in se zavzemali za "zmerno svobodo" v trgovanju.

Že s pripravami na meddržavna svobodno-trgovinska sporazuma s Francijo in Veliko Britanijo in zlasti z njuno potrditvijo pa so zastopniki kranjskega gospodarstva povsem spremenili svoje stališče in začeli vladno gospodarsko politiko in njeno svobodno-trgovinsko usmeritev odločno odklanjati. Kranjska trgovska in obrtna zbornica je konec leta 1864 v odgovoru na okrožnico odbora za pripravo trgovske pogodbe z Veliko Britanijo ugotavljala, da se avstrijska trgovina nikakor ne more meriti z mnogo pomembnejšo angleško in se zato tudi ne more in ne sme spuščati v svobodno-trgovinska pogajanja z Londonom. Valentin C. Supan, glavni zbornični poročevalec o zadevi, je bil v začetku leta 1865 sploh mnenja, da Avstrija ob vladajoči gospodarski stagnaciji in preobremenjenosti z davki za konkurenco s "svobodno Anglijo, ki v trgovskih zadevah načelno sledi le lastne

²⁸ Nova cesarska postava za rokodelstva in obrtnije, Novice (Ljubljana), XVIII/1, 4. januarja 1860, str. 4–5, Gl. tudi poglavje: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga.

koristi in interese”, še dolgo ne bo sposobna.²⁹ Stališče, da morata avstrijska vlada in država v prvi vrsti ščititi domačo industrijo, so v državnem zboru zastopali tudi slovenski poslanci, zlasti Lovro Toman, ki je opozarjal na propadanje domačega železarstva in pozival k večji državni skrbi za razmere v agrarnem in neagrarnem gospodarstvu. Na Kranjskem je tako pred ustanovitvijo nemško-liberalnega Laibacher Tagblatta (1868) vladne zunanjetrgovinske sporazume z zmerno naklonjenostjo pozdravljala le uradna Laibacher Zeitung, ki je ves čas izčrpno sledila gospodarsko-političnim težnjam v nemški carinski zvezi, gospodarskim pogajanjem med Francijo, Veliko Britanijo in Prusijo, nemško-avstrijskim gospodarskim odnosom in pripravam na avstrijske trgovske pogodbe s Parizom in Londonom. V tej zvezi je že pred sklenitvijo obeh pogodb poročala tudi o odporu, ki so ga vladni svobodno-trgovinski ukrepi povzročili v avstrijskih industrijskih krogih, in hkrati o argumentih zagovornikov večje svobode v mednarodnem trgovanju,³⁰ ob potrditvi sporazumov v državnem zboru leta 1865 pa je izražala upanje, da bo konkurenca avstrijskemu industrijskemu razvoju “bolj koristila kot škodila”, saj je “svobodni promet med narodi bistven znak in zdrav temelj narodnega blagostanja”.³¹

Toda konkretno prizadetih v trgovskih in obrtnih zbornicah o tem ni bilo tako lahko prepričati. Verjetno ni napačen vtis, da je bil Supan leta 1866 za predsednika kranjske trgovske in obrtne zbornice z večino kar 14 glasov proti dvema izvoljen tudi zato, ker se je s svojimi dotedanjsimi nastopi že uveljavil kot odločen “Schutz-zöllner”.³² Novi predsednik je zahtevo po “večji zaščiti domačega dela” in spremembi “nesrečne in nenaravne” državne gospodarske politike na zbornični seji 13. septembra 1866, ko je prevzemal predsedniško funkcijo, proglasil za osrednjo točko svojega in prihodnjega zbor-

²⁹ Aus der Handels- und Gewerbekammer, Triglav (Ljubljana), I/11, 7. februar 1865, str. 45 (poročilo s seje trgovske in obrtne zbornice).

³⁰ Čeprav je Laibacher Zeitung na svojih straneh predstavljala različne poglede, je v zvezi z gospodarsko politiko zvečine zastopala vladna stališča. Pri tem je problematiki posvečala razmeroma veliko pozornost, saj so bili gospodarsko-politični članki zelo izčrpani in največkrat objavljeni na uvodni strani.

³¹ Laibacher Zeitung, 22. Mai 1865, št. 117, str. 467.

³² Laibacher Zeitung, 10. August 1866, št. 182, str. 1221.

ničnega programa. V dramatičnem nastopnem govoru, ki ga je zbornica izdala v posebnem natisu,³³ je črnogledo orisal stanje avstrijskega gospodarstva in ugotavljal, da je “splošno obubožanje Avstrije izvršeno dejstvo”. Trgovina, industrija, obrt in poljedelstvo, “ti najvažnejši in najsilnejši dejavniki vsake moderne države”, naj bi se dobesedno sesuli. Glavni krivec za razvoj, ki je “kulturno državo v srcu Evrope s statistično dokazano največjim naravnim bogastvom” pripeljal v takšno stanje, je bila po Supanu avstrijska gospodarska politika, ki je avstrijske narodnogospodarske interese presojala predvsem s fiskalnimi merili in z očmi nemške carinske zveze ter Prusije.³⁴ Avstrijska gospodarska pot navzdol naj bi se namreč začela že leta 1853, ko sta “dva Prusa” – pruski trgovinski minister in njegov avstrijski kolega Karl Ludwig von Bruck, ki je bil po rodu prav tako Prus – podpisala trgovinsko pogodbo med Avstrijo in nemško carinsko zvezo. Ta je bila po Supanovem prepričanju ne le prvi avstrijski korak k svobodni trgovini, temveč v isti sapi vse od začetka pogubna za avstrijsko gospodarstvo.

V Supanovem popisovanju avstrijskih gospodarskih razmer je bilo nemalo pretiravanja in tudi njegovo namigovanje na “prusko zvezo”, ki naj bi poskušala avstrijsko-nemške gospodarske odnose uravnjavati in oblikovati v skladu s pruskimi interesi, ni odgovarjalo dejstvom. Supanove protipruske poudarke kaže zato razumeti predvsem kot izraz protipruskega razpoloženja med slovenskim meščanstvom, ki se je še okrepilo po avstrijskem porazu pri Kraljevem Gradcu. Avstrijska zunanjetrgovinska politika je bila sicer v petdesetih letih 19. stoletja res pod močnim vplivom dunajskih, zlasti Schwarzenbergovih in Bruckovih zunanjepolitičnih ambicij po oblikovanju “srednjeevropske” carinske unije in avstrijsko-nemškega cesarstva “sedemdesetih milijonov” s Habsburžani na čelu, toda leta 1853 sklenjeni avstrijsko-nemški trgovinski sporazum je imel za Avstrijo spr-

³³ Rede des Präsidenten der krainischen Handels und Gewerbekammer, gesprochen bei der ordentlichen Kammersitzung am 13. September 1866, Laibach 1866.

³⁴ Dobesedno: “Man hat in Oesterreich die volkswirtschaftlichen Interessen nach fiskalischen Grundsätzen und nach deutscher Politik bemessen ...”

va ugodne posledice. Monarhija je začela že pridobljene prednosti izgubljati šele v začetku šestdesetih let, ko so se Prusija in za njo druge nemške države odločile za gospodarsko odpiranje k zahodni Evropi in so s Francijo sklenile gospodarske pogodbe z določili o "največjih ugodnostih".³⁵ Habsburškemu cesarstvu je tako grozilo, da bo ostalo gospodarsko osamljeno in bo – ob izgubi političnega in gospodarskega vpliva v Nemčiji – izključeno tudi iz novo nastajajočih, na liberalno-trgovinskih sporazumih temelječih zahodnoevropskih gospodarskih povezav. V takšnem položaju so se na Dunaju odločili, da sledijo pruskemu zgledu ter zgledu še nekaterih članic nemške carinske zveze in še sami sprostijo trgovinsko menjavo z obema najpomembnejšima zahodnoevropskima državama – z drugim francoskim cesarstvom in z Veliko Britanijo.

Supan je imel torej prav, ko je ugotavljal, da so bili razlogi za avstrijsko usmeritev k svobodnejši zunanjetrgovinski menjavi bolj politični kot gospodarski, čeprav v njihovem ozadju ni bila le Prusija, kot je trdil, temveč avstrijski državnopolitični interes. Toda njega samega so – prav tako kot njegove številne somišljenike na Kranjskem in drugod v Avstriji – pri nasprotovanju vladnim svobodno-trgovinskim odločitvam dejansko vodili kratkoročni gospodarski premisleki, predvsem pa strah pred avstrijskim gospodarskim odpiranjem zahodni Evropi. "Vsesplošno je priznано, da je naša industrija v primerjavi z zahodno in posebej obrensko še v otroških čevljih," je poudarjal v svojem nastopnem govoru v kranjski trgovski in obrtni zbornici. "In kar je še v otroških čevljih, naravno potrebuje odgovarjajočo domovinsko zaščito. Zato kličem k razumni, avstrijskim razmeram primerni zaščiti domačega dela znotraj in navzven." Po Supanu je Avstrija plačevala preveč "tujega dela", medtem ko je doma "dela primanjkovalo", in pred nadaljnjim obubožanjem bi jo lahko obvaroval le ustrezeni zaščitni sistem. Zgodovinski zgled za takšno politiko naj bi bila prav Velika Britanija, ki naj bi ji uspelo po zaslugi dolgoletne zaščite pred tujino "trgovino dvigniti na doseženo višino". Supan je zavračal očitke, da se

³⁵ H. Matis, Österreichs Wirtschaft, kot v op. 26, str. 90.

s svojimi pozivi k zaščiti domače proizvodnje v bistvu zavzema za vrnitev v predmarčni prohibitivni sistem, in se je proglašal za načelnega ter odločnega pristaša vseh oblik svobode, vendar z omejitvijo, da svobode ne sme biti več, kot jo posameznik lahko "prenese", saj je povsem jasno, da je desetletniku ni mogoče "dati" prav toliko kot 24-letnemu odraslemu. To naj bi v prispodobi veljalo tudi za gospodarstvo. Avstrija, ki naj bi se že s Prusijo in nemško carinsko zvezo ne mogla meriti ne v kapitalu in ne v ravni strokovne izobrazbe prebivalstva, naj bi zato v obstoječih razmerah in ob "neenakem orožju" ne imela nobene možnosti za uspešen boj.

Novi predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice je v sklepnem delu svojega nastopnega govora pikro pripomnil, da zagovorniki svobodne trgovine niso sposobni s "svobodnimi načeli" nasititi "tisoče naših lačnih delavcev" in izrazil upanje, da bo v Avstriji končno prevladala prava "svobodna avstrijska narodna politika", ki bo spoznala, da lahko avstrijsko moč in veličino zagotovita le Jadransko in Črno morje. Če bi se "nesrečna avstrijska diplomacija" bolj ozirala k Avstriji kot Nemčiji, bi se lahko že davno prepričala, da vodijo "naše" naravne prodajne poti proti vzhodu in jugovzhodu – tembolj, ker teče iz cesarske prestolnice v tamkajšnje dežele tudi "najlepša vodna pot na svetu", Donava, je poudaril Supan in dodal: "Kar se moramo naučiti na zahodu, moramo izkoristiti na vzhodu". Po Supanu bi potrebovala Avstrija "odločno svobodomiselnost narodno vlado", ki bi razumela, da je "bogata, močna in mogočna" le država, v kateri "vsi podložniki nekaj imajo", in bi si zato prizadevala za blagostanje vseh državljanov. Pri tem naj bi bilo neizpodbitno, da je osnova materialnega razvoja lahko samo "pristna, resnična politična svoboda", kajti vse je "rezultat politike". "Ustavna svoboda" in dosledna trgovinska politika sta industrijsko bogate države dvignili na njihovo raven in zato mora, če želi doseči podobne uspehe, tudi celotni avstrijski "državni stroj", čimprej dobiti novo ustavo.³⁶

Supan je torej v svojem programskem govoru v trgovski in obrtni zbornici ponovil marsikaj, kar je bilo

³⁶ Kot v op. 33.

v zbornici že izrečeno, obenem pa je obširno opredelil svoja in zbornična protiliberalno-trgovinska stališča. V njegovem govoru ni bilo nič posebej izvirnega, česar ne bi bilo slišati tudi v trgovsko-obrtnih zbornicah drugod po monarhiji, zahteve, naj se Avstrija vsaj potem, ko so se ji vrata v nemški prostor dokončno zaprla, gospodarsko usmeri k Balkanu in Levanti, pa so prvotno sploh prihajale iz Trsta in imele zagovornike ter pristaše ne le na Kranjskem in v drugih deželah tržaškega zaledja, temveč tudi v avstrijski vladi in avstrijskem državnem vrhu.³⁷ Toda Supanov nastop je vseeno pomenil pomembno novost za tedanji kranjski in širši slovenski prostor, saj je kranjska zbornica z njim prvič celoviteje, odločno odklonilno in z neposrednim obračanjem na javnost opredelila svoja stališča do vladne gospodarske politike. Bila naj bi celo prva med avstrijskimi zbornicami, ki je objavila svoj "trgovsko-političen program"³⁸ ter pri tem spodbudila živahno razpravo o temeljnih usmeritvah avstrijske gospodarske politike.

Udeleženci razprave so se razdelili v dva tabora. Med zagovorniki zborničnega "programa" in nasprotniki gospodarsko-liberalnih ukrepov so bili ne le Slovenci, temveč tudi nemški podjetniki in obrtniki, med pristaši vladne gospodarske politike in svobodne trgovine pa so bili predvsem nemški uradniki, zbrani v vodstvu leta 1868 ustanovljenega kranjskega "ustavovernega združenja",³⁹ ter oba najvidnejša slovenska "odpadnika" Vincenc Fereri Klun in Karl Dežman. Prvi so svoja stališča pojasnjevali in utemeljevali v slovenskih časopisih, kjer so dokazovali, da so tudi najrazvitejše zahodne države ščitile domače gospodarstvo, dokler niso dosegle potrebne konkurenčne ravni. Sklicevali so se na Friedricha Lista in ameriškega ekonomista Henryja C. Careya ter opozarjali na primer Združenih držav Amerike, ki so še ščitile svojo proizvodnjo pred evropsko konkurenco (večino člankov je po vsej verjetnosti napisal Supan sam,

³⁷ M. Sauer, Serbien, Bosnien und Herzegovina in den Verkehrswirtschaftlichen Grossraumplänen der oesterreichsichen Regierung 1829–1866. Eisenbahnbau und Kapitalinteressen, kot v op. 12, str. 43–70.

³⁸ V. C. Supan, kot v op. 5, 25.

³⁹ Ustavoverno združenje – Verfassungsverein, o ustanovitvi in članih gl. poglavje, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva, kot v op. 12, 8–10.

nekateri pa so povzemali njegove argumente).⁴⁰ Glasnika drugih sta bila Laibacher Tagblatt in Laibacher Zeitung, ki sta konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let objavila pravo množico prispevkov v podporo vladnim liberalno-gospodarskim usmeritvam ter naštevala škodljive učinke omejevanja in zaščite. Trdila sta, da sta svobodno tekmovanje in svobodna menjava v času vse hitrejših komunikacij, parnih strojev in telegrafov nezogibni predpogoj vsakega napredovanja. Pri tem sta bila glavna tarča Tagblattovih gospodarskopoličnih polemik slovenska večina v kranjski trgovski in obrtni zbornici in njen predsednik, saj naj bi bila oba – kot so menili Tagblattovi uredniki – le podaljšek slovenske politike in njene “klerikalne klike z Bleiweisom, Costo und Genossen” na čelu.

V takšnem zaostrenem in polemičnem ozračju je Supan leta 1869 pod naslovom “Zaščita domačega dela” in z motom “Die Kraft, die ausländische Waare zu kaufen, geht mit der Kraft die eigene zu verkaufen zu Grunde”, ki naj bi povzegal misel ameriškega privrženca Friedricha Lista – Henryja Careyja, objavil prvo treh publikacij, ki jih je posvetil gospodarskopoličnim vprašanjem in avstrijski gospodarski politiki.⁴¹ Broušura je bila direktna reakcija na dodatek k avstrijsko-britanski trgovinski pogodbi, ki je še olajšal trgovino med obema državama. Supan je v svojem spisu ugotavljal, da velja v “narodnem gospodarstvu” aksiom, po katerem je “delovna moč” naroda njegov “najkoristnejši kapital”. “Delo je glavni dejavnik vsega gospodarskega življenja,” je ponavljal za nemškim gospodarskim piscem E. Becherjem. “Sposobnost za delo je bila vse od začetka v človeku, kapital se je razvil šele kasneje.” Sodobno stanje gospodarstva naj bi bilo rezultat celotne “količine” v preteklosti opravljenega dela, vsakokratna gospodarska dejavnost pa naj bi bila tesno povezana s človekovo “du-

⁴⁰ Supan se pod nekatere članke ni podpisoval, vendar so bili očitno njegovi, saj so se njihovi deli kasneje pojavili tudi v njegovih publikacijah. Gl. npr.: Die krainische Handels und Gewerbekammer und ihr Program, Triglav, IV/7, 22. Jänner 1869; IV/9, 29. Jänner 1869; IV/11, 5. Februar 1869; IV/16, 23. Februar 1869; IV/29, 9. April 1869 in prim. z njegovo publikacijo Schutz der heimischen Arbeit, Laibach 1869.

⁴¹ V. C. Supan, Schutz der heimischen Arbeit, Laibach 1869.

hovno in nravno bitjo". "Zveza med delom in ljudmi, ki ga izvršujejo, je neločljiva, saj vsako delo povratno vpliva na človeka," je trdil in ugotavljal, da sta bili "najširša možna izraba domačih delovnih moči" in "odgovarjajoča zaščita domačega dela" vse od Jožefa II tudi vodilo avstrijskega "gospodarsko-političnega programa".⁴²

Toda od začetka 19. stoletja so se v znanosti "na celini" uveljavile temeljne ideje Smithovega Bogastva narodov, hkrati pa je "angleškimi industrijcem" svobodno-trgovinska načela uspelo razširiti med "celinskimi državniki". Še več: s svobodno-trgovinskimi sporazumi so se nekatere evropske države v "praksi" odvrnile od nauka o "trgovinski bilanci" in usmerile k trgovinski svobodi, mnenje o njeni edini zveličavnosti pa naj bi že desetletja vladalo tudi v "najinteligentnejših in najbolj izobraženih krogih", kjer so svobodno trgovino povezovali s kozmopolitizmom. Supan je obširno dokazoval, da so takšna razmišljanja vsaj dvakrat zmotna. Njihovi zagovorniki naj bi na eni strani povsem neutemeljeno in napačno enačili politično in trgovinsko svobodo in pri tem ne videli, da so ljudje lahko svobodomisleci, a vseeno pristaši zaščitnih carin. Geslo, da svobodno trgovanje ščasoma "vse izravna", naj bi bilo zavajajoče in napačno, saj se s tem, če ena država obuboža, medtem ko se druga okrepi in obogati, prav tako malo "izravna" kot, če "en posameznik izgubi in drugi dobi". "Kje naj išče prikrajšani odškodnino?", se je spraševal naš avtor in dodajal: "Nur mit dem Tode gleicht sich alles aus".⁴³

Tega naj bi se dobro zavedali Američani, ki so spoznali, da sta neizogibna posledica pospeševanja izvoza surovin na račun proizvodnje gotovih izdelkov negativna trgovinska bilanca in izvoz "dragocenih kovin", ter so se zato po slabih izkušnjah s svobodno trgovino ponovno zatekli k zaščitnim carinskim meram. Neupoštevanje ameriškega zgleda in nekritično oziranje k Veliki Bitaniji in Franciji brez pravega poznavanja gospodarske zgodovine, naj bi bila namreč druga velika napaka apologetov svobodne trgovine. ZDA, Franciji in drugim evropskim državam (Supan je navedel primer Portugalske) je go-

⁴² Ibidem, opomba na tretji strani predgovora.

⁴³ Ibidem, str. 4.

spodarsko odpiranje proti Veliki Britaniji vedno samo škodovalo. Pri tem je Velika Britanija od Cromwella in njegove "listine ob plovbi" v 17. stoletju dalje vztrajala pri zaščiti svojega gospodarstva in sledila politiki "uvoza surovin in izvoza izdelkov", in je šele nato, ko je postala – ob ugodni mreži cenenih vodnih poti, bogatih nahajališčih premoga in železove rude ter zadostni količini kapitala – "velikanska svetovna delavnica", proglasila sistem trgovinske svobode za načelo, ki naj velja za "ves svet". Po Supanu naj bi bilo gospodarsko načelo ločitve "proizvajalcev" od "potrošnikov", ki ga je prakticirala Velika Britanija, škodljivo za vse njene tekmice, saj naj bi bilo jasno, da je državno ali nacionalno gospodarstvo tem uspešnejše, čim bliže sta si "proizvajalec" in "potrošnik". Britanski sistem uvažanja surovin, njihove predelave doma in izvoza izdelkov na tuje naj bi koristil le Veliki Britaniji. Za vse druge države pa naj bi veljalo, da mora dežela, ki želi biti gospodarsko uspešna, čim več potrošnih potreb zadovoljiti z lastno proizvodnjo. Takšno "približanje producenta in konsumenta" naj bi vplivalo na zblíževanje cen surovin in proizvodov, pospeševalo cirkulacijo in povečevalo akumulacijo, rasli pa naj bi tudi "menjalna vrednost" zemlje in ljudi ter državna moč.

Kdor je vsaj malo poznal delo Američana Henryja Careya in gospodarski nauk njegovega učitelja Friedricha Lista,⁴⁴ je seveda takoj vedel, od kod črpa Supan svoje znanje in argumente. Sicer pa ta svojih virov in učiteljev ni skrival in se je na oba obsežno skliceval. Lista so po Supanovem prepričanju njegovi privrženci upravičeno imenovali "Luther nacionalno-ekonomske znanosti", medtem ko naj bi si njegov učenec Američan Carey prav tako že pridobil veliko avtoriteto in vpliv. V nasprotju z njima naj bi bil Adam Smith največi "pokončevalec dežel" (*Länderverwüster* – zopet Listov citat!) poleg Napoleona. Supan je posebej poudaril, da nikakor ne zanika velikih Smithovih zaslug za gospodarsko teorijo, saj je nesporno prvi vpeljal "analitično metodo v po-

⁴⁴ Iz besedila vseeno ni povsem jasno, ali je Supan oba avtorja res bral v izvirnikih (oz. Careya v nemškem prevodu) ali pa ju je navajal in se skliceval nanju le po drugih pislih.

litično ekonomijo". Toda s svojimi gospodarskimi nazori naj bi se navezoval na fiziokrate in nadaljeval njihovo misel ter se v tesni zvezi z "modrim" britanskim državnikom Pittom zavzemal za egoistične angleške interese in pogubni "laissez faire". Načelo "Kupuj poceni in prodajaj drago", ki ga je sprejel kot vodilo v ekonomski znanosti, naj bi bilo sicer samo po sebi pravilno, a vendar v konkretnih razmerah zavajajoče, saj naj bi pomenilo, naj Anglija "na celini" kupuje "poceni surovine ... in nato iz teh surovin proizvedene izdelke drago prodaja" nazaj "na celino". Delo drugih pač lahko kupuje le tisti, ki je v stanju lastno delo prodajati.⁴⁵ Ob velikih gospodarskih prednostih Velike Britanije naj bi bila zato "svobodna trgovine" utopija, "tvorba v zraku", ki se ne bo mogla uveljaviti v odnosih med državami, "dokler ne bo postal ves svet ena sama država". Tedaj, ko bi bil svet "ena država", bi pač ne bilo več "inozemstva", ne "mednarodne trgovine", ne izvoza, ne uvoza. Dokler pa različne države z različnimi duhovnimi in materialnimi zmogljivostmi še obstajajo, bodo hitreje napredujoče vedno uničevale šibkejše. Z "eno besedo": za svobodno trgovino je šele treba ustvariti svet z enakimi naravnimi možnostmi in enakimi duhovnimi, materialnimi in človeškimi močmi.⁴⁶

Supan je v sklepu brošure ponovil mnenje o izjemnem naravnem bogastvu habsburške monarhije, ki naj bi imela skoraj vse, kar država potrebuje, da postane bogata, močna in neodvisna od tujine, "razen bombaža in kolonijalnega blaga". Siromašenje prebivalstva, izginjanje dragocenih kovin in nizka cena zemljišč, ki so edino pravo merilo, s katerim "nacionalni ekonom" presoja narodnogospodarske ukrepe, naj bi bili v takšnih razmerah nazoren dokaz za zmotnost avstrijske gospodarske politike. Medtem ko naj bi imela Avstrija enega najvišjih hišno-najemniških davkov v Evropi, hkrati pa naj bi se množili tudi drugi davki in javne dajatve, vlada še znižuje že tako nizko obdavčenje tujih izdelkov in sklepa trgovinske pogodbe, ki uničujejo domačo proizvodnjo. To neizogibno vodi k odvisnosti od tujine, k nezadovoljstvu in obubožanju v "vseh delih cesarstva". "Da,

⁴⁵ Ibidem, 5 (opomba).

⁴⁶ Ibidem, str. 38.

v vseh Avstrijcih želim zbuditi občutek, da moramo med seboj z oljčno vejo in železno roko skleniti trdno zvezo,” je domoljubno-patetično zapisal Supan, ko je opozarjal na prometne in trgovske poti proti vzhodu in možnosti, ki naj bi se tudi avstrijski trgovini odpirale s sueškim prekopom. “Z brati s te in one strani Lajte se moramo skupno duhovno in materialno krepiti, da industrija, trgovina, obrt in poljedelstvo vsestransko cvetijo in se jim tudi na zunaj posveča ustrezna skrb.” Avstrija naj bi bila namreč kot konglomerat različnih narodov in zaradi odlične obdarjenosti za najbolj raznolike gospodarske dejavnosti ter veje človeškega znanja državna posebnost (*eine Spezialität*), ki bi lahko z močnim skupnim delovanjem in “dobrimi” državnimi ukrepi, dosegla velikansko moč.⁴⁷

Supanova publikacija je doživela precejšen odmev tako na Kranjskem kot zunaj nje. Supanu so zanjo čestitali somišljeniki iz vse Avstrije, v Leipzigu pa naj bi jo celo uvrstili na seznam “odličnih del”.⁴⁸ Na Kranjskem so njena sporočila kratko povzele Novice in ugotavljale, da je “Svobodna kupčija!” tisti “nesrečni krič, ki ne pomisli, da niso vsaki čevlji za vsako nogo ...” Velika napaka naj bi bilo že to, da “so nam doma dali obrtno svobodo, predno so se osnovale šole, ki pomagajo k napredku”. “Kdor ima oči pač lahko vidi koliko beraštva je med nami napravila obrtna svoboda,” je menil noviški poročevalec. “Odprite le še tujemu blagu brez colnine vhod v avstrijske dežele, pa ubožala bode Avstrija še bolj”. Supan naj bi to nazorno pokazal na osnovi zgodovinskih dejstev in pri tem razkril, da je “marljivo” prebral vse “imenitnejše knjige” o tematiki.⁴⁹ Laibacher Zeitung je bila bolj kritična. “Zahtev industrije po zaščiti in potrošnikov po dobrem in poceni blagu ni lahko združiti,” je opozarjala. “Avtor se ni podrobneje lotil te točke in se je zadovoljil z energičnim zastopanjem interesov proizvajalcev”.⁵⁰ V Laibacher Tagblattu pa Supanovega pisanja in njegovih nastopov sploh niso vzeli resno. “Težnje po

⁴⁷ Ibidem, str. 42.

⁴⁸ G1. V. C. Supan, kot v op. 5.

⁴⁹ Kot v op. 4.

⁵⁰ Laibacher Zeitung (Laibach), 13. September 1869, št. 208, str. 1535.

zdravljenju obrtniških težav z zaščitnimi carinami in s privilegiji so v nasprotju s potrebami modernega gospodarstva,” so menili. “Stiske (obrtnikov in industrijcev) so večinoma rezultat njihove lastne krivde in jih je mogoče odстранiti le s samopomočjo in povečano storilnostjo.” Tagblatt je kranjsko trgovsko in obrtno zbornico vse do leta 1874, ko je izgubila slovensko večino in se je moral Supan umakniti s predsedniškega mesta, obtoževal, da ne izraža dejanskih interesov kranjskega gospodarstva, saj se ukvarja z “narodnogospodarskimi govori” svojega predsednika, tožbami nad “divjo konkurenco” in avstrijskimi zunanje-trgovinskimi sporazumi, namesto z resničnimi deželnimi problemi.

Avstrijsko gospodarstvo je v nasprotju s trditvami kritikov gospodarskega liberalizma in avstrijskega gospodarskega odpiranja proti zahodni Evropi v letih 1867–1873 doživljalo konjunkturo (do manjše prekinitev je prišlo le okoli leta 1869, ko je Supan objavil svojo brošuro),⁵¹ kar je pristaše vladnih gospodarsko-političnih ukrepov utrjevalo v prepričanju o vladnem in lastnem prav, argumentom njihovim nasprotnikom pa jemalo prepričljivost. Z gospodarskim in finančnim polomom leta 1873 pa so se razmere spremenile. Zagovorniki protekcionizma in zaščitne carinske politike so dunajski borzni zlom in gospodarsko krizo, ki je sledila – podobno kot drugod v monarhiji – tudi na Kranjskem doživeli kot prepričljivo potrditev lastnih stališč in izpolnitev svojih črnogledih napovedi. “Bilo je razloženo in svetovano, naj ne hodimo nepraktičnim in prosto-trgovinskim pripovednikom na limance, da moramo namreč dosedanjo trgovinsko politiko popustiti, če ne, potem ne bodo ob svojem času vsi prosto-trgovinarji v stanu tisoče naših stradajočih delavcev nasititi,” je leta 1874, po razpustitvi kranjske trgovske in obrtne zbornice in po nemški prevladi v njenem odboru pisal Slovenski narod. “In ali nij zdaj na tisoče delavcev brez dela? Kako je angleška trgovinska pogodba uničevalno delovala, od katere je kranjska trgovska zbornica tako živo odsvetovala ... Večja obramba domačega dela, je klical govornik tačas. Vlada tačas ni poslušala teh nasvetov. In kako

⁵¹ H. Matis, *Osterreichs Wirtschaft*, kot v op. 26, str. 170.

je zdaj? Zdaj so naenkrat postali prosto-trgovinarji za-
govorniki colne obrambe ...”.⁵² Leta 1875 je Slovenski
narod poročal z Dunaja, da je celo cesar izrazil podporo
“varstvu domačega dela in izdelka”. Nemški “patroni”
Laibacher Tagblatta so slovenske člane nekdanjega od-
bora trgovske in obrtne zbornice označevali za “ničle”,
njenegega “predsednika, ki je faktično z večletnimi štu-
dijami na narodno-gospodarskem polju bistril svoj um”
pa “posmehovalno” proglašali za “velicega slovenskega
nacional-ekonomista”, je ugotavljal narodov dopisnik. In
“evo torej, ali se nij uresničilo to vse, kakor je on pisal
in govoril uže pred 10 leti, na podlagi uka utemeljeno
...”.⁵³

Leta 1876 se je ponovno javno in obširno oglasil
tudi Supan sam. V članku z naslovom Politična eko-
nomija in politika, ki ga je objavil Slovenski narod, je
izrazil svoje prepričanje, da so “skozi silo in uboštvo”
tudi ... “avstrijski državljani” spoznali, kako pomemb-
na so gospodarska vprašanja in “trgovinsko-politične
naredbe”, zato mora končno “uvideti” še država, da je
“nacional-ekonomija v prvej vrsti ... državna veda, na
katero je obračati največjo pozornost”. Pri tem je opozoril
na dolgoletno lastno ukvarjanje s “to vedo”, ki naj bi
mu dajalo pravico do nasvetov o tem, “kaj nam je storiti,
da prebredemo to strašno nacionalekonomično stanje”.
Avstrijski politiki je tokrat postavil za vzor Francijo, ki
je – kot je zapisal – “pred v kratkem času” plačala “mi-
ljarde za vojno in denes je njeno materijalno stanje bolj-
še, nego marsikatero druge dežele v Evropi”. Francija
naj bi namreč s kratko izjemo v šestdesetih letih, ko
je Napoleon III. sklenil svobodno-trgovinski sporazum
z Veliko Britanijo, v gospodarski politiki v veliki večini
sledila načelom “ženijalnega Colberta”, ki se je zavzemal
za to, da “se neizdelane snovi kar največ v domači deželi
izdelajo za fabrikate”. “Jedino le domače francosko delo
je Francijo do sedanje finančialne moči privedlo,” je za-
trjeval Supan. “... Nacional-ekonom kake države ali dr-

⁵² Gospodarska kriza in razpuščena kranj. trg. zbornica, Slovenski narod (Ljubljana), VII/285, 13. december 1874, str. 1.

⁵³ Narodno – gospodarske stvari, Slovenski narod (Ljubljana), VII/120, 30. maja 1875, str. 3.

žavnik ne sme nikoli in nikdaj biti kozmopolit. On mora svojo lastno državo močno in krepko za vajeti držati in vedno na njo paziti, ter vse to na stotine let v bodočnost ...” Primer takšnega “nacional-ekonoma” in državnika naj bi bil prav Colbert, ki naj bi Francijo z “vpeljavo varstvenega colnega sistema” pripeljal do “prej nikoli jednacega cvetenja”. Colbert naj bi bil, kot je z odobravanjem trdil Supan, hkrati odločen nasprotnik državnega centralizma Ludvika XIV. “Hrepenel” naj bi po “socialnej in komercialnej decentralizaciji” in bi lahko bil tudi po tej plati zgled avstrijski vladi. Sicer pa naj bi bila dolžnost “vsacega pravega in odkritosrčnega Avstrijca”, da “obrača največjo pozornost na občo avstrijsko državno korist” – “vsak po izkušnjah in vedi izobražen” naj poskuša “najti sredstva”, “kako bi se splošnemu uboštvu pomagalo ...”⁵⁴

Leta 1876 je izšla v Ljubljani tudi druga Supanova nemško pisana brošura o avstrijski gospodarski politiki, v kateri je tedaj že bivši predsednik kranjske trgovske zbornice povzel in strnil svoje v prehodnih spisih objavljene poglede in dokazoval svojo daljnovidnost. “Carinsko-zaščitno zastavo sem razvil kot veletrgovec z manufakturnim blagom in ne kot industrijec,” je omenjal, ko se je spraševal, kdo ima po dolgoletnih polemikah “prav”. V publikaciji z naslovom “Refleksije o avstrijski trgovinski politiki in ideje, kako je lahko kmalu bolje”, ki jo je opremil z motom iz svojega nastopnega govora v zbornici leta 1866, je poleg tega odločno zavračal na vseavstrijskem posvetovanju trgovskih in obrtnih zbornic izrečeno stališče, da je bila carinska zaščita, za katero so se zavzemali obrtniki in industrijci, v škodo kmetijstvu. “Nacionalno-gospodarski aksiom je, da cveti blagostanje le v državi, kjer sta manufakturna moč in poljedelstvo notranje povezana,” je ugotavljal in izjavo o različnih interesih kmetijstva in industrije pripisal premajhnemu spoštovanju in upoštevanju najpomembnejše “državne znanosti” – “nacionalne ekonomije”. Nespoštljiv odnos do nacionalno-ekonomske vede naj bi bil sploh glavni vzrok za nejasne gospodarske predstave

⁵⁴ Politična ekonomija in politika, Slovenski narod (Ljubljana), IX/49, 1. marca 1876, str. 1.

in pomanjkanje pravih “narodnogospodarskih” pojmov v Avstriji.⁵⁵

Leta 1877 – tik pred smrtjo – je Supan izdal še zadnjo, tretjo nemško pisano brošuro, s katero se je odzval na najnovejša avstrijsko-nemška trgovinska pogajanja (ta so bila, ko je bila publikacije že v tisku, prekinjena). V njej je še enkrat ponovil svoje ugovore zoper svobodno trgovino, omenjal napade in krivice, ki jih je bil deležen zaradi svojih gospodarskih nazorov, in objavil odlomke iz podpornih pisem, ki so mu jih od nastopnega nagovora v zbornici leta 1866 poslali znamenitejši avstrijski podjetniki.⁵⁶ Pri tem je, sklicujoč se na Friedricha Lista, vztrajal tudi pri svojih gledanjih na Adama Smitha. “Z Adamom Smithom, tem malikom freihändlerjev in kozmopolitske šole, je v narodno-ekonomsko znanost prodril duh sofistike, sholastike, nejasnosti, pretvarjanja in hinavščine,” je zapisal, povzemajoč učitelja (Lista). “Teorija je postala bojišče drugorazrednih talentov in ptičje strašilo za večino mož duha, izkušenj, zdravega človeškega razuma in pravilne sodbe”.⁵⁷ Kar zadeva Kranjsko in slovenski prostor pa naj bi ne bilo dvoma, da “visoka” avstrijska vlada “jugu in jugovzhodu” (monarhije) ni namenjala tiste pozornosti in priznavala tistega pomena, kot bi bilo glede “na Jadransko, Egejsko ter Crno morje in Orient” z vidika avstrijskih koristi zaželeno ali absolutno potrebno.⁵⁸

Gospodarski polom leta 1873 in gospodarska depresija, ki mu je sledila sta – kot je znano – zadala hud udarec zagovornikom gospodarske svobode in liberalizmu v Avstriji. Depresija je omajala naivno zaupanje v naravno ravnotežje ter vsemogočnost trga in svobodnega tekmovanja, in celo v liberalnem taboru so se uveljavili pristaši državnega intervencionizma, ki so se zavzemali za povečan državni nadzor nad gospodarstvom.⁵⁹ “Ko bi naš ranjki V. C. Supan še živel lahko bi se zdaj veselil slišati, kako se v colnej debati skoraj vsi govorniki potegujejo v smislu njegovega starega gesla: za obrambo do-

⁵⁵ V. C. Supan, *Reflexionen*, kot v op. 3, str. 10–11.

⁵⁶ V. C. Supan, *Oesterreichs Volkswirtschaft*, kot v op. 5.

⁵⁷ *Ibidem*, str. 26.

⁵⁸ *Ibidem*, 21.

⁵⁹ H. Matis, *Leitlinien*, kot v op. 26, 45.

mačega dela,” je februarja 1878 pisal Slovenski narod. “Skoraj vsi priznajo, da v takej državi kakor je Avstrija, treba je skrbeti, da se neka obramba daje domačemu delu proti tujemu ...”.⁶⁰ Supan in njegovi kranjski somišljeniki seveda na gospodarsko-politične razprave v avstrijskem državnem vrhu, tudi če so bili res – kot so trdili – med prvimi, ki so odločneje, javno in z jasno opredeljenim “programom” nasprotovali liberalno-gospodarski usmeritvi avstrijskih vlad v šestdesetih letih 19. stoletja, niso pomembneje vplivali. Supanovi spisi so bili nesistematični, po teoretski in gospodarski plati skromni in nedomišljeni, po svoji argumentaciji neizvirni in povsem očitno delo samouka. Ne nazadnje: iz njih ni bilo prav nič jasno, kako so si njihov avtor in njegovi prijatelji predstavljali “zaščito” in kakšna naj bi bila višina zaščitnih carin, ki so jih zahtevali. Supan sam se je jezno branil očitkov, da se zavzema za obnovev predmarčnega prohibitivnega, v bistvu merkantilistično usmerjenega avstrijskega zunanjetrgovinskega režima, vendar se je v isti sapi nedoločno in neselekcioniirano skliceval na zelo različne gospodarske politike in gospodarsko-politične avtorje od Colberta do Lista in Careya.

Toda, če ne drugače, je bila Supanova zasluga v tem, da je kot eden prvih Slovencev javno in glasno opozarjal na pomen sistematičnega politično-ekonomskega študija in mišljenja ter se zavzemal za večje upoštevanje politične ekonomije kot “temeljne državne vede”. Hkrati je bil – gledano s sodobne perspektive – eden prvih slovenskih gospodarskih proti-Evropeljcev, ki je jasno izrazil misel, da prostor v katerem živi, še ni pripravljen na svobodno gospodarsko menjavo in tekmovanje z razvitejšim evropskim zahodom. Kako prepričljivi so bili njegovi argumenti, je seveda vprašanje, ki potrebuje dodatno obravnavo. Vseeno pa njegova razmišljanja kažejo, da se je razprava o gospodarskem približevanju Evropi tudi za Slovence začela že pred več kot stoletjem – tedaj, ko so začeli odločneje stopati v gospodarsko moderno.

⁶⁰ Iz državnega zbora. Z Dunaja 17. febr., Slovenski narod (Ljubljana), XI/41, 19. februarja 1878, 2.

O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja

Professor Ludvik Čarni je v vrsti člankov, ki jih je pod skupnim naslovom Prispavek k zgodovini sociološke misli na Slovenskem konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let objavil v reviji *Anthropos*, med drugim prikazal socialne nazore publicista in pisatelja Ferda Kočevarja (1833–1878) in njegovo pisanje o socializmu.¹ Kočevarja, ki je leta 1869 v Slovenskem narodu objavil enega prvih, če ne sploh prvi oris socialistične misli v slovenščini,² je predstavil kot socialističnega simpatizerja. Pri tem je opozoril, da je Kočevar razumel socializem kot “dognano in dovršeno znanost”, ki se ukvarja s preiskovanjem človeške družbe, z odnosi med posameznikom, družino in družbo ter državo in njenimi institucijami, obenem pa “pojasnjuje... razmere med ljudmi in stvarmi, posebno v času, ko stvari blago postanejo in služijo ljudem za ohranjanje življenja”. Socialisti so si po Kočevarju zastavili nalogo, da uravnovesijo in ublažijo boj med pripadniki človeške družbe za “dobrine oz. prirodnine” ter se zavzeli, da “se prirodnine pravično in enakomerno razdele” in postane “osebno delo” edina “naravna in pravna” pot pri pridobivanju premoženja.

¹ Ludvik Čarni, Prispavek k zgodovini sociološke misli na Slovenskem – Ferdo Kočevar (1838–1878), *Anthropos*, Časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved, leto 1992, letnik 24, št. I–II, str. 266–271.

² V nemščini so prikazi socialistične misli v časopisju na Slovenskem izšli že prej. Enega prvih, vsekakor pa prvega na Kranjskem, je že leta 1850 v *Laibacher Zeitung* objavil V. F. Klun. G1. poglavje: O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna.

To naj bi bilo tembolj pomembno, ker naj bi se ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 19. stoletja “boj za obstoj” – bolj kot “med ljudmi in naravo” – bil med ljudmi samimi, do tedaj posamični “upori zoper kapital” pa naj bi postajali vse bolj množični.

Kočevar je bil – kot je opozoril Čarni – konec šestdesetih let 19. stoletja prepričan, da se zahodni Evropi približuje velik socialni nemir (celo “socialna revolucija”)³ in bo, če ne bo prišlo “do regulativov in razdelitvi kapitala”, prej ali slej izbruhnil “krvavi boj med kapitalisti in nekapitalistično množico”. Zato bi morala po njegovem mnenju za lajšanje “bremen siromakov” z ustreznno pravno zaščito in socialno politiko nujno poskrbeti država, saj je, kot so nazorno razkrivali Špartakov upor in kmečki pulti, “ni hujše vojne” kot je vojna med reveži in “bogatini”. V svojem obširnem prikazu, ki je izšel v več nadaljevanjih, je Kočevar podrobneje predstavil nazore najpomembnejših socialističnih in “komunističnih” mislecev od francoskih razsvetljencev⁴ in utopistov prek Proudhona do Marxa, pri čemer pa se z radikalnejšimi socialnimi teorijami in njihovimi avtorji ni strinjal in jih je zavračal, češ: “Podirati, razdevati se da”, “graditi, to je vrag in dva”. Toda v isti sapi se je nedvoumno kritično opredelil do gospodarskih, finančnih in socialnih razmer v zahodni Evropi (oz. “na neslovanskem zahodu” – kot je to imenoval), kjer naj bi “društvene razmere že v tisto fazo stopile, ki se jej prehodna, prelomna pravi...”.⁵ Zahodni, izrazito v proizvodno-industrijsko rast in potrošnjo usmerjeni kapitalistični svet mu je bil – kot večini tedanjih slovenskih izobražencev – daleč in tuj⁶ in ugotavljal je, da ga vsestranska – finančna, gospodar-

³ Kočevar je govoril o socialni krizi in ne socialni revoluciji. Izraz “socialna revolucija” je uporabil Čarni, gl. Čarni, nav. delo, str. 268.

⁴ Pojem “komunizma” in “komunisti” je seveda v drugi polovici 19. stoletja še zelo širok in nedoločen in ga razni avtorji različno uporabljajo, deloma tudi za označevanje nekaterih utopistov ali “agrarnih komunistov” kot je bil Babeuf. Nekatere Kočevarjeve navedbe hkrati kažejo, da je Kočevar nazore in avtorje, ki jih je predstavljal, le površno in slabo poznal. Znano Rousseujevo misel, da je tisti, ki je prvi ogradil zemljo in zatrdil to je moje, začetnik socialnih krivic in privatne lastnine, je tako pripisal Voltairu – gl. Slovenski narod, št. 80, 10. julija 1869, Socialno vprašanje.

⁵ Slovenski narod, št. 84, 20. julija 1869.

⁶ O tem podrobneje zlasti T. Kermauner v analizi slovenske dramatike druge polovice 19. stoletja, D. Rupel, Svobodne besede, Lipa – Koper 1976 in nekaterih drugih razpravah.

ska in socialna – kriza z neprodanimi proizvodnimi viški in zasičenostjo trga še ni zajela le zato, ker se “preobilna zapadno evropska svetina v Ameriko in Polinezijo razliva”. Ko bodo tudi tamkajšnji trgi polni, je trdil, bo polom neizbežen.⁷ Vsekakor daljnovidna napoved glede na to, da je prva velika industrijsko-gospodarska kriza sledila že štiri leta kasneje – leta 1873.

Ena izmed značilnosti in hkrati za prihodnost posebej nevarnih posledic zahodnoevropskega razvoja je bilo po Kočevarju “razbitje družine”. Po njegovem mnenju so k “razbijanju družine” težili tudi socialisti, ki naj bi – kot nekdanj v Šparti – “želeli staršem vzeti otroke in njihovo vzgojo prepustiti družbi in državi”.⁸ Prav v zahodnoevropskih družinskih odnosih in zahodnoevropski “individualni” družini, ki nima “drugega pomena, kakor da se v njej osebnosti ustvarjajo”, “do polnoletnosti rede, (in) potem v svet zaženo...” bi bilo treba po Kočevarjevem prepričanju iskati poglavitne vzroke za skrajni, brezobzirni zahodnoevropski individualizem in – posledično – zaostrena socialna nasprotja. “Nam Slovanom, ki imamo o družbenih razmerah druge pojme, se tamkajšne razmere spačene kažejo,” je pisal. “Oni temu razvoju morebiti fortschritt pravijo, mi Slovani pa ga z našega stališča za spačenost ali spridenost imamo. Na zahodu vsi s kakršnimikoli sredstvi bogastvo lovijo, ki prinaša ugled in spoštovanje... Če država ne bi imela sile v rokah, bi takoj drug na drugega planil, svojega bližnjega napadel, ker je pravnost iz vsega javnega in privatnega življenja izginila...”⁹ Tudi Slovenci naj bi, kar zadeva družino in družinske odnose, “predolgo k zahodu v šolo hodili” in se “njegovih idej navzeli”. Toda zgodovinsko gledano naj bi Slovenci pripadali drugi – tj. slovanski združeno-kolektivistični tradiciji, ki je v nasprotju z zahodnoevropskim geslom “Pomagaj si sam in bog ti bo pomagal” zastopala načelo “Pomagajmo drug drugemu in bog nam bo vsem pomagal”. Ta tradicija naj bi bila še živa pri vrsti slovanskih narodov, posebej pa pri južnih Slovanih ter v Rusiji in v ruski kmečki “občini”.

⁷ Isto kot op. 5.

⁸ L. Čarni, nav. delo, str. 268.

⁹ Prav tam, str. 269.

Kočevar je tako leta 1869 alternativo zahodnoevropskemu individualizmu in liberalnemu kapitalizmu – pod slavjanofilskimi vplivi in v slavjanofilskem duhu – iskal in našel v slovanskih kmečkih gibanjih in (staro)slovanskem kmečkem kolektivizmu. Ruska “demokracično – komunistična občina” mu je bila idealna rešitev za “socialno vprašanje” in obenem pomembna prednost “slovanskega sveta pred puhlo zahodno Evropo”.¹⁰ “Vse naše socialno gibanje gre na to, da se ustroj staroslovanske občine zopet ponovi...,” je ugotavljal, ko je nekritično in idealizirano razmišljal o južnoslovanski družinski zadrugi in ruski kmečki občini. “Ključ rešenja socialnega vprašanja pri nas Slovanih... leži v ustroju naše kmečke občine, stoječe na historični podlagi... Kakor zakonska zveza je tudi občina in nazadnje sama država nič drugega nego asociacija; asociacije pa se ne dajo s silo ustvarjati...”¹¹ V konkretnih slovenskih razmerah je – kot prvi korak k uresničevanju svojih predstav – predlagal ustanovitev slovenske “ljudske banke”, ki bo – v “korist naroda” in ne bankirjev ter kapitala – spodbujala k združevanju sredstev. Med ustanovitelji takšne banke bi morali biti vsi “pošteni rodoljubi” – predstavniki občin, zasebniki in društva, kapital pa bi moral biti enakomerno porazdeljen in bi nikakor ne smel priti v roke enega samega človeka ali ene same skupine. Slovenci naj bi bili pač med “narodi to, kar je delavec nasproti tovarnarju”, torej “proletarci”, in v tem smislu “kakor nalašč ustvarjeni za asociacijo”. Kočevar ni določneje navajal avtorjev, na katere se je opiral, čeprav je omenjal razna imena – med drugim slavjanofila Aksakova. Tudi njegovo navdušenje za pariško komuno leta 1871, ki je bila v njegovih očeh do tedaj “povsem neznana in še neklasificirana državna oblika”,¹² kaže, da je bil ne le pristaš tradicionalne ruske “demokracično komunistične občine” in raznih zahodnih socialno-reformnih nazorov, marveč se je – vsaj do določene mere – spogledoval celo s “proudhonizmom”. Pariško komuno

¹⁰ Vasilij Melik, Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino št. 1, XIX/1971, str. 6.

¹¹ Slovenski narod, št. 85, 22. julija 1869.

¹² V. Melik, v op. 10. nav. delo, str. 6.

je sicer kot večina tedanjega javnega mnenja proglašal za delo Internacionale, vendar je hkrati opozarjal, da "komuna ni (bila) komunizem". Njeno zdravo jedro je videl predvsem v njeni socialni politiki, na to pa so – kot vemo – poleg socialistov vplivali zlasti Proudhonovi pristaši.¹³ Od Produhona je – ne nazadnje – lahko dobil tudi misel na banko – kot "asociacijo za proizvodnjo in promet blaga", saj je bila takšna banka – kot je znano – ena osrednjih ustanov produhodnističnih socialno-reformnih zamisli.

Kočevar je bil konec šestdesetih in začetku sedemdesetih let 19. stoletja trdno prepričan, da "svet drvi naprej socialni krizi v žrelo", obenem pa tudi, da je socialno vprašanje za Slovence "ravno tolike, če ne še večje važnosti nego je narodnostno".¹⁴ S "socializmom" je tako simpatiziral, kolikor je menil, da se "peča s preiskovanjem razmer in faktorjev človeškega društva, odkriva rane, na katerih človeško društvo boluje, nasleduje vzroke teh ran, in teži na to, kako bi se moralo človeško društvo ustrojiti, da nobenega v društvu ne bi bolelo...". S socialisti – kogarkoli je imel pač s to oznako v mislih – se je prav tako strinjal, da je "delo... edini naravni in pravi naslov do imetja" in je skupaj z njimi ugotavljal, da "siromaki (ne) napadajo bogatina", kot se jim "očita", marveč le "branijo svojo eksistenco", medtem ko "naši pozitivni zakoni bogatinom še zmirom več pravic dajo, siromakom pa več dolžnosti nakladajo...".¹⁵ Toda ob vsem tem je hkrati menil, da bi moralo na "čelo socialnodemokratskega gibanja" stopiti "katoliško duhovništvo" ("kakor se je na Dunaji zgodilo"), opozarjal na "komunistično" naravo prvotnih krščanskih občin in na dejstvo, da je "že Kristus sam kot človek s svojimi učenci komunistično živel", ter trdil, da je prav krščanstvo, ki je "siromaka učilo, da ima svoje tlačitelje ljubiti", preprečilo "marsikatero krvavo socialno krizo v zgodovini človeštva...".¹⁶ Kočevarjeva gledanja na socialno vprašanje so potemtakem zaznamovali zelo različni vplivi in

¹³ Alain Plessis, *De la fête imperiale au mur des fédérés*, Nouvelle histoire de la France contemporaine 9, Édition Seuil Paris 1973, str. 226–230.

¹⁴ Slovenski narod, št. 80, 10. julija 1869.

¹⁵ Slovenski narod, št. 81, 13. julija 1869.

¹⁶ Prav tam.

nazori, rešitev socialnih napetosti in nasprotij pa je videl v postopni, potrpežljivi socialni reformi, ki bo "celila socialne rane", "mirila socialno gibanje" in poskrbela, da se "vode", ki grozijo s "povodnijo", "počasi razlijejo". Najpomembnejši dejavnik družbene stabilnosti mu je bil pri tem "srednji stan" ali – povedano z njegovimi besedami – sloj "srednje premožnih, blagostnih ljudi", ki so "najboljši državljani" in najbolj "redno" in "nravno" živijo". Sicer pa naj bi bilo tudi drugače jasno, da "le v sredi leži edino zdravi juste milieu".¹⁷

Ferdo Kočever se je potem, ko je v petdesetih letih nekaj časa študiral medicino in bogoslovje, zaposlil v Zagrebu kot računovodja. Od tam je v slovenske časopise najprej pošiljal dopise in članke, ki so obravnavali književna in jezikovna vprašanja. V njih se je med drugim zavzemal za postopno zблиžanje slovenskega jezika s srbskim oz. hrvaškim, kar naj bi bilo razvidno tudi iz njegove povesti "Mlinarjev Janez, slovenski junak ali uplemenitba Teharčanov" (1858, v knjižni obliki prvič 1859), ki se je tako prikupila slovenskim bralcem, da je postala pravi "bestseller",¹⁸ kritiki – z Valjavcem na čelu – pa so jo zaradi Kočeverjevega "bližanja horvaško-serbskemu narečju" odločno odklanjali.¹⁹ Kočever se je kljub temu še naprej zavzemal za slovensko-hrvaško-srbsko jezikovno zблиževanje, hkrati pa je pozival k zbiranju "narodnega blaga" ter sam zbiral in objavljaj etnografsko gradivo. V svojih dopisih slovenskim časopisom je spodbujal k oživljanju slovenske narodne zavesti, uveljavljanju slovenščine v šolah, cerkvi in uradih ter k ustanavljanju slovenskih kulturnih društev in političnega časopisja. Poleg člankov o književnih in splošno kulturnih zadevah, o slovenskem književnem programu, slovenskem jeziku in kulturnem življenju na Hrvaškem je pisal tudi politične sestavke, v katerih je kritiziral slovenske voditelje in poslance zaradi njihovega oportunitizma in ne dovolj odločnega zavzemanja za Zedinjeno Slovenijo ter zlasti ljubljanske slovenske

¹⁷ Slovenski narod, št. 82, 15. julija 1869.

¹⁸ Kočeverjev Mlinarjev Janez je v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. doživel vrsto naklad, gl. Slovenski biografski leksikon, SBL, I, Ljubljana 1932, str. 483, Ferdo Kočever.

¹⁹ Novice, list. 30, 27. julija 1859, str. 234–5.

“prvake” žigosal kot “kliko, ki se trese za svoje osebne interese”, “narodne interese (pa) pod svoje osebne koristi podklopiti hoče”.²⁰ Po objavi obširnega zapisa o Socialnem vprašanju v Slovenskem narodu leta 1869 se je k socialni problematiki ponovno, čeprav le kratko in posredno, vrnil v člankih o Slovenski narodni banki, ki jih je v Slovenskem narodu priobčil leta 1872. Ob “jugoslovanskem kongresu” v Ljubljani leta 1870 je podprl “jugoslovansko izjavo”, ki so jo sprejeli udeleženci srečanja, vendar je opozoril, da imajo “politični programi, v katerih rokodelec, obrtnik, kupec, prodajalec, kmet in gospod svoje koristi zastopane ne najdejo, denes malo veljavnosti...”. “Praktičen človek” pač ne “mara za ideje, ki se ne dajo tudi v mesnati obliki predstaviti...”.²¹ Leta 1872 pa je pri Mohorjevi družbi v Celovcu objavil še svoje najobsežnejše delo z gospodarsko tematiko, knjigo z naslovom “Kupčija in obrtnija, denar in blago”, ki nazorno dopolnjuje in zaokroža sliko o njegovih socialnih in gospodarskih nazorih ter predstavah.²²

Kočevarjeva knjiga o lastnostih in značilnostih modernega denarno-kapitalističnega gospodarstva, ki je poskušala na eni strani predstaviti temeljne gospodarske pojme in proizvodne oblike nove industrijske dobe, na drugi pa možnosti in perspektive slovenskega gospodarskega razvoja v prihodnje, je bila prva izvirna publikacija te vrste v slovenščini. Kočevar jo je na nek način napovedal že v člankih o “Socialnem vprašanju” v Slovenskem narodu leta 1869, ko je zapisal, da bi “bilo treba reči kaj več o pojmih kapital, denar in mašina”.²³ V knjigi, ki jo je, kot je poudaril uvodoma, pisal ne za strokovnjake, temveč za “preproste može” (izšla je v zbirki Slovenske Večernice), je v prvi vrsti opredelil gospodarske kategorije, kot so “Kup in prodaja”, “Cena”, “Carina ali col”, “Kupčijska firma, družba in kompanija”, “Kredit”, “Kapital”, “Kupčijska burza”, “Denar”, “Menjica ali bekselj”, “Akcija”, “Finance”, “Zavarovalnice”,

²⁰ Isto kot v op. 19, str. 484.

²¹ Slovenski narod, št. 2, 5. januarja 1871, Ljubljanski program.

²² Kupčija in obrtnija, Denar in blago, Slovenskemu ljudstvu v poduk spisal Ferdo Kočevar, Slovenskih večernic XXVII. zvezek, Izdala družba sv. Mohora v Celovcu, Celovec 1872.

²³ Slovenski narod, št. 80, 10. julija 1869.

“Banke”, “Obrtnija”, “Stroji (mašine) in fabrike”, hkrati pa je predstavil posamezne neagrarne gospodarske panoge in njihov pomen od tekstilnih obratov, usnjarstva, lesarstva in lončarstva do drobne obrtne proizvodnje, steklarstva in železarstva ter se na koncu pomudil še pri prehrabeni industriji, žitni trgovini, vinoreji in pivovarstvu. Njegova knjiga je torej težila predvsem k opisu posameznih nekmetijskih trgovsko-obrtnoindustrijskih panog in prikazovanju njihovega pomena za “narodno gospodarstvo”, pri čemer je imel seveda pred očmi predvsem panoge, ki so se že ali pa bi se lahko uspešno uveljavile na slovenskem narodnem ozemlju. Toda ob tem je povsem razločno prikazal tudi svoje poglede na slovenske gospodarske možnosti in slovensko gospodarsko prihodnost v drugi polovici 19. stoletja. In ti so z našega vidika najbolj zanimivi.

Kočevar je namreč v knjigi o “Kupčiji in obrtniji” v nasprotju s stališči, zapisanimi v člankih o “socialnem vprašanju” leta 1869, kjer je s simpatijo govoril zlasti o “kmetiskem gibanju” in “tradicionalni (staroslovenski) kmečki občini”, ugotavljal, da je “lega dežel, po katerih Slovenci stanujejo”, “za kupčijo” in “obrtinjo”... “kaj ugodna”.²⁴ Ena velikih prednosti slovenskega ozemlja naj bi bila bližina tržaškega pristanišča in morja in mi “Slovenci smo tako srečni, da moremo reči, da je en kos Jadranskega morja naša lastnina”. Po Kočevarju pa njegovi slovenski sonarodnjaki “srečne lege svoje dežele” še niso uspešno izkoristili in so bili za to, da “sta se Italijan in Nemec polastila naše kupčije”, v veliki večini “sami krivi”. Prvo, kar bi morali v tej zvezi čim prej spoznati, naj bi bilo to, da se denar najhitreje obrne v trgovini – hitreje kot v kmetijstvu ali “obrtinji”, in se zato v večji meri posvetiti trgovskim poslom. Drugo, česar bi se morali zavedati, pa naj bi bilo, da je “naša slovenska domovina za obrtnijo” še bolj prikladna kot za “kupčijo”. Imela naj bi najpomembnejše energetske vire, “ogenj” (premog) in vodo (“vsak slap v naših planinah bi mogel svojo fabriko goniti!”) in ob njih “največjo gonilno moč”, “naš razum”, “našo voljo in naše delalne roke”. “Naša velika obrtnija je danes večidel v ptujih rokah, mi Slo-

²⁴ Kupčija in obrtnija, cit. v op. 23, str. 1.

venci smo kvečjemu le prosti fužinski delalci,” je zapisal. “Glejmo in delajmo, da to za nas bolje preobrnimo. Glavni pripomoček k temu je poduk in izobraženje, in v ta namen je tudi pričujoča knjiga spisana...”.²⁵ Slovenska prihodnost naj bi torej ne bila (le) v kmetijstvu in kmečki podjetnosti, temveč zlasti v “kupčiji” in “obrtniji”, tj. v industrializaciji, to pa naj bi pomenilo, da bo moral slovenski socialno-gospodarski razvoj v prihodnje, kljub nekaj let pred tem zapisanim Kočevarjevim ocenam o Zahodu in Vzhodu, tudi po prepričanju našega avtorja prej ali slej kreniti v zahodno, meščansko, potrošniško in kapitalistično-industrijsko smer.

Za Kočevarja je bilo pač jasno, da so “najsrečnejše in najbogatejše dežele, ktere svoje surove izdelke same doma izdelujejo”, medtem ko narobe “gospodarijo tiste dežele, iz katerih gredo surovi pridelki iz dežele ven, pa se potem kot izdelki spet v deželo vračajo”.²⁶ Toda pri tem se, čeprav je proglašal ameriškega protekcionista Henryja Careya za “največjega narodnega gospodarja”, sam ni zavzemal za zaščito domače proizvodnje z visokimi carinami in je tudi drugače, zopet v nasprotju s svojimi stališči leta 1869, zastopal načelo “obrtno” in “industrijske” svobode. “Cehovstvo je obrtnijo zadrževalo in zaviralo, obrtnijska svoboda jo pa podpira in povzdiguje,” je ugotavljal.²⁷ “Angleži” so mu bili “prvi obrtniki na svetu”, in “sicer posebno glede tistih izdelkov, ktere velja v veliki množini izdelovati, in kateri dober kup, kurjavo in dobre stroje zahtevajo...”. Za njimi naj bi sledili nemška in francoska “obrtnija”; prva – kar zadeva “umetno in znanstveno izobraženost”, in druga – kar se tiče zdravega in lepega okusa, “zlasti pa zunanjo sijajnost in njih lišp in kras”. Nato pa naj bi že sledili Slovani, med katerimi naj bi se v “obrtno-industrijski” proizvodnji posebej odlikovali Čehi in Rusi ter kar na tretjem mestu Slovenci. “Naša slovenska obrtnija sicer ni veličastvena,” je menil Kočevar, “pa vendar je za nas, ki smo mali narod, dosti velika. Razen nekoliko velikih fabrik, papirnic, pivarnic, plavšev, rudokopja itd. je na

²⁵ Prav tam, str. 7.

²⁶ Prav tam, str. 24–25.

²⁷ Prav tam str. 26, 94–95.

Slovenskem posebej domača obrtnija precej razširjena. Hribovci na Kranjskem Gorenjskem so po leti kmetje poljedelci, po zimi pa obrtniki..."²⁸

Že iz teh nekaj navedb je razvidno, da je Kočvar – podobno kot drugi slovenski z gospodarstvom se ukvarjajoči moške – le do mere doumel razsežnosti in daljnosežnost socialno-gospodarskih sprememb, ki so jih z intenzivno industrializacijo in razvojem kapitalističnega-industrijskega gospodarstva v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja doživljali industrijsko hitreje razvijajoči se predeli zahodne Evrope in habsburške monarhije, in je kot večina njegovih slovenskih sodobnikov – še razmišljal v starih, tradicionalnih socialno-gospodarskih okvirih. Na eni strani se je kljub nezaupanju do zahodnega liberalnega kapitalističnega gospodarstva in neprizanesljive zahodnovropske, zlasti angleške svobodne tekmovalnosti, dobro zavedal, da slovenski prostor nima prave alternative, in pomeni vztrajanje pri njegovi tradicionalni kmečki sestavi usoden gospodarski in razvojni zaostanek. Toda na drugi strani je še vedno verjel, da lahko že majhne neagrarne, večinoma “rokodelske in obrtne” ter na podeželje in kmečko/sezonsko delovno silo vezane delavnice, prerastejo v moderne “industrijske obrate” in celo konkurirajo novi industrijski proizvodnji. V tem smislu – kot nazorno kaže tudi njegova knjiga – še ni razumel (ali pa preprosto ni mogel sprejeti), da tradicionalne slovenske obrti v konkurenci z moderno industrijo nimajo velike prihodnosti in je nemajhen del med njimi – posebno tistih, vezanih na podeželje – obsojen na propad. Obenem se je le nejasno zavedal, da v novih gospodarskih pogojih in razmerah ne bodo imeli glavne besede “volja do dela”, “izobraženje”, disciplina in pridnost, temveč mnogi drugi dejavniki, med njimi zlasti rudno-energetski viri (v tem pogledu je precenjeval slovenska rudno energetska bogastva, saj je voda kot energetski vir v času, ko je pisal svojo knjigo, že izgubljala pomen), in še posebej kapital, potreben za nove in moderne investicije.

V knjigi o “Kupčiji in obrtniji” je sicer – jasno – opo-

²⁸ Prav tam, str. 97–98.

zarjal, da se “brez kapitala danes nič ne opravi”. Že primeri, ki jih je navajal v dokaz za to, kako neizogibno potrebna sta “kredit” in kapital, pa kažejo, da je imel pred očmi predvsem majhne – kmečke in nekmečke proizvajalce. Med temi so bili – v skladu s slovensko realnostjo – v prvi vrsti “kmet, ki ne more brez pluga”, “tkalec”, ki ne more brez “svojega stola” in “lovec”, ki “brez puške” ... “ne more zajcev streljati”.²⁹ Njegov odnos do “fabrik” je bil bolj ambivalenten, saj naj bi v boju z njimi “rokodelstvo do sedaj še zmerom podleglo”. Vseeno so bile “fabrike” zanj, tri leta po tem, ko je v svojem pisanju o “socialnem vprašanju” še odločno zavračal zahodnoevropski kapitalizem, tudi slovenska gospodarska prihodnost. Tej prihodnosti – kot je očitno spoznal – ni bilo mogoče uiti in se je bilo treba zato nanjo temeljito pripraviti: med temeljnimi pogoji za uspešno delo “fabrik” so bili po Kočvarjevem prepričanju “znanstveno izobražen ravnatelj”, “pridni delalci”, poceni surovine, “žive kupčije” in dobre prometne zveze. Nove podjetnike je v tem smislu spodbujal k varčnosti in jih opominjal, da “kdor le samo po denarji havsa, ta je slab gospodar”. Hkrati je odločno odklanjal kritike, da “se fabrikanti z delom, s žulji, s potom in trudom svojih delavcev bogatijo”, s katerimi je še leta 1869 bolj ali manj odkrito simpatiziral. “Kakor fabrikant od delalca odvisi, ravno tako so tudi delalci od fabrikanta odvisni,” je bilo njegovo (novo) mnenje. “Obadva skupaj morata živeti, vsak za sebe pa ne. Fabrikant ima glavnico, ki se le po delu oživi, kajti glavnica brez dela je mrtva stvar. Delalec ima le delalne roke, delo mu more pa le kapital dati; in zavljud tega sta kapital in delo, ali z drugimi besedami: fabrikant in delalec drug od drugega odvisna. Onadva se ne smeta vsak k sebi ločiti; kakor hitro se ločita, je za obadva slaba.”³⁰

Kočvarjevo pisanje seveda ni bilo rezultat bolj poglobljenega in sistematičnejšega študija slovenskih in zahodnoevropskih socialno-gospodarskih razmer. Njegovi pogledi na zahodnoevropsko industrijsko in meščansko družbo, na socialno in gospodarsko stanje v

²⁹ Prav tam, str. 39.

³⁰ Prav tam, str. 105–106.

habsburški monarhiji in na slovenske razvojne dileme v šestdesetletih in sedemdesetih letih 19. stoletja so bili v marsičem protislovnih, nedoslednih in nedomišljenih, bolj plod naključnega prebiranja literature, ki mu je bila dosegljiva in mu je prišla v roke, kot načrtnega preiskovanja in premisleka. Toda ob tem so bili – s Kočvarjevo nesposobnostjo, da bi doumel pravo naravo moderne industrije in gospodarstva in vsaj s prvotno zagledanostjo v slovensko-slovansko kmečko tradicijo, z njegovo zgroženostjo nad socialnimi napetostmi in problemi kapitalistično-meščanske družbe, obenem pa tudi s strahom pred prehitrim pomeščanjem in proletarizacijo slovenskega prebivalstva ter ne nazadnje z njegovim ambivalentnim odnosom do liberalnih gesel o gospodarski svobodi in svobodnem tekmovanju in istočasnim zavračanjem radikalnih protiindustrijskih in protikapitalističnih rezov in akcij – značilen in nazoren izraz stisk in zadreg, ki jih je v svojih razmišljanjih o slovenski socialni-gospodarski prihodnosti v drugi polovici 19. stoletja doživljalo tedanje slovensko izobraženstvo in meščanstvo. Kočvar se je, če sklepamo po besedilih, ki smo jih poskušali prikazati, v svojih predstavah sicer do mere razlikoval od Bleiweisa, ki je v šestdesetih letih odkrito ugotavljal, da slovenske dežele še dolgo ne bodo imele pogojev za moderno industrijo, in je svaril pred prenaplo industrializacijo, ki bi zaradi pomanjkanja “domačega” kapitala in nemške gospodarske premoči, vodila v pospešeno germanizacijo. Podobno se je v svojem zavzemanju za “obrtnijsko svobodo” in – kot kaže, kljub sklicevanju na protekcionista Careya – simpatijah za svobodno trgovanje prek državnih meja, razhajal tudi s slovensko večino v kranjski trgovski in obrtni zbornici, ki je v letih 1866–74 najodločneje zagovarjala zunanjetrgovinski protekcionizem in “zaščito domačega dela”. Toda Kočvarjeva knjiga o “Kupčiji in obrtniji” je ob vsem tem, čeprav je težila k svobodnejši organizaciji gospodarstva in opozarjala na neizogibnost izgradnje velike industrije na Slovenskem, naletela tako rekoč povsod, tudi v konservativnih katoliških krogih, na prijazen sprejem. Odločitev uredništva Mohorjeve družbe, da jo uvrsti v svoj program, je pozdravila celo Zgodnja danica, ki je knjigo ocenila kot “kaj koristne bukve..., ki

naj bi jih Slovenci pridno študirali, da bi jih ne prehiteli neprenehoma razni lakomniki, ki niso zadovoljni, da obilno obogate, temuč še narod in vero kazijo...”.³¹

³¹ Zgodnja danica XXV, list 31, 2. vel. serpana 1872, str. 246.

II. Skupinski nazori

O različnih pogledih na socialno in delavsko vprašanje v Notranji Avstriji in Trstu v predmarčni dobi

Po letu 1830, ko je v habsburški monarhiji nekoliko popustil pritisk cenzure, so začele tudi v slovenske dežele v večji meri prodirati informacije o velikih dosežkih znanosti, tehnike in industrije in spremembah, ki so jih pridobitve ti. industrijske revolucije povzročile v Angliji in na hitreje se razvijajočem evropskem zahodu. Glavni slovenski predmarčni okni v svet sta bila v tem pogledu Gradec in Trst. V Gradcu je bilo leta 1838 – kot ena številnih ustanov nadvojvode Janeza – ustanovljeno Združenje za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji, ki je s svojim glasilom Notranje avstrijskim industrijskim in obrtnim listom postalo v štiridesetih letih 19. stoletja najpomembnejši popularizator moderne industrializacije in gospodarskega in družbenega napredka v tržaškem zaledju. V Trstu so se za avstrijski gospodarski dvig vneti trgovci in gospodarski načrtovalci zbrali ob zavarovalniško – ladjarski družbi Avstrijski Lloyd, ki jo je od začetka štiridesetih let vodil kasnejši avstrijski finančni minister Karl Ludwig von Bruck. Njihovo glasilo je postal nemško pisani Journal avstrijskega Lloyda: ta je začel leta 1836 izhajati kot informativni poročevalec za trgovino in pomorstvo, nato pa je od začetka štiridesetih let prerasel v osrednji avstrijski gospodarsko-politični časnik, ki v zadnjih letih predmarčne dobe ni izražal in objavljaj le pogledov tržaških trgovcev, temveč tudi stališča libe-

ralneje usmerjenega dunajskega meščanstva in dvorne komore.¹

V obeh krogih, graškem in tržaškem, so bili pričani, da je prihodnost Avstrije, tržaškega zaledja in Trsta predvsem v razvoju industrije in je zato učinkovita industrijska modernizacija po zgledu evropskega Zahoda predpogoj uspešne avstrijske vključitve v mednarodno trgovino in njene uveljavitve na sredozemskih in lavantinskih tržiščih. V Gradcu so – kot “glasniki proizvajalcev” – dokazovali, da je modernizacija lahko le postopna in mora temeljiti na znanju, premisleku, državni podpori in večji družbeni veljavi “produktivnih razredov”. Svojo glavno nalogo so videli v zanosnem razširjanju navdušenja nad tehniko, znanostjo in industrijo, v posredovanju informacij o tehničnih novostih, novih proizvodnih postopkih in orodjih in v stalnih pozivih oblasti, naj v svojih odločitvah upošteva “mnenje gospodarstva” in modernizira svoj gospodarsko politični in carinski sistem. V Trstu je bilo zanosa in navdušenja, kar zadeva industrijo manj, zato pa so bila bolj v ospredju vprašanja avstrijske gospodarske politike. Journal avstrijskega Lloyda je bil v zadnjih letih predmarčne dobe v isti sapi glasnik tržaške trgovine kot liberalno-gospodarsko misleče dunajske meščanske elite. Na njegovih straneh so dunajski pisci, med njimi tudi avtorji, ki so leta 1848 stopili v prve vrste nemško-liberalnega gibanja habsburški prestolnici, opozarjali ne le na številne škodljive posledice prohibitivno naravnanih avstrijskih zunanjetrgovinskih in carinskih predpisov, temveč tudi obsežno in odkrito pozivali k usmeritvi k liberalni gospodarski politiki, ki sta jo v njihovih očeh posebljala Richard Cobden in Manchester.

Kljub navduševanju nad dosežki moderne industrije na eni strani in nad idejami gospodarskega liberalizma na drugi, pa v štiridesetih letih 19. stoletja niti v

¹ O Journalu avstrijskega Lloyda je leta 1948 na dunajski univerzi napisal disertacijo Martin Riedlinger, toda njegovo delo je ostalo v rokopisu. Gl. “Das Journal des österreichischen Lloyd”, Seine Stellung zur Regierung, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät Wien, Wien 1948. Ugotovitev, da je bil Journal v zadnjih letih predmarčne dobe glasnik dela nemške liberalne opozicije v Avstrije in je med drugim izražal tudi stališča nekaterih visokih avstrijskih uradnikov pa je mogoče srečati tudi v drugih delih. Gl. Steamships, Statesmen and Bureaucrats by Ronald Coons, Fraz Steiner Verlag – Wiesbaden 1975, str. 16–17.

Gradcu, niti v Trstu niso prikrivali številnih protislovij in socialnih nasprotij, ki so spremljala oblikovanje moderne kapitalistično-industrijske družbe. Nasprotno: socialnemu vprašanju industrijskega delavstva, pauperizaciji in socialnemu konfliktu med delavci in podjetniki so namenili razmeroma veliko pozornosti, vsekakor več kot je to opazilo dosedanje zgodovinopisje. Moderno industrijo, stroje in podjetnike so sicer poskušali ubraniti pred obtožbami, da so glavni krivci delavske bede, vendar so se pri tem odkrito zavedali, da so zaostrena socialna, delavsko-podjetniška nasprotja lahko resna ovira in nevarnost v procesu industrializacije. Zgroženo so popisovali delavsko revščino in kritično ugotavljali, da Anglije – kljub njenim nedvornim gospodarskim dosežkom – ne kaže povsem in v celoti posnemati. S prvimi večjimi delavskimi nemiri v prvi polovici štiridesetih let 19. stoletja je delavsko vprašanje res postalo aktualni avstrijski družbeni problem, ki bi z vidika zanesenih graških in tržaških gospodarskih modernizatorjev lahko moteče vplival na zaželeno odpiranje monarhije novim gospodarskim tokovom in avstrijski državni vrh spodbudil h gospodarsko-političnim odločitvam v škodo meščanstva. Toda to ni bil edini motiv za njihovo zaskrbljenost: v njihovih odmevih na razmere med industrijskim delavstvom v Angliji, zahodni Evropi in Avstriji je namreč nedvoumno čutiti – za zgodnje liberalno usmerjeno avstrijsko in nemško meščanstvo v splošnem značilno – prepričanje, da industrializacija ne sme voditi k izgubi socialnega ravnovesja in se je treba vnaprej zavarovati pred njenimi negativnimi socialnimi posledicami. Hkrati je v poročilih posameznikov, ki so se uspeli o položaju delavskega položaja v Angliji prepričati z obiskom angleških industrijskih središč, prisotno tudi povsem človeško ogorčenje nad tamkajšnjimi razmerami in z njim spoznanje, da vlada v družbi, ki lahko bogastvo in “čudež” industrije združuje s takšnim siromaštvom, nevarno protislovje.

V graškem industrijskem in obrtnem listu se je začelo število člankov z delavsko in socialno tematiko množiti po letu 1842: uredniki so večino med njimi ponatiskovali po nemških in drugih avstrijskih obrtnih listih, njihovi pisci pa so razmišljali o delavski revščini, iskali

vzroke zanjo in opozarjali na možna sredstva, s katerimi bi lahko izboljšali delavske razmere. Za objavljene članke je bila beda delavskega razreda (pojem "delavski razred" se je že vsesplošno uporabljal) nesporen in nedvomni problem, zato se graški list praviloma ni spraševal o upravičenosti delavskih tožb in verodostojnosti poročil o pomanjkanju v delavskih vrstah. Očitno je le, da so se v Gradcu poskušali izogniti konkretizacijam, ki bi jih lahko pripeljale v konflikt z oblastmi in so delavsko vprašanje prikazovali predvsem kot problem razvitejših dežel zahodne Evrope in posebej Anglije, kjer naj bi bile razmere najslabše. "Uboga Anglija, kjer se mora delavec zadovoljiti s tako bednimi mezdami," beremo leta 1846 v kratkem poročilu, ki govori o višini delavskih mezd v angleških industrijskih središčih.² Po velikih delavskih nemirih v Šleziji in na Češkem (1844 in 1846) pa si seveda pred razmerami v monarhiji ni bilo mogoče več povsem zatisniti oči. Čeprav so v graškem industrijskem in obrtnem listu delavski vstaji v obeh deželah le bežno omenili in so se komentiranje razmer med avstrijskim delavstvom tudi vnaprej vzdržali, niso skrivali svoje zaskrbljenosti in svojega prepričanja, da je položaj delavskega razreda v Avstriji prav tako slab, če ne še slabši kot v Angliji. Leta 1844 (torej v letu šlezijjskih nemirov) je o tem Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list res kratko, vendar odkrito spregovoril. Nepodpisani pisec je namreč ugotavljal, da gre angleškemu delavcem mnogo bolje kot njihovim šlezijjskim tovarišem, saj si lahko privoščijo pravo razkošje v prehrani: jajca, beefsteaks, roast beef, medtem ko je hrana šlezijjskih delavcev veliko skromnejša in omejena na krompir – meso naj bi prišlo na mizo le ob največjih praznikih. Sicer pa je pisec menil, da so angleški delavci sploh zahtevnejši kot šlezijjski, kar je bilo razumeti kot podpora stavka-jočim in ugotovitev, da šlezijjske delavske zahteve niso pretirane.³

Uredniki graškega industrijskega in obrtnega lista so – kot rečeno – videli svojo glavno nalogo v spodbu-

² Inneroesterreichisches Industrie und Gewerbe Blatt (naprej IIGB), VIII, N. 32, 22. April 1846, str. 128.

³ IIGB VI, N. 21, 13. März 1844, str. 84.

janju podjetniške vneme in populariziranju dosežkov moderne industrije, zato so – razumljivo – odločno zavračali misel, da bi bili lahko vzrok za delavsko pomanjkanje in revščino stroji, moderna tehnologija in množična industrijska proizvodnja. “Nie ist eine gröbere, durch die Erfahrung schlagender wiederlegte Unwahrheit mit grosserer Dreistigkeit ausgesprochen worden, als die, dass die Einführung der Maschinen im Allgemeinen den Unterhalt der arbeitenden Classe, oder die Anzahl derer welche durch ihrer Hände Arbeit und Brot suchen, vermindere,” je leta 1844 ugotavljal list v članku, prevzetem iz Zeitung für National-Industrie und Verkehr. Njegov avtor se je sicer strinjal, da posledice naglega uvajanja strojev z velikimi spremembami v “obrotni dejavnosti” najmočneje čuti tisti del “delavskih razredov”, “die auf dem letzteren Standpunkte stehen”, toda že zgodovina bombažne industrije naj bi po njegovem mnenju nazorno razkrivala, da moderna proizvodnja z mehaničnimi stroji ne odpira le številnih novih delovnih mest, temveč omogoča tudi občutno izboljšanje materialnega položaja zaposlenih, saj je položaj večine med njimi boljši kot je bil nekdanji položaj tkalcev in bombažnih predilcev. “Človekoljub” (“Der Menschenfreund”) mora zato – kljub problemom, ki jih prinaša s seboj “izpopolnjevanje strojev” – videti v “vsaki novi izboljšavi”, ki prepušča mehanično in duha ubijajoče delo naravnim silam, veliko dobroto za družbo.⁴ Premagovanje “nesrečnega ljudskega predsodka proti strojem” naj bi bila sploh “ena poglobilnih nalog časa”, saj naj bi ga z delavci delili tudi mnogi izobraženci. Toda problem “nasprotovanja industriji” je bil, kot so menili v uredništvu graškega lista, ne toliko v delavski revščini kot v neseznanjenosti “z vsem, kar se tiče proizvodnje”: že razširjanje bolj “zdravih misli (pa) bi v tem pogledu lahko preprečilo mnogo zla.” Leta 1845 je Notranje avstrijski obrtni in industrijski list v članku, ki ga je povzel po enem nemških obrtnih časopisov, ugotavljal, da so očitki strojni industriji, po katerih je delavec ob stroju z neprestanim opravljanjem omejenega števila mehaničnih prijemov ponizan “do živali”, povsem neosnovani, saj naj bi bil stroj, ki je “vedno pro-

⁴ IIGB VI, N. 66, 17. August 1844, str. 261.

izvod odličnega, izvrstnega duha”, delavce celo “dvignil nad samega sebe”, jih s svojim ustrojem spodbujal v razvijanju “miselnih sposobnosti” in pridobivanju znanj s področja mehanike in jim hkrati dopuščal več prostega časa za premišljevanje kot nekdanje ročno delo. Ne nazadnje naj bi bilo delo s strojem bolj zdravo kot delo z rokami.⁵ Takšna in njim podobna stališča sicer v Gradcu niso bila povsem brez nasprotnikov, vendar so bila v večini blizu usmeritvi graškega združenja in njegovih vodnikov.

Podobno kot obtožbe, da so delavske revščine krivi stroji in industrija, je graški industrijski in obrtni list zavračal očitke na račun tovarnarjev in podjetnikov. Na njegovih straneh lahko v splošnem sledimo prepričanje, da se višina delavske mezde oblikuje po občin tržnih zakonitostih (ponudba in povpraševanje) in je nanjo mogoče prav tako malo vplivati kot na višino cene blaga.⁶ Glavni vzrok nizkih delavskih mezd naj bi bila torej pomanjkanje dela in prevelika ponudba delovne sile, razumljiva rešitev problema pa v širjenju industrije in odpiranju novih delovnih mest. Državna intervencija v korist industrije (s podporo njeni rasti in modernizaciji) naj bi bila tako tudi že sredstvo za izboljšanje delavskih razmer.⁷ V nasprotju s takšnimi, v graškem krogu očitno popularnimi stališči, pa je urednik lista Carl v. Frankenstein na straneh graškega obrtnega glasila nekajkrat priobčil tudi precej drugačna, kar zadeva delavsko revščino in odgovornost podjetništva, kritičnejša mnenja. Leta 1843 je v tem smislu v Notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem listu izšlo obsežno razmišljanje francoskega ekonomista Jeroma Adolpha Blanquija, ki je ugotavljal, da veliko vprašanje politične ekonomije ni proizvodnja, temveč le in predvsem porazdelitev bogastev. Med sredstvi za pridobivanje bogastva ni soglasja: dobiček se ne deli na vse “člane družbe”, je trdil v članku z naslovom

⁵ IIGB VII, N. 10, 1. Februar 1845, str. 37–38, N. 12, 8. Februar 1845, str. 45–46, N. 15, 19. Februar 1845, str. 57–58.

⁶ Prav tam. Zanimivo, da je bil to eden redkih člankov na temo, ki ga je iz Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista ponatisnil Ilirski list (Ilyrisches Blatt), Ilyrisches Blatt, N. 29, 11. April 1846, str. 113–14.

⁷ IIGB VII, N. 12, 8. Februar 1845, str. 45–46.

“Industrija in pauperizem”.⁸ Medtem ko je proizvodnja “velikanska” in se še povečuje, se stroje povsod obravnava “kot glavno in delavce kot postransko stvar”. Stroji “nadomeščajo človekovo delo”, “delavec je zdaj le fragment tega dela, le kolo, sekirica, v eni industriji pač bolj in v drugi manj”. Blanqui je v tej zvezi ugotavljal, da nikakor ni dovolj razvijati proizvodnjo s stroji, temveč se je potrebno ukvarjati “tudi z moralnimi in političnimi interesi” večine “članov družbe”. “Die Macht des Capitals ist gegenwärtig zu gross...,” je trdil. “Nur der Capitalist gewinnt, der Arbeiter nie. Das betrübendste dabei ist, dass diese Uebel nicht wie ein Sturm kommen und gehen; der gegenwärtige Zustand der Industrie ist ihr Normal Zustand; er ist die Folge des vereinigten Einflusses der grossen Fabriken, des Capitals und der Mitbewerbung. Wenn das Capital zu sehr von der Arbeit getrennt ist, gibt es mehr Produktion, aber zu welchem Preise! Für das Elend aller Arbeiter, welche das automatische System an sein Rad gefesselt hat...”.⁹

Že leta 1841 je graški Notranje avstrijski industrij-ski in obrtni list v povzetku priobčil tudi razmišljanje enega manj znanih francoskih saint-simonistov Charlesa Babbagea. Urednikovo pozornost je pritegnila Babbageova misel, da imajo “podjetniki in delavci” v bistvu enake interese in bi moral biti zato znaten del delavčeve mezde odvisen od dobička podjetja, od vsake izboljšave v podjetju pa bi morali imeti korist vsi “z ustanovo povezani ljudje”. Vendar je Babbage sam ob tem realistično ugotavljal, da bi bilo tak “proizvodni sistem” v praksi težko uresničiti, saj so “tovarniške ustanove praviloma” v rokah kapitalistov in podjetniških družb, ki ne bodo nikdar dopustile, da bi se “delavec udeleževal posla” in ga torej plačevale na tak način. Tako se je v svojem članku zavzel predvsem za neke vrsto založništva, ki bi delavcu omogočalo, da bi sam razpolagal s svojim časom in, v soglasju s katerim bi bil plačan za opravljeno delo na osnovi vnaprejšnjega dogovora s podjetnikom in kapitalistom.¹⁰

⁸ IIGB V, 14. Jänner 1843, str. 25–26.

⁹ Prav tam.

¹⁰ IIGB III, N. 7, 23. Jänner 1841, str. 25–26.

Graški Notranje avstrijski industrijski in obrtni list je v torej v zadnjih letih predmarčne dobe odkrito opozarjal, da je delavsko vprašanje pomemben in nevaren družbeni problem in je treba na vsak način, v interesu "vseh družbenih razredov", torej ne le iz sentimentalnih pobud, poskrbeti za izboljšanje delavskih razmer. V skladu s prevladujočimi nazori med tedanjim avstrijskim in zahodnoevropskim meščanstvom je spodbujal k ustanavljanju raznih oblik delavske samopomoči (delavske blagajne, delavske hranilnice, podporna društva), pozival k izobraževanju delavstva in se zavzemal zlasti za izobraževanje delavskih otrok. V opozorilih na pomen tovarniških, nedeljskih in obrtnih šol ni bila prisotna le misel, da "človek ne živi le od kruha", (čeprav eden sestavkov govori tudi o tem),¹¹ temveč tudi spoznanje, da je izučen delavec lahko koristnejši in učinkovitejši.

Pozornost, ki jo je glasilo Notranje avstrijskega industrijskega in obrtnega društva izkazovalo socialnim problemom industrijskega delavstva priča, da se o teh vprašanjih v predmarčni dobi nikakor ni razpravljalo samo v Trstu, kot je trdilo starejše avstrijsko zgodovino-pisje, obenem pa razkriva, da notranje avstrijski prostor o delavski problematiki ni bil tako skromno poučen, kot bi lahko sklepali iz pokrajinskih časnikov ali po letu 1843 iz Bleweisovih Novic. Pri tem je bil Trst, kot v številnih drugih pogledih, res tudi, kar zadeva obravnavo delavskega vprašanja, v zadnjih letih predmarčne dobe nekaj posebnega.

Nemško pisani in v Trstu izhajajoči Journal avstrijskega Lloyda je sicer o "vznemirjajočih novicah iz britanskih mest" in "rastoči bedi delavskega razreda" pisal že leta 1841 in v članku, ki ga je prevzel iz London Mercantile Journala ugotavljal, da sta revščina delavstva in propadanje obrtnega stanu razumljivi posledici razvoja industrije in uvajanja strojev,¹² toda delavskemu vprašanju je širše odprl strani šele štiri leta kasneje. Poleg člankov, ki jih je na to temo prevzemal iz tujih, zlasti nemških predlog, je prinašal tudi izvirna razmišljanja in zapise, ki jih je dobival z Dunaja, delno še iz Trsta in

¹¹ IIGB IV, N. 51, 30. Juni 1842, str. 201.

¹² Journal des oesterreichischen Lloyd, (naprej Journal), VI, N. 50, 23. Juni 1841.

v manjši meri iz drugih mest avstrijske monarhije (Celovec, Brno, Praga).

Podobno kot v Notranje avstrijskem obrtnem listu objavljeni prispevki so tudi članki v Journalu avstrijskega Lloydja opozarjali, da težkega položaja "delavskih razredov" ne gre podcenjevati, saj predstavlja njihovo siromaštvo latentno nevarnost za celotni (meščanski) družbeni red. Po splošnem prepričanju se je industrijski delavec znašel povsem na dnu socialne lestvice. Stalni listov dopisnik D. S. (Dr. Schindler?)¹³ je leta 1845 v članku o "pauperizmu" zapisal, da je položaj industrijskega delavca v marsičem slabši od položaja kmečkega posla in še najbližje položaju dninarja. Medtem ko živijo posli pri gospodarju, ki jih hrani in jim nudi stanovanje, morata tovarniški delavec in dninar s svojo mezdo pokrivati vse življenjske potrebe, pomanjkanje denarja pa pomeni zanj dejansko pomanjkanje vsega.¹⁴ V podobnem smislu je dve leti kasneje poročal nepodpisani dopisnik iz Brna, da se podjetniki (tovarnarji) prav nič ne ozirajo na delavske socialne razmere: zanje je delavec le živi stroj, najet za poganjanje neživih strojev. Njihovo fizično moč plačujejo, ne da bi se količkaj ozirali na "človeka kot takega": V trenutku, ko ga ne potrebujejo več, mu izplačajo dolžno mezdo in ga poženejo "ven v tuji svet". Po mnenju Lloydovega brnskega dopisnika so se sicer razmere tudi v obrti že močno spremenile in se je "egoistična hladnost, s katero se zapira tovarnar pred svojimi delavci" prav tako razširila na obrtniške mojstre, toda vseeno naj bi bil pomočnik še pri marsikaterem "rokodelcu del družine", njegov mojster pa mu naj bi bil v isti sapi "prijatelj in učitelj", ki deli z njim "veselje in žalost". Brnski pisec je v tej luči nostalgično pozval k "sodobnim razmeram" ustrezni prenovitvi "obrnih in cehovskih" odnosov in se zavzel za "eine feste Regelung des Fabrikwesens in Absicht auf die Beziehungen zwischen Chef und Arbeiter".¹⁵

Tako kot za graški obrtni list je bila tudi za tržaški

¹³ Avtorji člankov v Journalu so bili v veliki večini podpisani z inicijalkami ali pa se sploh niso podpisovali. Razrešitev inicijalk povzemam po M. Riedligerjevi disertaciji, op. 3.

¹⁴ Journal X, N. 92, 3. August 1845.

¹⁵ Journal XII, N. 2, 3. Jänner 1847.

Journal negativni zgled, kar zadeva položaj delavstva, zlasti Anglija. Journalovi dopisniki so si bili enotni v ugotovitvi, da so angleški delavci živeli v strahotnih razmerah, pri čemer so se sklicevali na različne meščanske avtorje in celo na Engelsa.¹⁶ Leta 1846(?) je Journalov urednik Schwarzer,¹⁷ sam obiskal Anglijo in njegovi vtisi niso bili nič manj neugodni. "Drobna delitev dela" v angleški tovarni sicer delavca res maksimalno usposobi za konkretno nalogo, je ugotavljal, toda pri tem ostaja za vse ostalo "slep in gluhi" in mu, "duhovno nesvobodnemu", prav nič ne koristi njegova "politična svoboda". Razmere naj bi bile najslabše v bombažnih predilnicah in tkalnicah, kjer je "človek povsem suženj stroja..." "Ta razcapani otrok preživlja tu v umazaniji in prahu, med kletvicami in hrupom, prva učna leta, tista okrogla, zabuhla deklica s hotljivi očmi je prestopila komaj dvanajst let, drugi: bled, usahel, mršav in izžet jih še nima dvajset in tiste stare ženske so stare le nekaj nad trideset let," je Journalov urednik pretresen popisoval svojim bralcem podobo angleške tovarne. "Prav ti nesrečniki tvorijo jedro tistega zapuščeno živečega in postopaškega razreda proletarcev, ki životarijo ob malo, s slabotnimi rokami krvavo prisluženega denarja. To so najnevarnejši sovražniki pravnega reda, tisti, ki jim prerokujejo, da bodo imeli glavno vlogo v (kot se misli) neizogibni socialni revoluciji. Ko nastopijo prezgodnja oslabeledost, bolezen ali brezposelnost, tedaj je mogoče videti ob vogalih delavskih bivališč čepeti grozotne postave z bebasto strmečimi očmi, shujšanimi rokami in gusnimi cunjami, (torej) ljudi, v nasprotju s katerimi se zde Eskimi, Bušmani in prebivalci Nove Holandije mnogo naprednejša ljudska plemena..." Schwarzer je videl v skladu s svojimi pogledi in Journalovo liberalno gospodarsko usmeritvijo glavnega krivca za takšno stanje v "monopolističnem narodno gospodarskem sistemu" in edino možno rešitev v čim prejšnjih reformah v smislu svobodne trgovine.¹⁸

¹⁶ Journal XI, N. 167, 18. October 1846, XII, N. 68, 29. April 1847, Engelsa pa med drugim omenja tudi Schwarzer v op. 20 navedenem članku.

¹⁷ Po Riedlingerju, op. 3.

¹⁸ Journal XII, N. 28, 18. Februar 1847.

Opozorila na razmere v Angliji – kot rečeno – ni so želela biti le informacija, temveč predvsem svarilo, saj so jih vedno znova spremljale trditve, da postajata s širjenjem industrije na celino pauperizem in socialni položaj proletariata najširši evropski, nemški in hkrati avstrijski problem. Misel, da primer Anglije, ki “nam ga pogosto navajajo za strašilo socialisti”, ne more veljati za Nemčijo (in posledično tudi ne za Avstrijo), ker je Anglija v odnosu na ostale narode v edinstvenem položaju in je postala tako osvajajoča in gospodujoča delno ob svobodni odločitvi, delno iz “notranje potrebe”, čeprav objavljena na straneh Journala, v krogu njegovega uredništva ni mogla imeti širše opore. V štiridesetih letih 19. stoletja je bilo že povsem jasno, da je postalo delavsko vprašanje tudi problem avstrijske stvarnosti. Značilno vznemirjenje in zaskrbljenost so med drugim povzročale razmere v delavskih stanovanjskih četrtih, ki naj bi bile leglo “pijančevanja”, “nečistosti” in kriminala. Journal je v tej zvezi posebej omenjal širše družbene posledice takšnega “kasarniškega stanovanjskega gospodarstva” in obenem ugotavljal, da so sicer razmere v Avstriji v tem pogledu boljše kakor v Angliji, a vendar še zdaleč ne zadovoljive.

Toda problem življenjskih pogojev avstrijskega delavstva je stopil na Journalovih straneh zares v ospredje šele v kriznih letih 1846–7, ko so se ob močnem dvigu cen žita dvignili osnovni življenjski stroški, kar je povzročilo nezadovoljstvo in nemir med prebivalstvom. Pri tem je med Journalovimi uredniki in somišljeniki, kljub njihovi siceršnji liberalni gospodarski usmeritvi, prevladala misel, da oblikovanja višine delavske mezde ni mogoče povsem prepustiti stihiji in tržnim mehanizmom (socialne razmere delavstva naj bi pač ne bile le “ekonomsko” – “tržno”, temveč tudi “moralno vprašanje”).¹⁹ Nekateri pisци so v tej luči menili le, da se delavske mezde ne morejo ravnati le po ceni temeljnih živil in življenjskih stroškov. Z inicijalkami podpisani J. J. W. je bil tako konec leta 1847 v dopisu z Dunaja prepričan, da delavec s petčlansko družino ob povprečni mezdi ne more v avstrijski prestolnici pokriti niti mi-

¹⁹ Journal XII, N. 30, 21. Februar 1847.

nimalnih stroškov (le ti naj bi znašali 50 kr na dan, povprečna dnevna mezda pa 40 kr). Obenem je opozoril, da so mnoge delavske družine celo večje (najmanj štirje otroci), medtem ko večina med delavci zasluži manj od povprečja (19–20, morda 30 kr²⁰). Pisec članka je, kar zadeva delavstvo, glasno nasprotoval raznim omejitvam kot so bili predlogi za prisilni celibat za delavce, ki ne morejo preživeti družine, toda obenem je zavračal tudi misel, da bi morala biti mezda v “stalnem, napredujočem in vzajemnem odnosu” s cenami življenjskih stroškov. Na kakršnokoli prilagajanje mezd rastočim cenam živil je mogoče “misliti in upati” le ob ustreznem razvoju industrije, je realistično zapisal. V kriznih obdobjih, ko je visoka cena živil posledica neugodnih letin (in to je posebej veljalo tudi za avstrijske razmere v letih 1846–7), in sta z neugodnimi gospodarskimi gibanji prizadeti tudi industrija in trgovina, pa je po mnenju Lloydovega dopisnika pozivanje k dvigu delavskih mezd povsem neprimerno. V takšnih obdobjih je treba pač iskati rešitve v raznih oblikah “organizacije dela”, skratka v raznih oblikah delavske samopomoči.²¹

Journal avstrijskega Lloyda je, kljub prispevkom, ki so za izkoriščanje industrijskega delavstva obtoževali “tovarnarje”, “kapitaliste” in “podjetnike”, zastopal stališče, da krivde za delavsko bedo in obubožanje, ne gre iskati le v tovarnah in nizkem delavskem zaslužku. Kot so ugotavljali nekateri Journalovi dopisniki, je bil delavski otrok, ko je prestopil tovarniški prag, največkrat že na poti “pogube” in tedaj “zla” celo, ob najboljši volji, ni bilo več mogoče obvladati. V tem smislu so Journalovi pisci, značilno za miselnost dobe, menili, da so vzroki siromaštva različni in jih nikakor ne kaže vse metati v isti koš. Lloydov dopisnik z Dunaja je leta 1846 tako kot poseben vzrok za delavsko revščino navedel zlasti stanovanjske razmere, ohlapne družinske vezi v delavskih družinah in ne nazadnje dejstvo, da se “tovarniško prebivalstvo” reproducira predvsem samo iz lastnih vrst. Po njegovem mnenju bi lahko k izboljšanju razmer pripomogla predvsem učinkovita organizacija varstve-

²⁰ Journal XII, N. 175, 2. November 1847.

²¹ Prav tam.

nih in socialno zdravstvenih ustanov za delavske otroke in večja skrb za njihov pouk in izobrazbo. V splošnem naj bi bil namreč odnos tovarnarjev do delavcev v Avstriji mnogo boljši kot v Angliji, Franciji in drugi državah zahodne Evrope, saj naj bi bile "vpijoče zlorabe", ki "jih lahko opazujemo" v teh deželah "pri nas le redke izjeme".²²

Journal se je v tej luči leta 1846 v članku, ki so uredniki prejeli iz Nemčije ali prevzeli po nemški predlogi, kritično ozrl tudi na Engelsove obtožbe na račun angleške "buržoazije": njegov avtor je ugotavljal, da Engels s kričečimi barvami slika pomanjkanje in bedo angleškega proletarijata in v svoji "komunistični zablodi" zasi-pa proizvajajočo buržoazijo z zasramovanjem, pri tem pa zapira oči pred drugimi pomanjkljivostmi angleških uredb in celo sam priznava, da imajo "delavski razredi" v povprečju dober zaslužek.²³ Engelsov "Položaj delavskega razreda v Angliji", ki je izšel leta 1845, so v Journalu avstrijskega Lloyda citirali predvsem v ponazoritev angleških razmer, toda njegove obtožbe kapitalizma so zavračali. Pauperizacija je bila v obzorju Journalovih urednikov in somišljenikov pač kompleksen in do mere objektivnen pojav, toda zanj niso krivi bili niti samo "kapitalisti", niti samo stroji in tovarniški način proizvodnje. Journal, kot smo že rekli, res ni bil apologet industrije po vzoru graškega kroga okoli Notranje avstrijskega industrijskega in obrtnega društva, toda ob tem tudi za njegove usmerjevalce ni bilo dvoma, da sta uvajanje strojev in gradnja modernih tovarniških obratov, neizogibna zahteva časa. Časopis je zato odločno zavračal kritike moderne industrije, ki so nasprotovali politiki spodbujanja tovarniških podjetij, s poudarkom omenjali še neizkoriščene možnosti v kmetijstvu ali nostalgično opozarjali na pomen "rokodelstva" z njegovo "cehovsko osnovo".²⁴ Delavsko vprašanje za tržaški list ni bilo in ne bi smelo biti argument zoper "tovarniško industrijo", zlasti ne, če so kritiki industrializacije usmerjali pogled k preživetim proizvodnim in družbeno-gospodarskim

²² Journal XI, N. 196, 8. Dezember 1846, N. 197, 10. Dezember 1846.

²³ Journal XI, N. 88, 1. Juni 1846.

²⁴ Journal XI, N. 39, 8. März 1846.

modelom. Zato pa so bile za Lloydov krog razmere med industrijskim proletariatom tem bolj dobrodošel argument zoper protekcionistično gospodarsko politiko in za klic h gospodarski svobodi, ki naj bi sama po sebi rešila vse, tudi socialne probleme. Angleška usmeritev k svobodni trgovini leta 1846 je bila v očeh dopisnikov in somišljenikov tržaškega Journala začetek nove dobe, zahteve avstrijskih "industrijcev" ("der Industriellen") po avstrijskem vztrajanju pri carinskih zaščitah, kar zadeva domačo proizvodnjo, pa nesocialno dejanje, saj bi bilo treba podpirati ne interese "proizvodnje", temveč interese "potrošnje" ("konzuma") in z usmeritvijo k gospodarski svobodi uskladiti gospodarsko politiko s širšimi socialnimi interesi.²⁵

V krogu tržaškega Loyda so bili v tem smislu – zopet podobno kot v graškem krogu okoli Notranjeavstrijskega in obrtnega društva – prepričani, da se je treba v iskanju sredstev za izboljšanje delavskega položaja in ublažitev delavske revščine najprej in v prvi vrsti omejiti na posamezna praktična vprašanja, ki so rešljiva v doglednem času, saj segajo učene razprave – naj prinašajo še tako točna opažanja in ugotovitve – s svojimi idejami in predlogi največkrat v "daljno prihodnost".²⁶ Med takšnimi, času primernimi sredstvi, so na eni strani omenjali podobna in enaka kot drugod v Avstriji in Gradcu (delavske blagajne, delavske skladnice, ubožne in zdravstvene fonde, posredovalnice za brezposelne in ustanove za pouk delavskih otrok), na drugi pa tudi še drugačna, s katerimi so se seznanili iz pisanja tujih časnikov: med njimi so napr. opozarjali na možnost, da bi izboljšali delavski položaj z razdelitvijo manjših zakupnih parcel, na katerih bi se delavci v prostem času ukvarjali s poljedelstvom. Šlo je torej za predlog, ki je imel – kot je znano – pristaše zlasti v Angliji, kjer ga je med drugimi (resda nekoliko pozneje) zagovarjal John Stuart Mill. Hkrati pa je Lloydov tržaški časnik napravil še korak dlje od graškega glasnika tehničnih in industrijskih novosti, saj je poudarjal pomen zakonske socialne in zdravstvene zaščite tovarniških delavcev,

²⁵ Journal XII, N. 131, 17. Avgust 1847.

²⁶ Journal XII, N. 62, 18. April 1847.

podpiral zahteve po omejitvi delavnega časa in pozival, posebno v zvezi z otroškimi delom, k učinkovitejšemu nadzoru nad izvajanjem zakonskih uredb. Tak nadzor naj bi bil, po prepričanju Journalovih dopisnikov, kar se zdi zopet značilno, potreben ne toliko zaradi podjetniške samovolje, saj naj bi avstrijski industrijalci le izjemoma kršili zakone in protizakonito zaposlovali otroke, temveč predvsem zaradi ravnanja staršev, ki ne spoštujejo določil o omejitvi otroškega dela.²⁷

Kot večina časopisnega in publicističnega pisanja v predmarčni dobi, je bilo tudi Journalovo obravnavanje delavskega in socialnega vprašanja več ali manj neuravnotežen odmev različnih in včasih celo nasprotujočih si stališč, ki jih je težko strniti v celovitejšo in bolj zaokroženo sliko. A vendar je bilo, kot smo že rekli, v člankih in komentarjih o delavski tematiki ves čas prisotno več ali manj podobno, leta 1847 takole formulirano sporočilo: "Posedujoči bi se morali neprenehoma zavedati, da je prizadevanje po "nrvnem in materialnem povzdigovanju proletarijata" v njihovem interesu in je vsak energičen, čeprav z žrtvami napravljen korak na tej poti ne le obvezno dejanje človeške ljubezni, temveč tudi najbolj zanesljivo sredstvo njihovega lastnega "srečnega", toliko "zavidanega" in "izpodbijanega položaja v meščanskem svetu".²⁸ Prav zavest o latentni nevarnosti množičnejšega izbruha delavskega nezadovoljstva pa je vodila Lloydov list tudi k spraševanju o komunistični in socialistični kritiki kapitalizma. Journal avstrijskega Lloyda je bil edini in prvi časopis v slovenskem narodnem prostoru, ki je že v predmarčni dobi obširneje spregovoril o "socializmu" in "komunizmu" in, seveda v glavnih črtah in v skladu s svojo usmeritvijo, opozoril na poglobitve elemente zgodnje komunistične in socialistične misli.

Journal je "predstavil" socialistične in komunistične ideje v vrsti člankov, ki jih je objavil leta 1846 in leta 1847 in, v katerih je dokaj enoglasno odklonil enačenje "socializma" s "komunizmom". Kot so ugotavljali sodelavci časnika in pisci člankov, ki jih je časopis povzema, naj bi bila med obema "sistemoma" bistvena – za

²⁷ Journal XI, N. 167, 18. October 1846.

²⁸ Journal XII, N. 68, 29. April 1847.

njihovo presojo in oceno odločilna razlika. Komunizmu so Journalovi članki pripisovali povsem destruktivno naravo in so komunistični egalitarizem proglašali za nerazumno utopijo, ki v končni posledici nima druge funkcije kot da povečuje delavsko nezadovoljstvo, obenem pa so komunistične voditelje in avtorje, ki so jih le redko navajali poimensko, obtoževali, da sejejo med obubožane množice sovraštvo in nezaupanje in to le z enim namenom: da bi se sami polastili oblasti.²⁹ "Komunizem" je bil v tem smislu na Journalovih straneh deležen vsesplošne obsodbe. Journal se je idej, ki jih je pripisoval komunističnim piscem dotikal le površno, toda obenem ob glasnem spoznanju, da utegnejo naleteti med osiromašenim in obupanim prebivalstvom na živahen odziv.³⁰ Precej drugačen pa je bil odnos Lloydovega glasila do socializma in ti. utopičnih socialistov. Pod vtisom zaostrenih socialnih razlik in povečujočega se števila industrijskega proletariata so se v Lloydovem krogu očitno spogledovali z mislijo o postopni "prenovi" meščanskega sveta, ki bi vodila k ublažitvi družbenih nasprotij, utrditvi povezanosti posameznikovih in širših družbenih interesov in medsebojni solidarnosti vseh "družbenih razredov". V tej perspektivi so z določeno naklonjenostjo ocenjevali tudi socialistične nazore, poudarjali "konstruktivno" naravo socialistične kritike in opozarjali zlasti na misel o tesni povezanosti posameznika s celotnim "družbenim organizmom".

Kot je menil nepodpisani Journalov komentator iz Trsta, ki se je leta 1847 v listu razpisal o delavski revščini in družbenih razlikah, naj bi se v odnosu na družbene procese in razmerja bojevala med seboj predvsem dva nasprotujoča družbena koncepta: "sistem konkurence", po katerem je treba v družbi neprestano ohranjati tekmovanje njenih posameznih "članov", ne oziraje se na tiste, ki ob vsesplošnem napredovanju, čeprav brez lastne krivde, propadajo in zaostajajo, kar seveda pomeni "grozovito moralno močnejšega", in sistem "socializma",

²⁹ Od komunistov omenjajo posamezni pisci (mimogrede) Weitlinga, kot že rečeno se sklicujejo na Engelsa, kot "komuniste" pa označujejo tudi Babeufa in Buonarrotija.

³⁰ Journal XII, N. 106, 4. Juli 1847.

po katerem mora postati družba "ena sama velika družina", njeni posamezni "člani" pa morajo občevati med seboj nesebično, v miru in slogi, čeprav ob organiziranem, nad "vsakim korakom posameznika bdečem nadzorstvu". Prav slednje je sicer pri piscu vzbujalo močne pomisleke in ga med drugim pripeljalo do ugotovitve, da vodi "zatiranje individualne samoodločbe" ("Selbstbestimmung") v "najbolj grob komunizem", k "odpravi lastnine, pravice dedovanja in družinskega življenja", toda nič manj nesprejemljive skrajnosti naj bi bile značilne tudi za nasprotni sistem "konkurence". Po prepričanju dopisnika tržaškega Journala je bila tako rešitev nekje v "sintetični sredini", v spojitvi zmernega tekmovanja, ki omogoča prepotrebno družbeno dinamiko, in posameznikovo ustvarjalno svobodo ter z organizirano pomočjo vsem tistim, ki niso mogli dohajati napredka in so zato zaostajali ali propadali.³¹

Med Journalovimi prispevki, ki govorijo o "socializmu" in "komunizmu" vzbuja posebno pozornost šest v času od oktobra 1846 do junija 1847 objavljenih član-
kov pod skupnim naslovom "Organizacija dela", ki predstavljajo socialistične ideje z že kar neprikritimi simpatijami, opozarjajo na "zmotno" povezovanje socializma s komunizmom in ocenjujejo socializem (v nasprotju s komunizmom) za "resno in plemenito (družbeno) misel".³² Po prepričanju njihovega avtorja, ki v uvodnih odstavkih – pod očitnim vplivom saint-simonizma – razpravlja o odnosu med posameznikom, družbo in državo, se začenja družbena kriza z razpadom "srednjeveškega družbenega organizma", ki je zoperstavil posameznika posamezniku v neusmiljenem tekmovanju in ga "usmeril k brezobzirnemu uveljavljanju vseh prednosti, ki mu jih ponujajo sreča, razumnost in duhovni ali stvarni preudarek". V opisovanju posledic svobodne konkurence in opozarjanju na povečujoča se socialna nasprotja Journalov pisec ni izbiral besed. Socialno vprašanje je bilo zanj neizpodbitno eden največjih problemov časa,

³¹ Journal XII, N. 136, 26. August 1847.

³² Članek je izšel pod skupnim naslovom "Die Organisation der Arbeit". Journal XI, N. 167, 18. October 1846, N. 9, 16. Januar 1847, N. 20, 4. Februar 1847, N. 53, 3. April 1847, N. 54, 4. April 1847, N. 91, 8. Juni 1847.

resnično pereča "vrzel v organizmu moderne družbe", ki kliče k njeni obnovi in "združitvi do sedaj nasprotujočih si interesov v vzajemnem (so)delovanju". Prav to nalogo naj bi si zastavil socializem. Njegov poglavitni cilj naj bi bila ponovna združitev "socialnih elementov", ki so se od razpada "srednjeveškega družbenega organizma" vse bolj oddaljevali drug od drugega, v novi, novim razmeram in težnjam odgovarjajoči družbeni "zgradbi", v kateri bi lahko "vsak polno uveljavil svojo individualnost".³³ Šele socializem naj bi v tem smislu spoznal družbo za dejanski, prvotni interes človeštva, jo postavil na pravo mesto med "najnižjimi oblikami posameznega" in najvišjimi "celovite enotnosti" in jo v funkciji posrednika med tema dvema sferama predstavil kot "temeljno nalogo časa".³⁴ Avtor, ki je pošiljal svoje prispevke v daljših presledkih z Dunaja, je nato v nadaljevanju podrobno prikazal razvoj komunistične in socialistične misli, pri čemer se je oprl na znano delo Lorenza Steina o francoskem socializmu. Kljub opombi, s katero je pozival bralca, naj se ozira na dane razmere in upošteva tisto, kar je bilo mogoče in tudi tisto, kar ni bilo mogoče povedati,³⁵ je njegov prikaz za predmarčni avstrijski čas in prostor naravnost presenetljivo izčrpna, stvarna informacija. Z njim je Journal avstrijskega Lloyda, ki je med drugim krožil tudi po slovenskem ozemlju, del svojega bralskega zaledja bržkone prvi seznanil z glavnimi potezami Babeufove, Buonarottijeve, zlasti pa Saint-Simone in Fourierove misli ter obenem opozoril na delo in prizadevanja Saint-Simonovih in Fourierovih učencev in privrženecv.³⁶

O tem, kakšni so bili odzivi na pisanje Lloydovega tržaškega lista o delavskem vprašanju, socializmu in komunizmu na slovenskih tleh, ne vemo nič gotovega. V notranjeavstrijskih deželah izhajajoče časopisje z graškim obrtnim in industrijskim časnikom vred v Journa-

³³ Journal XI, N. 167, 18. October 1846.

³⁴ Journal XII, N. 9, 16. Januar 1847.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Pisec je ostal v glavnem pri prikazu francoskih socialistov, pri čemer je precej izčrpno poročal o saintsimonističnem gibanju, ter omenjal med drugim Bazarda in Infantina in v glavnih potezah prikazal njune ideje. Med fourieristi je omenil Victorja Consideranta in druge.

lu objavljenih člankov ni povzemalo ali ponatiskovalo, se nanje ni odzivalo s komentarji in nanje tudi ni na kakršenkoli drugačen način opozarjalo. Na Kranjskem je npr. kot prvi obširneje predstavil socialistične in komunistične nazore šele Vincenc Fereri Klun v vrsti člankov, ki jih je leta 1850 objavil Laibacher Zeitung. Pri tem se je v svojem pisanju skliceval na nemške predloge in objav v Journalu tržaškega Lloydja ni niti omenil.

Journal avstrijskega Lloydja je očitno ostajal s svojimi sporočili bližnjemu in bolj oddaljenemu tržaškemu zaledju razmeroma daleč, podobno kot so ostajali problemi tega prostora razmeroma daleč njegovim urednikom. V tem pogledu je pač zelo opazno nesorazmerje v pozornosti, ki so jo v Trstu posvečali delavskemu vprašanju na eni in vprašanju odprave kmetovih vezi na drugi strani. O vprašanju kmečke odveze ali številnih problemih, ki so trli kmeta, na straneh tržaškega Journala skoraj ni najti besede. Vse to potrjuje ugotovitev, da je bil Lloydov list v zadnjih letih predmarčne dobe predvsem glasilo avstrijskega meščanstva in avstrijske liberalne opozicije, razkorak med pokrajinskimi časniki in Journalom avstrijskega Lloydja pa pri tem zanimivo ilustrira razpon med ožjo pokrajinsko stvarnostjo tržaškega zaledja in obzorjem avstrijskih meščanskih elit, ki je v marsičem zaznamoval tudi potek revolucije leta 1848.

Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga

Dr. Janez Bleiweis je v času svoje skoraj štiridesetletne aktivne navzočnosti v slovenskem političnem, kulturnem, družbenem in gospodarskem življenju namenil največ pozornosti gospodarskim vprašanjem.¹ Posamezni pisci so sicer že opozarjali na pomen Bleiweisovega gospodarskega dela in ugotavljali, da bi lahko podrobnejša slika njegovih prizadevanj v tej smeri bistveno dopolnila in v marsičem spremenila podobo, ki se je o njem izoblikovala v slovenskem zgodovino-pisju predvsem ob preučevanju slovenske politične in književne zgodovine; vseeno do danes še nimamo sintetičnega dela, ki bi podrobneje prikazalo Bleiweisovo gospodarsko-organizatorsko in gospodarsko-prosvetiteljsko dejavnost, medtem ko so o njegovih širših, gospodarskih in družbenih nazorih zapisane le splošne, neredko posplošujoče ocene, ki poudarjajo njegovo racionalistično-naravoslovno, razsvetljsko in fiziokratsko usmerjenost. Slednje se zdi po svoje razumljivo: Bleiweis ni svojih nazorov in načrtov nikoli predstavil v zaočkroženi obliki ali strnil v sklenjenem govoru ali zapisu. Njegova praktična gospodarska prizadevanja in njegove nazore je mogoče obnoviti le po pisanju Novic, po njegovi dejavnosti v kranjski kmetijski družbi in v kranj-

¹ Bleiweisovo pozornost gospodarskim vprašanjem med drugim nazorno razkriva XX. letnik Marnovega Jezičnika, ki je bil posvečen Novicam. (Gl.: Jezičnik, Novice pa dr. Janez Bleiweis, spisal J. Marn, XX. leto, v Ljubljani 1882.) Med članke o "gospodarskih vprašanjih" spadajo seveda tudi praktični sestavki o kmetijstvu, živinoreji, kmečki obrti itd.

skem deželnem zboru, pogosto ob upoštevanju drobnih podatkov, zapisov in ocen. Bleiweis je bil predvsem praktik, usmerjen v drobno delo, in prav zaradi njegove izrazito praktične usmerjenosti se je v zgodovino pisju bržčas uveljavila ocena, da je bil tudi človek brez širšega koncepta in daljnosežnejših načrtov. Natančnejši pregled Bleiweisovega gospodarskega dela pa razkrije, da je takšna sodba prenačljena, in je iz njegovih dolgoletnih prizadevanj za dvig slovenskega gospodarstva mogoče izluščiti konkretno in stvarno stališče o možnostih in razvojnih perspektivah slovenskega prostora. Zato lahko ponovni premislek o Bleiweisovih gospodarskih prizadevanjih in njegovih pogledih na družbeno in gospodarsko resničnost slovenskega prostora v drugi polovici 19. stoletja v marsičem osvetli Bleiweisovo vlogo v slovenski preteklosti v ugodnejši luči.

Bleiweisovo glavno delo je bilo res vse od njegovega prihoda v Ljubljano usmerjeno k praktičnim potrebam tedanjega slovenskega človeka, zlasti slovenskega kmeta. Vse od leta 1842, ko je postal tajnik kranjske kmetijske družbe, in leta 1843, ko so začele pod njegovim uredništvom izhajati Kmetijske in rokodelske Novice, je bilo v ospredju njegovega zanimanja kmetijstvo. Novice so vztrajno poudarjale, da je Avstrija kmetijska država, ki sicer ne sme zanemarjati ostalih panog gospodarstva, vendar mora zaradi svoje gospodarske strukture nameniti večjo pozornost prav modernizaciji kmetijstva. To naj bi veljalo tudi za slovenske dežele, posebno za Kranjsko: "Naša kranjska dežela se po legi svojeje šteje med gorate dežele ...," je dejal Bleiweis leta 1864 v kranjskem deželnem zboru, ko je pozival k ustanovitvi nove kmetijske šole. "Po natori svojeje je tedaj dežela živinoreje in kmetijstva. Iz kmetijstva in živinoreje se je dosihmal posebej redila – veliko manj iz obrtnijstva in industrije."²

Misel, da je in bo še vnaprej ostalo osnova avstrijskega in kranjskega gospodarstva kmetijstvo, ki preveva pisanje Novic ter Bleiweisova razmišljanja tja do

² Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages zu Laibach in den Monaten März und April 1864, Laibach 1864, XVII/1, Novice, list 20, 18. maja 1864, str. 160.

osemdesetih let 19. stoletja, ni bila le izraz spoznanja o realnih družbenogospodarskih razmerah v tedanjem širšem avstrijskem in ožjem slovenskem prostoru, temveč je odsevala tudi Bleiweisovo nedvoumno fiziokrat-sko usmerjenost. Številni članki, ki jih je napisal Bleiweis sam ali pa so jih prispevali njegovi dopisniki, so opozarjali, da je "kmetijstvo temelj vsakega gospodarstva", tisti "kamen, na katerega so vsi stanovi postavljeni" in "brez katerega ne bi bil mogoč ljudski obstanek na zemlji, zakaj, ko bi kmeta ne bilo, morali bi vsi drugi stanovi prestat, ker dobivajo živež od pridelkov kmečkih rok". Kmetu so vlivali zaupanje vase in ga pozivali, naj se ne sramuje svojega položaja, čeprav so ga hkrati svarili pred "napuhom" in opozarjali na potrebo po povezovanju kmetijstva z drugimi gospodarskimi panogami. Na slavnostnem zboru ob stoletnici kranjske kmetijske družbe leta 1867 je Bleiweis svoj pogled na pomen in vlogo kmetijstva izrazil celo takole: "Gospodje, poljedelstvo je osnova človeškega gibanja v civiliziranih državah, poljedelstvo je temelj obrti in trgovine, zibelka kulture in opora konzervativnih idej v nasprotju z revolucijo. S trdnim poljedelstvom je država velika in mogočna".³

Ob takšnih predstavah so Novice spodbujale k modernizaciji kmetijstva, uvajanju novih fiziokratskih metod, orodij in kultur, preganjale so kmetovo vraževerje in konservativno zagledanost v tradicionalni način dela, ga poučevale o temeljih naravoslovja in pozivale k racionalnejšem obdelovanju zemlje, intenzivnejši živinoreji, k razširitvi njegove dejavnosti na sadjarstvo, čebelarstvo, gojenje sviloprejk in kmečko obrt. Vedno znova so opozarjale na pomen znanja, izobrazbe in odpiranja novostim, čeprav njihovo širšo usmeritev v določeni meri tudi v drugi polovici 19. stoletja označujejo že v predmarčni dobi zapisani Hicingerjevi verzi, ki pravijo: le naprej, saj se svet stalno spreminja, s pametjo, ki jo je dal Bog, ter ob spoznavanju in prevzemanju novosti, ki jih je vsak dan več, toda tisto, kar je dobro in trajne vrednosti, naj ostanejo, med drugim verske resnice, ki so kljub očitni

³ Die Generalversammlung der krainischen k. k. Landwirtschaft - Gesellschaft in Laibach am 24. October 1867, Laibach 1868, str. 3.

spremenljivosti materialnega sveta od nekdanj in za zmeraj.⁴ Verna (a nikakor ne pobožnjakarska) patriarhalna družina s strogo razmejenimi (hierarhičnimi) razmerji med hišnim gospodarjem, družinskimi člani in posli je bila v noviškem in Bleiweisovem obzorju vzor medsebojnih odnosov na podeželju in osnovni pogoj za dobro gospodarjenje. Toda hkrati je že predmarčne Novice in razpoloženje v kranjski kmetijski družbi prevevalo spoznanje, da so se z velikimi spremembami v tehniki, znanosti, prometu in gospodarstvu povsem spremenile razmere, in je postala modernizacija neizogibna potreba časa, saj v "diru časa vtone, ki z njim ne plava". To spoznanje se je po letu 1848 še izraziteje uveljavilo. Pozivi k napredku in svarila pred zaostajanjem so postali vsakdanji del noviškega besednjaka, opozorila na novosti pa se niso omejevala le na praktično uporabna orodja in postopke, temveč srečujemo tudi prispevke, ki opisujejo različne tehnične iznajdbe, omenjajo uporabnost parnega stroja, razmišljajo o daljnosežnih posledicah njegove uporabe in podobno. Vse te informacije so morale ustvariti vtis, da se rojeva nova doba, ki ne bo poznala usmiljenja s tistimi, ki se ji ne bodo znali prilagoditi.

Zemljiška odveza leta 1848 je pomenila globok prelom v kmetovem življenju. Odprava fevdalnega sistema je odprla vrata svobodnejši organizaciji kmečkih gospodarstev, toda marsikje je obenem z zahtevo po odkupu in raznimi nerešenimi vprašanji (problem služnosti) usodno obremenila osvobojeno kmečko posest. Bleiweisova stališča leta 1848 so znana.⁵ S svojimi prispevki in drugimi članki, ki jih je objavil v Novicah, se je postavil na precej konservativno stališče, pozival je k hvaležnosti cesarju in mirnem pričakovanju obljubljenih dobrot, ostro je obsojal kmečke nemire in poudarjal, da odveza brez odkupa ne bi bila pravična, saj "kdo bi potem grajščakom in drugim posestnikom povrnil, kar jim po pravici gre".⁶ Vprašati se je seveda mogoče, koliko so ta Bleiweisova stališča in prispevki izražali

⁴ Novice, N. 23, 5. Roshnizveta 1844, str. 89–90.

⁵ Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, Slovenska, zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, DZS – Ljubljana 1966, str. 96.

⁶ Novice, list 35, 30. Velikiga serpana 1848, str. 148.

njegove resnične poglede na problem odveze in koliko so nanje vplivale razne vladne sugestije. V predmarčni dobi Novice o odpravi fevdalnega reda niso pisale, razen v dveh prispevkih, ki sta sledila cesarjevemu patentu leta 1846 in oba dokazovala, da mora odkup temeljiti na obojestranskem dogovarjanju med podložnikom in zemljiškim gospodom. V prvem članku, ki je izšel leta 1846 in je očitno nastal v strahu pred kmečkimi nemiri, je njegov avtor (verjetno Peter Hicinger) obširno dokazoval, da so vezi med kmetom in zemljiškim gospodom plod zgodovinskega dogovora in jih zato ni mogoče enostransko pretrgati, saj bi bil svet, ki ne bi spoštoval zgodovinskih zakonov, nered in nasilje.⁷ Toda Bleiweis in novičarji so brez dvoma poznali tudi Hlubekov članek, ki je dokazoval nerentabilnost tlake in fevdalne organizacije zemljiškega gospodstva, in je izšel leta 1847 najprej v praških Oekonomische Neuigkeiten, nato pa tudi v graškem Grazer Zeitung.⁸ Bleiweis je bil s Hlubekom, ki je nekaj časa bival na Kranjskem in bil celo upravnik vrta kranjske kmetijske družbe, v marsičem istih pogledov, vendar tega članka – ob mnogih drugih Hlubekovih spisih, ki so jih objavljale Novice – ni ponatisnil. Svojih pogledov na problem odveze – pogledov Bleiweisa kmetijskega strokovnjaka – Bleiweis tudi kasneje ni nikoli podrobneje obrazložil.

Po letu 1848 – z zemljiško odvezo, s postopnim uvajanjem liberalne gospodarske zakonodaje in gradnjo južne železnice – so se začele gospodarske razmere na Slovenskem naglo spreminjati. Posebno železnica je spodbudila velika upanja in načrte. Prepričanje, da lahko postane Ljubljana ne le pomembno prometno in trgovsko središče, temveč ima celo ugodno lego za “gradnjo fabrik”, so v začetku petdesetih let zagovarjale tudi Novice.⁹ Bleiweis in njegovi dopisniki so gradnjo železnice navdušeno pozdravljali, zavračali strahove in

⁷ Novice, list 45, 11. listopada 1846, str. 178–179, list 46, 18. listopada 1846, str. 182–183, list 47, 25. listopada 1846, str. 186, list 48, 2. grudna 1846, str. 191.

⁸ Grätzer Zeitung, N. 60, 15. April 1847, N. 61, 17. April 1847, N. 62, 19. April 1847.

⁹ De je Ljubljana v resnici za fabrike pripravna, je gotovo, kar nam potrdi tudi skušnja pretečnih časov, so med drugim zapisale Novice leta 1850. Novice, list 17, 24. aprila 1850, str. 71.

predsodke – še leta 1850 so tako Novice frančiškanku, ki je v pridigi v ljubljanski frančiškanski cerkvi imenoval železnico “hudičevo delo”, svetovale, naj se ne vtika v politiko¹⁰ – in opozarjali na daljnosežne posledice novih, hitrejših prometnih povezav. “Kako železnice svet spreminjajo, kaj očitno že zdaj vidimo v Ljubljani, pa bomo videli čedalje bolj,” so v Novicah ugotavljali leta 1858, potem ko je bila odprta proga do Trsta. “Kakor Ljubljancanje zelenjavo in mleko spod krave vozijo v Terst, tako nam že več petkov zaporedoma vozijo iz Tersta morskih rib, ktere so berž pokupljene. Pa to še ni toliko čudo, ker Terst je zdaj blizu Ljubljane. Bolj se je čuditi, da so celo ogrske vole začeli po železnici nam voziti in tako so našim mesarjem začeli Ogrji pomagati iz velike mesne zadrege ...”¹¹

Toda ob vsem tem so se Bleiweis in novičarji dobro zavedali, da pretres, ki so ga povzročile nove gospodarske razmere z železnico, sam po sebi ne bo imel pozitivnih posledic, če ga ne bodo spremljale tudi nagle gospodarske spremembe z modernizacijo. Spoznanje, da bo železnica marsikomu vzela zaslužek in s konkurenčnim, cenejšim blagom iz razvitejših področij ogrozila prenekateri tradicionalno organizirani obrat, lahko zasledimo že v predmarčnih Novicah. Takšna zaskrbljenost je, razumljivo, postajala vse večja, bolj kot se je železnica bližala Trstu. “Železnice na družih krajih so vzele in bojo vzele veliko zaslužka ljudem pri cestah,” so opozarjale Novice leta 1854 pod naslovom “Naprej kmetovalci!”. “Treba bo – in zares le v prid kmetijstvu in družbinskemu zboljšanju – se krepkeje prijeti poljedelstva in rokodelstva in ravnati vse to tako, da bo več neslo in, da ne bomo zaostajali za drugimi narodi ...”¹² Za Bleiweisov pogled na razmere v tedanjem kranjskem gospodarstvu je značilno, da je kljub posameznim člankom, ki so se navduševali nad gradnjo fabrik, videl odgovor na spremembe, ki sta jih vnašali v slovenski prostor nova gospodarska politika in železnica, predvsem v pospešeni modernizaciji in krepitvi kmetijstva.

¹⁰ Novice, list 11, 20. marca 1850, str. 46.

¹¹ Novice, list 24, 16. junija 1858, str. 191.

¹² Novice, list 1, 4. januarja 1854, str. 1.

V svojem govoru v kranjski kmetijski družbi leta 1856 je razmišljal o posledicah gradnje železnice za notranjsko kmetijstvo, ter v zvezi s tem poudarjal pomen razdelitve srenjske zemlje, v škodo žita in korist živinske krme spremenjene strukture kultur, ki jih prideluje kmet, hkrati pa je pozival kmeta, naj se oprime "umnejšega sadjarstva", posveča več pozornosti živinoreji, si poveča zaslužek z gojenjem sviloprejk itd.¹³

Kot je znano, pa so se po obdobju krajše konjunktura razmere na slovenskem podeželju že v petdesetih letih močno zaostrole. Padec cen kmetijskih pridelkov, pomanjkanje denarja, propad prevoznitstva in izguba raznih dodatnih zaslužkov, velike davčne obremenitve in obveznosti odkupa – vse to je močno otežilo kmetov položaj. "Padla je tlaka in desetina in oprostene so zemljiša jarma, ki jih je težil toliko let," so ugotovljale Novice. "Odkupljena desetina in tlaka, zaostali dolgovi na nji od več let in povikšani davki so naložili kmetom plačila, ktere ker se jih je več skupaj nabralo in so poslednje letine večidel slabe bile, stiskajo kmeta, da sedaj še ne more čutiti gotove dobrote, ki jim ga bo v prihodnje donašalo oprostenje zemljišč."¹⁴ Klic k napredku in modernizaciji so tako spremljala vprašanja o kritičnih razmerah na slovenskem podeželju in o zaostajanju za razvitejšimi pokrajinami monarhije ter nemškimi deželami. Po Bleiweisovem mnenju in mnenju njegovih somišljenikov sta – poleg mnogih kmetovih slabosti – hitrejše napredovanje ovirala predvsem dva dejavnika: nizka izobrazbena raven prebivalstva skupaj s kmetovo konzervativnostjo in pomanjkanje denarnih sredstev (kapitala).

Bleiweisova prizadevanja za gospodarski dvig preveva značilno zaupanje v ustvarjalno moč znanja in človekovega razuma. Najpomembnejša naloga na poti modernizacije naj bi bila zato po njegovem (in tedaj

¹³ Was hätte in Innerkrain bei dem in Folge der Laibach-Triester Eisenbahn aufhörenden Fuhrwerkverdienste zur Hebung der landwirthschaftlichen Produktion zu geschehen, und in welcher Art sollte sich die Landwirtschaft Gesellschaft in Krain bei dieser wichtigen Frage theiligen. Vortrag gehalten in der allgemeinen Versammlung der K. K. Landwirthschaft Gesellschaft in Laibach am 7. Mai 1856 von Prof. dr. Bleiweis, Laibach 1857.

¹⁴ Isto kot v op. 13.

splošno razširjenem) prepričanju pouk prebivalstva. "Šol, šol nam je najbolj potreba ..." so vzklikale že predmarčne Novice in ugotavljale, da "so ljudje na svetu bolj in bolj spoznavati začeli, da le na krepki, izobraževanju ljudstva vterjeni pridnosti in delavnosti narodna slava, sreča in blagostanje leži."¹⁵ Tudi gospodarstva se je treba učiti, so ponavljali noviški uvodniki, tudi "kmetijstvo je vednost". Brez znanja, ne da bi razumeli osnovnih procesov v naravi, in brez prevzemanja tujih zgledov, ni napredka. Bleiweis je v Novicah, v kmetijski družbi in v kranjskem deželnem zboru poudarjal vlogo izobrazbe, opozarjal na potrebo po izboljšanju razmer v nižjem šolstvu, spodbujal k ustanavljanju splošnih in posebnih kmetijskih šol ter hkrati pripominjal, da poučevanje preprostega slovenskega kmeta in rokodelca ne more biti učinkovito, če ne poteka v materinščini. Misel, da na "poduku stoji svet", naj bi seveda ne veljala le za kmetijstvo: posebno pomanjkanje "tehničnih in naturoznanstvenih vednost" naj bi zaviralo tudi razvoj "obertnije". "Napredek je bujna, silna reka," so pisale Novice leta 1868. "Prav tako, kakor dereča reka vse, kar je jej na poti, v svoj vertinec potegne, da se ž njim poigra in potem potopi, prav tako dela napredek z vsem, kar se mu zoperstavlja."¹⁶ In slabo desetletje kasneje lahko v noviškem uvodniku, povzetem po članku J. Charpentiera, preberemo tudi naslednjo misel: "Izobraženosti blagoslov je sreča, sreča sama po sebi je pojem, katerega na vse strani razložiti bi delalo preglavico tudi učnemu modrinjaku. Ako trdi slavni narodni ekonom Adam Smith, da, nevednost je najdražja stvar v deželi, menil bi pisalec teh vrst, da je izobraženost, okolnostim vsakega človeka primerna, najviša sreča ..."¹⁷

V Novicah sicer večkrat naletimo na (kot kaže še danes aktualno) trditev, da so "izobraženost" predvsem "vednosti in sposobnosti", potrebne za opravljanje določenega poklica, zato naj bi tudi kmet ne znal več, kot je treba za intenzivno obdelovanje moderno urejene

¹⁵ Novice, list 6, 5. Svečana 1845, str. 22–23, list 24, 11. Rožnicveta 1845, str. 94.

¹⁶ Novice, list 9, 26. februarja 1868, str. 65.

¹⁷ Novice, list 1, 2. januarja 1878, str. 1.

kmetije.¹⁸ Kjub takšnim omejitvam pa ostaja "izobrazba" za Bleiweisa in noviške dopisnike najpomembnejši in osnovni pogoj za gospodarski dvig in modernizacijo, in se problem pomanjkanja denarnih sredstev in kapitala, ki je postal v petdesetih letih 19. stoletja posebno pereč, v njihovih razmišljanjih pojavlja šele na drugem mestu. Očitno se je zdelo pomanjkanje denarja v kmetijstvu v razmerah omejenega, še nerazvitega finančnega trga vsaj sprva težko rešljivo. Kranjska kmetijska družba je že v zadnjih letih predmarčne dobe pozvala Kranjsko hranilnico, naj omogoči posojila tudi kmečkim posestnikom. Hranilnica je nekaj takih posojil v resnici dodelila, vendar so se sistemski ureditvi dodeljevanja posojil kmetom in povečanju posojilnega fonda v njeni upravi izmikali, češ da pomenijo taka posojila preveliko tveganje.¹⁹

V petdesetih letih so nato začele vprašanju pomanjkanja denarnih sredstev na podeželju namenjati več pozornosti tudi Novice. Spraševale so se o vzrokih padanja cen kmetijskih proizvodov, ugotovljale so, da kmetu "manjka denarne pomoči" in se zavzemale za ustanavljanje posojilnic, "iz katerih zamore kmet za pošten majhen činž toliko denarja na posodo dobiti, kolikor ga potrebuje, in kolikor mu ga posojilnica posoditi za-more brez nevarnosti, da bi utegnila pri njem kaj zgubiti". Leta 1852 so Novice med drugim menile, da bi lahko vlogo posojilnic uspešno prevzele "hranilnice ali šparkase, katerih namen ni obogateti, ampak deželanam pomagati", in opozarjale na zgled takšne posojilnice v Galiciji.²⁰ V noviškem krogu kljub temu ni prišlo do konkretnjših pobud ali načrtnjših prizadevanj za ustanovitev posojilnic in tudi Kranjska hranilnica je ostala pri podeljevanju posojil kmetu zelo previdna. Na občnem zboru Kranjske kmetijske družbe leta 1862 je zato Janez Guttman pozval družbin odbor, naj se sam

¹⁸ "Kmetu zadostuje, enako tudi rokodelcu, da se nauči brati, pisati, računati in tudi še nekaterih družih v njegov stan segajočih znanosti, in to hitro kolikor mogoče, kajti ta dva morata kmalu začeti delati ...," so poudarile Novice leta 1873. Novice, list 14, 2. aprila 1873, str. 108.

¹⁹ *Annalen der k. k. Landwirtschaftsgesellschaft in Krain*, Jg. 1838-39, str. 62-63, Jg. 1843, str. 42-43.

²⁰ Novice, list 47, 12. junija 1852, str. 185.

zavzame za ustanovitev posojilne blagajne, ki bi bila namenjena predvsem majhnemu in srednjemu kmetu, saj naj bi bila prav ta dva posebno potrebovala pomoč. V daljšem govoru je menil, da glavna krivca za žalostno stanje na podeželju nista kmetova malomarnost in malodušnost, temveč zadolženost kmetij in prevelika davčna bremena. Hkrati je ugotavljal, da zemljiška odveza še ni imela pričakovanih pozitivnih učinkov za kmečki stan, nasprotno: za mnoge je postala težko, celo nedosegljivo “plačilno breme”, ki mu je podlegel že prenekateri mali in srednji kmet.²¹

Zanimivo je vedeti, da je naletel Guttmanov predlog na odkrito nerazumevanje pri dr. Orlu, ki je sicer priznal, da kmet potrebuje denar, vendar pa je podvomil, da bi si znal z njim učinkovito pomagati, saj naj bi bil po njegovem za svoje siromaštvo – zaradi svoje nepoučenosti v marsičem kriv sam. Costa in Bleiweis sta v nasprotju z Orlom Guttmanov predlog podprla, vendar sta opozarjala, da je ustanovitev takšne “agrarne banke za vso deželjo” zvezana s številnimi težavami finančno in pravnoorganizacijske narave.²² Čeprav je občni zbor Guttmanov predlog sprejel in je zadolžil Bleiweisa, da zbere potrebno gradivo o že obstoječih posojilnicah za kmeta, do ustanovitve takšne “kmetijske banke” v okviru kmetijske družbe na Kranjskem ali na njeno pobudo ni prišlo. Bleiweis je na naslednjem občnem zboru leta 1863 ugotavljal, da takšnih bank – razen v Galiciji – v monarhiji še ni in bi bila ustanovitev “ab ovo” zelo problematična.²³ Vseeno je Guttman že leta 1864 predložil predlog statuta “posojilne družbe”, ki bi po zgledu podobnih ustanov za “rokodelce” zbrala večji del sredstev s prispevki svojih “članov” (torej kmetov). Odbor kmetijske družbe je poslal predlog podružnicam v premislek,²⁴ toda izkazalo se je, da kmet ni imel niti toliko denarja, da bi – čeprav z majhnim deležem – sodeloval pri oblikovanju začetnega fonda. V odboru kmetijske družbe so zato misel na ustanovitev “posojilne blagajne” za kme-

²¹ Mittheilungen der k. k. Landwirtschaft-Gesellschaft in Krain aus der allg. Versammlung am 19. Nov. 1862, str. 16–18.

²² Prav tam, str. 18.

²³ Mittheilungen aus der allg. Versammlung am 18. Nov. 1863, str. 13.

²⁴ Mittheilungen aus der Versammlung am 23. Nov. 1864, str. 15–16.

ta opustili in pozvali Kranjsko hranilnico, naj spremeni svoja pravila in začne širokogrudneje podeljevati posojila kmečkim posestnikom.²⁵ Pri tem je v glavnem tudi ostalo. Novice so v šestdesetih in sedemdesetih letih še večkrat poudarjale, da je treba ustanavljati posojilnice, potem, ko so začeli posojilnice za kmeta ustanavljati tudi v monarhiji, pa so se spraševale, katera med obstoječimi ustanovami bi najbolj ustrezala kranjskim razmeram. Bleiweis je o denarni stiski malega kmeta in o posojilnicah zanj pisal celo še v letu svoje smrti (1881). Stališče Novic in bržčas tudi Bleiweisov pogled na vlogo kapitala v procesu modernizacije pa posebej lepo ilustrira komentar ob odpravi zakona proti oderuhom januarja 1867. Pod naslovom Svoboda kapitala nepodpisani uvodničar (Bleiweis?) ugotavlja, da "postave proti odrtiji" niso dosegle svojega namena in je "dandanes splošno prepričanje, da so ograje pri posojilih gospodarstvu in pravu nasproti". Članek konča z mislijo: "Da-si tudi nismo tega prepričanja, da bi kapital bil isto čudodelno sredstvo, kakor o njem misli mnogo ljudi, vendar ne tajimo, da je zraven razumnosti in izobraženja najvažnejši pomoček za javni blagostan ..."²⁶

Novice so v razmišljanjih o razmerah na slovenskem podeželju opozarjale še na druge kmetove težave in slabosti. Omenjale so problem poslov, ki naj bi bil v času pospravljanja pridelka posebno pereč, in svarile pred preveliko popustljivostjo s hlapci in deklami, saj naj bi takšna popustljivost pripomogla k njihovi neodgovornosti. Vztrajno so poudarjale pomen razdelitve srenjske zemlje in srenjskih pašnikov, s čimer bi se povečala količina obdelovalne zemlje in se pri tem že v predmarčni dobi (v soglasju z oblastmi) zavzemale, da mora pri razdelitvi vsakdo dobiti svoj delež, torej ne le gruntar, temveč tudi manjši kmet ali kajžar, če je le upravičen do pašne (pa naj "ima kravo ali ne").²⁷ S sprostivijo političnega življenja v monarhiji v šestdesetih letih so postajale vse bolj kritične tudi do vladne politike v kmetijstvu. Vlado so pozvale, naj z večjo naklonjenostjo presoja razmere

²⁵ Mittheilungen ..., 1865, str. 2.

²⁶ Novice, list 1, 2. januarja 1867, str. 3.

²⁷ Novice, list 50, 10. Grudna 1845, str. 199.

na podeželju in naj kmetijstvu sploh nameni več pozornosti, menile so da davčne obremenitve presegajo možnosti kranjskega kmetijstva, in so imele kritičen odnos do zaseganja kmetovega premoženja zaradi neplačanih davkov in dolgov. Hkrati so v kmetijski družbi in v Novicah poudarjali potrebo po dokončni ureditvi vprašanja gozdnih služnosti in ugotavljali, da je treba tudi kmetu priznati pravico do uporabe gozda – seveda v skladu z zahtevami racionalnega gospodarjenja z gozdovi. Po mnenju odbornikov kmetijske družbe in dopisnikov Novice je postalo pustošenje gozdov resen gospodarski problem (leta 1867 je kmetijska družba ustanovila celo posebno gozdarsko sekcijo), pri čemer pa negospodarnega ravnanja z gozdovi še zdaleč ni bil kriv le kmet, temveč tudi nekdanji zemljiški gospod, ki je pogosto prav tako neracionalno izrabljal gozd, vendar brez pravega nadzora. Podobno so Novice potegnile s kmetom tudi v sporu med kmeti in fužinarji na Gorenjskem ter dokazovale, da sta gozd in svoboden dostop do planinske paše za kmeta življenjskega pomena.

Bleiweis je bil nasprotnik izseljevanja s podeželja v mesta in je bil prepričan, da je na podeželju – ob racionalnejši organizaciji kmetijstva – še dovolj možnosti za zaslužek. Ko se je začelo intenzivnejše izseljevanje v Ameriko tudi v slovenskih deželah, so bile Novice prav tako zadržane in so svetovale previdnost. Opozarjale so, da so mnoge od težav, s katerim se srečuje kmet, prehodnega značaja, in naj vsi, ki se mislijo izseliti, “resno prevdarijo svoje okoliščine, ali jim je še mogoče strpeti doma kaka leta ali ne”. “To naj predvsem prevdari vsak, da – ako se preseli v tujo deželo – ne pride iz dežja pod kap,” so menile v uredniškem uvodniku leta 1865. “Ako bi bil drugod tak raj, kakor ga nekateri popisujejo, ne bi bilo toliko resnega prevdarka treba; kar rekli bi tudi mi: le na pot! Al sreča ni vsakemu tako mila, kakor je nekteremu; eden jo dobro zadene, deset jih joče”.²⁸ V šestdesetih letih so poskušale Novice v več člankih obrniti pozornost od Amerike v Slavonijo, Banat, Srbijo in celo Rusijo, kjer naj bi bilo prav tako dovolj možnosti za naselitev in tveganje manjše. Po prepričanju dopi-

²⁸ Novice, list 30, 26. julija 1865, str. 238.

snikov Novic bi se Slovenci v teh deželah – med Slovani – lažje znašli in tudi eventualni povratek v domovino ne bi bil zvezan s posebnimi težavami.²⁹ Toda v glavnem je prevladovalo mnenje, da morata slovenski kmet in rokodelc iskati sreče predvsem doma.³⁰ V Novicah in v kmetijski družbi so ugotavljali, da bi kmet z različnimi dodatnimi viri zaslužka lahko občutno izboljšal svoj gmojni položaj. Tako so med drugim pozivali k oživitvi časa in razmeram prilagojenih kmečkih obrti (zlasti preje in tkanja), saj naj bi bilo za tovrstne izdelke – kljub konkurenci industrijskega blaga – še dovolj zanimanja. Takšne pobude pa so seveda lahko imele – ob napredujoči industrializaciji – le omejen uspeh.

V kranjski kmetijski družbi so večkrat ugotovili, da na Kranjskem prevladujejo majhni in srednji kmetje, in je treba prav njim nameniti največ pozornosti.³¹ Bleiweis z Novicami se je pisanju o razlikah na podeželju raje izogibal in se je navadno obračal na kmeta “na splošno”, čeprav je bil za Novice očitno vzor neodvisen kmečki gospodar, ki je lahko brez težav prehranil družino. Hkrati pa je bilo naraščajoče obubožanje na podeželju stalna tema Novic, in ker je stiska najprej zajela malega kmeta in kmeta v odročnih, hribovskih krajih, so se Novice – tudi kadar tega niso izrecno poudarile – nedvomno obračale tudi nanj. Vzroki za vedno večjo revščino na podeželju naj bi bili enaki kot vzroki za zaostajanje kmetijstva sploh: na eni strani kmetove slabosti (konservativnost, potratnost v obleki in trošenju, pijančevanje, nedelavnost in nepoučenost), na drugi pa nagli tokovi “modernega časa”, premajhna pozornost vlade kmetijstvu in liberalna gospodarska politika od začetka petdesetih let dalje. Leta 1871 je dr. Orel v Novicah menil, da bi morale kmetije, ki pridejo na boben, ku-

²⁹ Olga Janša, Agitacija “Novic” za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino X/1962, št. 3, str. 185–87. Novice so za preseljevanje v Srbijo, Slavonijo in Banat agitirale tudi kasneje.

³⁰ V kratkem komentarju o knjižici, ki je govorila o naseljitvenih možnostih v Rusiji, je uredništvo Novic leta 1865 zapisalo: “Po takem se tudi na Rusovskem nič ne more opraviti s praznimi rokami; kapitala in uma je treba. Zato zopet rečemo: upajmo, da s božjo pomočjo in vladino skrbjo pridejo boljši časi, in ostanimo doma...” Novice, list 33, 16. avgusta 1865, str. 262.

³¹ Gl. npr.: Mittheilungen... aus der allg. Versammlung am 23. Nov. 1864, str. 16–23.

povati soseske in propadlemu kmetu omogočiti, da na delu svojega nekdanjega posestva preživlja sebe in svojo družino.³² Tožbe, da je na podeželju vse več beračev in potepuhov, je bilo mogoče slišati tudi v kmetijski družbi ter v deželnem zboru. Kljub temu je bilo v Novicah o kajžarjih in vaški revščini presenetljivo malo govora. Bleiweisovo stališče in stališče Novic je v tem pogledu prevevalo prepričanje, da je treba jasno ločiti med tistimi, ki so padli v siromaštvo po lastni krivdi, in tistimi, ki ne morejo delati in potrebujejo pomoč. Za berače in potepuhe zato Novice večinoma niso poznale prijaznih besed, saj so menile, da berač, v katerega revščino “nismo resnično prepričani”, ne sme dobiti miloščine. Za ostale reveže bi morale (v skladu z zakonodajo) skrbeti pristojne občine, “svojim res revnim ljudem” dati stanovanje, hrano in obleko ter pri tem posebej paziti, da ne bi podpirale “tujih beračev”, hkrati pa ne bi smele “nikogar pustiti iz vasi, da bi beračil po svetu”. “Ako bi spolnovala vsaka soseska svojo dolžnost, brž bode beraškemu nadlegovanju konec,” so ugotovljale Novice leta 1868. “Revni ljudi sicer ne moremo v zemljo zakopati, in revni ljudje bodo, dokler bo svet stal – al veliko manj jih bode, in ti, kar jih je, ne bodo drugim nadloga. Vsaka soseska pozna svoje ljudi; ona ve, kdo je res revež, kdo pa lenuh. Unim je treba pomagati, ti pa se morajo siliti k delu, katerega se nikjer ne manjka ...”³³

Občine so seveda skrb za reveže občutile kot neprijetno breme in so se v ravnanju z njimi zavzemale za različne restriktivne ukrepe. Odprava ženitnih omejitev je zato povzročila glasen ugovor, ki so mu pritegnili tudi slovenski politiki, vključno z liberalno razpoloženim Ambrožem. Bleiweis je odločno zagovarjal pravico občin, da izdajajo ženitna dovoljenja in omejujejo ženitve, če bodoča zakonca nimata potrebnega premoženja za vzdrževanje družine, saj imajo “po občinskem zakonu dolžnost ubogim živež dajati”. “Ugovarja se: da ženiti se, je človeku pravica,” je dejal leta 1864 v deželnem zboru. “To ni skozi in skozi gotovo; – po plemenu iti, to je res prirojen nagib; ali v zakon stopiti, to je drugo, to je

³² Novice, list 29, 19. julija 1871, str. 229–30.

³³ Novice, list 28, 8. julija 1868, str. 220.

privilegij, ki ima velike nasledke za občine. –Prirojena pravica je človeku prva, da se pri življenju ohrani; po takem ima vsak človek pravico zahtevati, da mu jesti damo, kolikor potrebuje –ali kdo naj mu da, to je važno vprašanje.” K temu je v soglasju s svojim pojmovanjem svobode še dodal: “Na svetu ne more vladati absolutna svoboda – to bi bila razuzdanost; človek človeka omejuje, da ne sega nobeden predaleč, da ne stopi v pravico drugih. Če bi absolutna svoboda tako daleč segala, kam pridemo? – v komunizem.”³⁴ Bleiweis je pri teh stališčih vztrajal tako rekoč do svoje smrti,³⁵ vendar le-ta niso bila v nikakršni zvezi z Malthusovimi teorijami – kot je bilo nekoč zapisano, temveč predvsem z določeno tradicionalno prakso, ki je stoletja veljala tudi na Slovenskem,³⁶ in v kateri je med drugim tudi kmet videl zagotovilo, da se krog revežev ne bo preneglo širil.

Čeprav se je Bleiweis z Novicami obračal predvsem h kmetu in kmetijstvu, so Novice obravnavale tudi druga vprašanja, ki so bila v zvezi s slovenskim gospodarstvom. Ves čas so poudarjale, da je razvoj kmetijstva odvisen od razvoja drugih gospodarskih panog, opozarjale so na tesno povezanost agrarne in neagrarne proizvodnje, na pomen trgovine in dobrih ter naglih prometnih povezav. V tem smislu je urednik leta 1856 razširitev naziva Novic iz “kmetijskih in rokodelskih ...” v “gospodarske, obrtne in narodne” med drugim pojasnil takole: “Mimo grede rečeno, da radi rabimo besedo, gospodar, gospodarski, gospodarstvo za to, da s tem naznanjamo, da sestavki prvih strani našega lista niso napisani samo za naše bravce kmečkega ali kmetijskega stanu, temveč za vsakega posestnika zemljišč, naj je na kmetih ali v mestu. Kmet, kmetija, kmetovalci ima navadno pri nas ožji pomen, kakor je po zapopadku naših gospodarskih sestavkov ... Ravno tako smo tudi napis rokodelsk že zdavnaj spremenili v besedo obširnejšega pomena ober-

³⁴ Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages..., Laibach 1864, XVI/9, Novice, list 30, 24. julij 1867, str. 244–245.

³⁵ Tako je še leta 1880 v kranjskem deželnem zboru zagovarjal obnovev ženitnih omejitev. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani od 8. junija do 13. julija 1880, 20. zvezek, v Ljubljani 1880, str. 186.

³⁶ O tem obširneje piše V. Valenčič, O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, Zgodovinski časopis XXII/1968, št. 3–4, str. 225–260.

tnijsk, ker rokodelstvo se loči od obertnijstva, obertnije: obertnik je vsak, ki obrača kako sirovino v idealno blago in to v kupčijo; tedaj je tudi fabrikant obrtnik, rokodellec pa se ne more imenovati, čeravno je rokodellec tudi obrtnik.”³⁷

V sestavkih, ki so govorili o mali obrti, je Bleiweis z Novicami zagovarjal tako stališče kot v razmišljanjih o razmerah v kmetijstvu: kriza, ki je zajela malo obrt, je posledica naglega spreminjanja, vseobčega tekmovanja in napredka, in novim razmeram bo kos le obrtnik, ki si bo pridobil potrebna znanja in se bo znal vživeti v “nove čase”. Pri Novicah si sicer niso delali utvar in so se zavedali, da je zlasti propadanje “rokodelca” problem, ki se mu bo težko postaviti po robu, toda obenem so opozarjali, da “mnoga rokodelstva se ne bojo dala nikdar po mašinah opravljati” in “roka bode v nekaterih delih zmiraj ostala orodje, katero vodi človeški um”. “Če tudi so mašine dobrotljive znajtbe, vendar je meja, čez katero ne morejo seči,” so zapisale Novice leta 1868. “Delavca takega, kateri brez omikane pameti in brez umetalnega duha le samo robotno ali tlačansko kako delo opravljati zna, lahko mašina ob kruh pripravi; takemu pa čegar roko um in umetalni duh vodi, se ni tega bati ...”³⁸ Zato je “učiti, mikati, izobraževati se” edina rešitev tudi za “rokodelstvo”. Ugotovitev, da Avstriji manjka tehničnih šol, in da monarhija v tem pogledu zaostaja za razvitejšimi evropskimi državami, so v Novicah spremljale zahteve po ustanovitvi tehnične šole v Ljubljani in po organizaciji “učilnic za rokodelstvo”. Hkrati so Novice ob najrazličnejših priložnostih pozivale k spremembi avstrijske gospodarske politike in k večji zaščiti male obrti.

O možnostih za širši razmah večjih industrijskih obratov na Slovenskem je v Novicah redkeje tekla beseda. Po kratkem obdobju optimizma v začetku petdesetih let, ko je bila končna postaja južne železnice še v Ljubljani, je očitno naglo nastopilo “streznjenje”. V šestdesetih letih je Bleiweis menil, da bo gospodarska osnova Kranjske še nekaj časa ostalo kmetijstvo in do intenziv-

³⁷ Novice, list 1, 2. januarja 1856, str. 1.

³⁸ Novice, list 1, 1. januarja 1868, str. 1, list 2, 8. januarja 1868, str. 10.

nejše rasti industrije še ne bo prišlo tako kmalu. "Vsak izmed nas to gotovo želi in jaz se tudi nadejam, da se bode obertnijstvo po naši deželi razširilo, in da se bode povzdignilo na višjo stopnjo – da se ustanove fabrike in druga industrijska početja. Al tega moramo še čakati, morebiti dolgo dolgo čakati, da pridejo možje in napravijo obrtnije in fabrike," je dejal v kranjskem deželnem zboru leta 1864. Za hitrejšo rast industrije je po Bleiweisovem mnenju v deželi primanjkovalo kapitala, in kapital za večje investicije bi moral priti s "tujega", saj se razen, redkih domačinov, ki "se do zdaj slavno prizadevajo za domače obrtnijstvo ..." "večina naših denarničarjev peča le bolj s tem, da baranta se žitom banaškimi, suhimi češpljami, deteljo in drugimi kmetijskimi pridelki, kakor da bi se podala na bolj težavno pot obertnijstva, ktero terja mnogih lastnosti, ne pa samo-polnega žaklja denarjev". Dokler ne pride do nastanka domače industrije, se je zato treba oprijeti predvsem kmetijstva, saj dežela kliče: "Obdelujte zemljo mi mojo!", v kateri je še mnogo zakladov in se "da s pridom na dan spraviti" še mnogo kapitala, ki v "njej mrtev leži".³⁹ Čeprav se Bleiweis in njegovi dopisniki niso obširneje razpisali o narodnostnih posledicah krepitev tujega kapitala na Slovenskem, je bila misel, da pomeni tuj kapital za slovenskega človeka dodatno nesrečo, prisotna tudi v Novicah. "Ako opazuje človek stanje naše obrtnije," je opozarjal leta 1873 noviški uvodnik, ki je govoril o slamninarstvu v Domžalah, "vriva se mu misel, kakor da bi videl pred sabo ono nesvobodno žalostno dobo v novi moderni obleki, ko so grajščaki tujci domačinom gospodarili, ti pa rabotali."⁴⁰ Dejstvo, da je "naša obrtnija" z "majhnimi izjemami vsa v tujih rokah" je zato spodbujalo k premisleku o vzrokih za takšno stanje in k združitvi sil, da posamezne panoge (v konkretnem primeru slamninarstvo) "ohranimo sebi in potomstvu". Toda obenem so se pri Novicah zavedali, da prinaša vsak obrtni in industrijski obrat ob rastočem siromaštvu na podeželju nove možnosti zaslužka in so s tega stališča sprva podpirali tudi gradnjo dolenjske železnice mimo

³⁹ Isto kot v op. 3.

⁴⁰ Novice, list 27, 2. julija 1873, str. 209.

Auerspergovih železarskih delavnic na Dvoru, saj naj bi bil od njihovega nadaljnega razvoja v marsičem odvisen zaslužek okoliškega (slovenskega) prebivalstva. Bleiweis se je od teh načrtov očitno ogradil šele potem, ko so ga posamezniki – med njimi Janez Trdina⁴¹ – opomnili, da povezovanje z Nemcem Auerspergom ne koristi njegovemu slovesu narodnega voditelja, in mu priporočili, naj podpre gradnjo proge, ki bo “zares dolenska, napeljana skozi kraje, ki so obljudeni, rodovitni in zraven sposobni in prikladni za vsako in veliko in malo obrtnost ...” (Trdina), skratka za železnico mimo Trebnjega do Novega mesta.

Eden glavnih krivcev za kritične razmere v kranjskem (in avstrijskem) gospodarstvu, za prepočasen razvoj kmetijstva, propadanje obrti in zlasti propad fužin naj bi bila po Bleiweisovem mnenju in mnenju Novic liberalna gospodarska politika, ki je v Avstriji dosegla vrhunec z uzakolitvijo svobode obrti leta 1859 in svobodno trgovinsko usmerjenimi zunanjetrговinskimi pogodbami v šestdesetih letih 19. stoletja. Novice so bile vse od začetka do svobodne obrtne in svobodno trgovinske zakonodaje precej zadržane, čeprav so poudarjale, da gospodarstvo mora iz starih spon in je svobodno tekmovanje pomembna spodbuda napredku ter modernizaciji. “Da rokodelstva in obrtnije niso več ukovane v tisti jarm, ki jih je do zdaj tlačil, to je gotovo dobro ...” so ugotavljali v Novicah v začetku leta 1860. “Al če kdo misli, da bo zdaj le kako rokodelstvo ali obertnijo na svojo roko začeti treba, pa bo že srečen in bogat, in pečena pišeta mu bojo sama letela v usta, se bo grozno sam sebe goljufal. Zdaj ko bojo rokodelstva in obertništva proste ... bojo le tisti dobro izhajali, ki bojo najbolje svojo robo izdelovali in jo najcenej prodajali ...”⁴² Podobno so Novice sprva previdno, a vendar ugodno ocenjevale postopno odpravo visokih carinskih zaščit, privilegijev in drugih omejitev in se zavzemale za “zmerno svobodo” v trgovanju.

Že v šestdesetih letih pa so pri Novicah stališče do liberalnih gospodarskih ukrepov spremenili in začeli li-

⁴¹ Janez Trdina, Zbrano delo, Dvanajsta knjiga, DZS-Ljubljana 1959, str. 447.

⁴² Novice, list 1, 4. januarja 1860, str. 4–5.

beralno gospodarsko politiko odločno odklanjati. Prehod k svobodi obrti brez poprejšnje zagotovitve ustrezne izobrazbe in tehničnih šol je imel po mnenju noviških dopisnikov uničujoče posledice zlasti za malo obrt. Omogočil je številne špekulacije, nelojalna tekmovanja in postal poglobitni vzrok za napredujočo proletarizacijo malega obrtnika. Novice so zato vlado obtoževale, da v neenakem boju med malo obrtjo in industrijo enostransko podpira "velike obrtnike, velike trgovce in veliki kapital" in "križema roke držeč gleda, kako čedalje bolj hira in konec jemlje rokodelski stan". "Postava o svobodni obrtnosti" je že "tisoče rokodelcev na beraško palico spravila", so ugotavljale Novice leta 1871, "občinstvu pa vendar ne cenejših čevljev, cenejših sukenj, cenejšega pohišja itd. dalje prinesla".⁴³ Prav tako pogubno naj bi bilo odpiranje avstrijskega trga nasproti tujini. Avstrijsko gospodarstvo je bilo – nedvomno tudi po Bleiweisovem prepričanju – nesposobno tekmovati z gospodarstvi razvitejših evropskih držav, zato bi se morala avstrijska gospodarska politika vrniti k zmernemu protekcionizmu. Industrializacije, modernizacije in dviga ne bo mogoče doseči brez zaščite pred tujino, kar naj bi med drugim dokazoval propad železarskih obratov in fužin na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, ki so ga v Novicah pripisovali predvsem konkurenci poceni angleškega železa. Močan argument v korist zaščite naj bi bila tudi gospodarska politika zahodnoevropskih držav (posebno Velike Britanije), ki so sprva tudi same ščitile svojo proizvodnjo in se usmerile k "svobodni trgovini" šele potem, ko so si zagotovile prevlado na domačem in tujem trgu. S takšnimi stališči so Novice izražale širše razpoloženje v tedanjih slovenskih deželah in podpirale gibanje za spremembo državne gospodarske politike, ki je imelo na Kranjskem pomembno oporo zlasti v kranjski trgovski in obrtni zbornici. Finančni polom leta 1873 je bil za Bleiweisa in Novice logična posledica finančnega in gospodarskega pustolovstva in neizpodbiten dokaz za nevzdržnost liberalnih gospodarsko-političnih odločitev. Čeprav so bile Novice odločen nasprotnik liberalizma, pri zavračanju liberalne gospodarske zakonodaje

⁴³ Novice, list 23, 7. junija 1871, str. 179.

nikakor ni šlo le za načelno nasprotovanje, temveč za stvarno presojo razmer v kranjskem in avstrijskem gospodarstvu ter za premišljeno oceno njegovih možnosti. V sedemdesetih letih so Novice v tem smislu vse glasneje zahtevale tudi zaščito za kmetijstvo in opozarjale na škodljive posledice konkurence ameriškega žita in poceni nemških kmetijskih proizvodov na avstrijskem tržišču.

Dr. Janez Bleiweis ni bil gospodarski teoretik, temveč praktik in realist. Kljub temu so Novice v šestdesetih in sedemdesetih letih večkrat poudarile pomen teoretične gospodarske misli, se sklicevale na razne gospodarske teoretike in z naklonjenostjo sprejemale narodno-gospodarska razmišljanja Ivana Geršaka, ki se je – kot eden redkih Slovencev svojega časa – poizkušal ukvarjati z ekonomsko teorijo. Hkrati so pisale o mnogih drugih vprašanjih, zavračale so trditve o nasprotju med kmeti in meščani ter pozivale k medsebojnemu spoštovanju in strpnosti: spodbujale so k združevanju malih proizvajalcev, kmetov in rokodelcev, kajti: “združba je moč in napredek”, ter ugotavljale, da se mora Avstrija tudi v gospodarskem pogledu intenzivneje usmeriti k Balkanu in Levanti, kjer je še mnogo možnosti za prodajo avstrijskih izdelkov in nenačetih surovinskih bogastev, saj “kar je severno Amerikanskim združenim državam Amerikanski zahod, to bi moral Evropejskim Orient za Avstrijo biti”.⁴⁴ Bleiweisov odnos do prve slovenske banke, banke Slovenije, je treba še v marsičem raziskati. Čeprav se je v celoti zavedal pomena neodvisne denarne ustanove, ki bi omogočala večje investicije, je bil do ustanovitve banke Slovenije očitno zadržan in je optimistične napovedi o njeni prihodnosti presojal z nezaupanjem.

Janez Bleiweis je Novice urejal le do leta 1867, toda usmerjal jih je vse do svoje smrti, saj naj bi bil v glavnih potezih seznanjen celo s številko, ki je naznanila njegovo smrt.⁴⁵ Novice so bile torej zanimivo ogledalo Bleiweisovih nazorov in nazorov ožjega kroga njegovih somišljenikov tudi potem, ko je prešlo uredništvo v roke

⁴⁴ Novice, list 40, 4. oktobra 1876, str. 317.

⁴⁵ J. Marn, Jezičnik, XX. leto, str. 74.

njegovih sodelavcev. Bleiweisova prizadevanja za gospodarski napredek in pisanje Novic je prevevalo enotno spoznanje, da je trdno gospodarstvo temelj narodnega blagostanja in osnovni pogoj za večjo narodovo samostojnost. Ob tem je, če na kratko povzamemo, Bleiweisov pogled na prihodnost kranjskega (slovenskega?) gospodarstva in njegove razvojne možnosti označevalo prepričanje, da bo kmetijstvo še nekaj časa ostalo gospodarstva osnova slovenske družbe, saj za hitrejšo rast domače industrije – ob pomanjkanju kapitala – še ni bilo pogojev. Prva in najpomembnejša naloga je bila zato v njegovih očeh dvig in modernizacija kmetijstva: zemlja skriva v sebi še mnoga bogastva, medtem ko bo rast industrije in finančne sposobnosti domačega kapitala dolgotrajnejši proces, ki bo lahko šele postopoma privedel do gospodarske utrditve domačega meščanstva. Naj je bila pot, ki jo je ubral Bleiweis, še tako drobnjakarska in praktična, je bila v vedno globlji krizi slovenskega podeželja in tradicionalnih oblik slovenskega gospodarstva pomembna in realna spodbuda najširšim plastem slovenskega prebivalstva, ter prepričljiv klic k spremembam in napredku. Prav zato pravičnejša ocena dr. Janeza Bleiweisa, kljub njegovi nedvomni konservativnosti in previdnosti, ne sme mimo njegovega gospodarskega dela. Priznati mu mora, da je bil eden tistih, ne posebno številnih slovenskih politikov, ki je poizkušal videti in presojati slovenskega človeka in slovenske narodne razmere v resnično življenjskih, najširših gospodarskih in družbenih razsežnostih.

Slovenski duhovniki in družbeno-gospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju

Matija Vertovc, “fajmošter v Šent Vidu nad Ipavo”, kakor se je sam podpisoval, je v uvodu v svojo Kmetijsko kemijo leta 1847 med drugim zapisal: “Vse učene Slovence še zadnjič do živega poprosimo in zarotimo, vedno vedno skerbeti, de bi za pomnoženje slovenske pismenosti ali slovstva – kakor jim Bog da – s koristnimi knjigami v omikanje svojiga naroda, kteriga so sami meso in kri, pripomogli ... Predragi! z molitvenimi bukvicami se še pri ljudstvu ne doseže. Ne de bi vam mogli kedej v tem vnuki vašo zanikernost ali še celo lenobo očitati, in v grobu vam s takim nepokoj delati – ali de bi vas drugi narodi zasmehovali! Prizadevajte si marveč, de bodo vaše imena v bukve življenja in slave zapisana ...”¹

Matija Vrtovec je bil – kakor je znano – le eden, čeprav morda eden najbolj prosvetljenih med slovenskimi duhovniki, ki so se v prvi polovici 19. stoletja lotili pisanja za kmeta in poskušali z opozarjanjem na načela modernega kmečkega gospodarstva in na nove obdelovalne metode pospešiti fiziokratsko preobrazbo slovenskega podeželja. Deloma že od konca 18., zlasti pa od začetka 19. stoletja se vrste priročniki, namenjeni umnim čebelarjem in umnim sadjarjem, vinorejcem in kmetovalcem, usmerjeni k posredovanju praktičnih znanj in napotkov

¹ Kmetijska kemija, to je natorne postave in kemijske resnice obrnjene na človeško in živalsko življenje, na kmetijstvo in njegove pridelke. Spisal Matija Vertovc, v Ljubljani 1847, str. VII-VIII.

in, ne glede na kvaliteto in obseg, enotni v opozorilu, da ne gre več kmetovati po starem, brez misli in le po izročilu, kakor "sužin po stari in prejeti šegi" (povedano z besedami škocjanskega župnika Janeza Zalokarja), temveč z umom in znanjem, saj le takšno kmetovanje lahko zagotovi potreben dvig pridelka in popelje kmeta iz zaostalosti in siromaštva. Čeprav v teh priročnikih, namenjenih kmetu, ni velikih besed o napredku, je vendar v večini zdaj bolj, zdaj manj prikrito prisotna misel, da je z novimi tehničnimi in znanstvenimi odkritji nastopil nov čas, čas, ko postaja pretirano oziranje v preteklost in vztrajanje pri tradiciji nevarna ovira nadaljnjemu razvoju in se je zato treba, zopet umno in s premislekom, a vendar, odpreti novim pridobitvam in novostim. Bleiweisovo geslo "V diru časa vtone, kdor z njim ne plava" so tako že v predmarčni dobi delili ne le njegovi dopisniki iz laičnih, temveč tudi duhovniških vrst, župniki in kaplani, pisci raznih "bukvic" za kmeta, ki so kmeta prepričevali, da je z modernim kmetijstvom in naravoslovjem tudi kmetovanje postalo "vednost in učenost" in zato zahteva znanje in razgled. "Če se ne bi ljudje nikoli nič učili, bi bile še vse ljudstva na prvi stopnji priprostosti, nevednosti in nezmožnosti ostale", je leta 1854 poudarjal Janez Zalokar v uvodu v svoje Umno kmetovanje. "Če pa hočemo kmetijo, to tako veliko, koristno in potrebno reč na stopnjo popolnosti dvigniti, moramo vse njene dele, lastnosti, postave in vodila dobro spoznati in učiti se, kako se dajo mnoge reči pridelovati ..."²

Glavni cilj vseh teh prizadevanj je torej pouk za kmeta, pri čemer poskušajo posamezni avtorji bralcu približati predvsem tisto, kar mu bo prišlo prav pri njegovem vsakdanjem delu. Vseeno želi marsikatera publikacija kmetu povedati več, kot bi bilo mogoče preprosto razbrati iz naslova. Pirčev Kranjski vrtnar je v tem pogledu poziv k razširitvi kmetove dejavnosti na intenzivno sadjarstvo. Vrtovčeva Vinoreja je pravi gospodarski priročnik, ki govori tudi o kletarstvu in napoveduje njegovo kemijo. Zalokarjevo Umno kmetovanje je celovit oris

² Umno kmetovanje in gospodarstvo. Zložil Janez Zalokar. Na svetlo dala c. k. kranjska kmetijska družba, v Ljubljani 1854, str. 3.

obratovanja moderno urejene kmetije z osnovami kemije in racionalnega, na dognanja naravoslovja oprtega kmetijstva. Že Zmago Bufon je opozoril na daljnosežni pomen tovrstne utilitarne "strokovne" literature, ki je rasla iz spoznanja o tesni povezanosti narodnega razvoja s krepitvijo in utrditvijo njegove gospodarske moči, spodbujala kmetov dvig iz zaostalosti, obenem pa v težnji po vsesplošni razširitvi izobrazbe utirala pot oblikovanju slovenskega strokovnega izrazoslovja. Težav, s katerimi so se srečevali njeni avtorji, je bilo seveda veliko: ne le da so zdaj bolj, zdaj manj spretno reševali zadrege pri slovenjenju posameznih tehničnih in naravoslovnih pojmov,³ snov je bilo treba poleg tega približati karseda širokemu bralskemu krogu in tudi manj vnete bralce spodbuditi, da si bodo – kot je zapisal Vrtovec – "z večji radostjo koristnih bukev kupovali". Očitno je, da se je uspeh pokazal: Vrtovčevo Kmetijsko kemijo, ki je sprva izhajala kot priloga k Novicam, so noviški naročniki sprejeli z velikim zanimanjem in Bleiweis je porast njihovega števila pripisoval prav njeni objavi.⁴

Prevladujoča pozornost duhovniških gospodarsko modernizacijskih in poučnih besedil, namenjenih kmetu in kmetijstvu, je bila nedvomno izraz večinske kmetске sestave slovenskega prostora in posledica dejstva, da je bil duhovnik – večinoma sam kmetskega izvora – s kmetom najtesneje povezan. Toda ob tem je bila usmeritev k zemlji in tistim, ki so jo obdelovali, tudi plod fiziokratskega prepričanja, da je kmetijstvo osnova vseh gospodarskih dejavnosti in kmet najpomembnejši med "stanovi", saj brez njega ni življenja. Če je bilo tovrstno poudarjanje kmetove pomembnosti na eni strani občutna spodbuda kmetovi samozavesti, je na drugi izražalo strah pred napredujočim meščanstvom, pred industrijo in proletarizacijo, pred prehitro in preradikalno razrušitvijo tradicionalnih struktur in odnosov. Glasni sla-

³ O težavah pri slovenjenju kemijskih izrazov v slovenščino kratko piše Vrtovec v uvodu v svojo Kmetijsko kemijo, v op. 1 cit. delu, str. IV. Poizkus dosledno sloveniti vsa imena kemijskih elementov in spojin se je z vidika kasnejšega razvoja slovenskega strokovnega izrazoslovja, kot je znano, tudi v marsičem ponesrečil, saj se Vrtovčeva poimenovanja (kislic, vodenc, vogelc, gnjilic in podobno) niso uveljavila.

⁴ Zmago Bufon, Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II. – Začetki slovenskega meščanstva v industrijski družbi, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2. Slovenska matica – Ljubljana 1974, str. 149.

vospevi napredku, znanosti, človekovim sposobnostim in njegovemu razumu, ki so po letu 1830 spremljali prodiranje pridobitev industrijske in tehnične revolucije v Avstrijo, med slovenskim meščanstvom in slovensko duhovščino niso naleteli na glasnejši odziv. Naj so bili Zalokar, Vrtovec, Hicinger in drugi pisci – duhovni gospodje – še tako vneti zagovorniki kmetovega napredovanja, so jim napovedujoče se spremenbe z gradnjo železnice, s kmečkim nezadovoljstvom, upadanjem rokodelskih in domače obrti in z navdušenjem nad industrializacijo že v štiridesetih letih 19. stoletja zastavljale številna vprašanja.⁵ Zato so ob opozarjanju na novosti in ob pozivanju k posnemanju uspešnih tujih zgledov vztrajno spodbujali k previdnosti in svarili pred prenačljenim veseljem nad novimi časi, zlasti pa pred nepremišljenim in nekritičnim prevzemanjem novih nazorov in moralnih vrednot. Stisko, ki jo je povzročala zadevna razdvojenost med “novim” in “starim”, med tistim, kar bi se moralo spremeniti, in tistim, kar naj bi bilo trajno in naj bi trajno ostalo, lepo ilustrira pesmica, ki jo je leta 1844 pod naslovom *Naprej v Kmetijskih in rokodelskih novicah* objavil Peter Hicinger. V njej naprej pravi: “Uma luč človeku sije, dan na dan ga bolj zasvet, dost neznanga mu odkrije, novi časi, novi svet”. Takoj nato pa še dodaja: “Le kar s časom se ne gane, vedno staro bod per nas, stara vera naj ostane in poštenost vsaki čas.”⁶

Podobno kot Bleiweis in njegove Novice so se kmetijski priročniki, ki so jih pisali duhovniki, obračali predvsem na samostojne kmečke posestnike. Njihov ideal je bil trden in neodvisen kmet, ki je združeval v sebi ne le prepotrebne delovne in gospodarske, temveč tudi (krščanske) vedenjske in moralne odlike. Poznavalec kmetije in modernega kmetijstva, “mož v besedi in djanji, da ga imajo domači in ptuji v časti”, naj bi kot “dober kmečki gospodar” vodil svojo kmetijo s knjigovodsko natančnostjo, ob premišljenem posnemanju uspešnejših sosedov, vztrajnem učenju in izpopolnjevanju, pri

⁵ Josip Wester, *Kulturnozgodovinski paberki iz let 1842–49*, Carniola, Ljubljana 1910, str. 194–95 in v različnih člankih v *Novicah*.

⁶ *Novice*, 5. Roshnizveta 1844. N. 23.

čemer pa naj bi – kot je zapisal Janez Zalokar v Umnem kmetovanju – ne hvalil ne novega, ne starega, “ampak kar je dobro in prav, ker vse spoznati hoče” in “kar je potrjenega, ohrani, dokler še kaj boljšega ne spozna”. Gospodarsko uspešnost kmetije naj bi zagotavljale še druge nepogrešljive gospodarjeve lastnosti kot redkobe sednost, varčnost, snažnost, pobožnost, skrajna disciplina in strogost pri delu, zmernost v pijači, jedachi in obleki, strah pred dolgovi in ponižnost, kar se vere (in odnosa do oblasti) tiče. In samo po sebi se razume, da je bil v obzorju piscev, o katerih govorimo, pravi “kmečki gospodar” neizpodbitna avtoriteta v družini, kjer se ga, če se zopet zatečemo k Janezu Zalokarju, vsi v isti sapi bojijo in ga ljubijo, kjer “hoče vedeti za vsako reč, za vsacega svojega otroka in posla, kje da je in kaj dela”. Prvi na nogah in zadnji v postelji, vsem v zgled in v opomin, naj bi bil idealni kmetški “pater familias” vrh družinske piramide in njen pravični skrbnik, ki da “svoji družini, kolikor je dosti in prav, pa nič v potrato”, ki “ima vse pod ključem”, ki sam “izdaja in prodaja, kar je treba” in “odkaže pravo mero živini in ljudem”. Mati – gospodinja, njegova “umna žena”, lahko prevzame njegovo vlogo pri delitvi šele tedaj, ko tega ne more storiti sam: tudi tedaj pa lahko to stori le z “njegovo vednostjo”.⁷

Takšen kmet – gospodarsko trden in samostojen, veren, čeprav ne pobožnjakarski, lojalen do oblasti, a vendar patriarhalno strog doma – naj bi bil osnova slovenske družbe v prihodnje. To ni bilo le stališče duhovnikov–piscev gospodarsko modernizacijskih priročnikov, o katerih govorimo, temveč tudi tenke, konservativno usmerjene elite, dejavne v notranjeavstrijskih kmetijskih družbah in v krogu, zbranem ob Novicah in Janezu Bleiweisu. Čeprav v praktičnih, utilitarnih besedilih, namenjenih kmetu, njihovi pisci praviloma niso natančneje pojasnjevali svojih družbenih političnih gledanj in opredelitev, je v ozadju njihovih modernizacijskih prizadevanj mogoče jasno slutiti videnja, značilna za avstrijska in južnonemška predindustrijska katoliška-konservativna družbeno-politična razmišljanja.⁸

⁷ V op. 2 cit. delo, str. 321–23.

⁸ Dr. Clemens Bauer, Wandlungen der sozialpolitischen Ideenwelt im deutschen

V skladu s temi razmišljanji je bil počasen, evolutiven razvoj gospodarstva in družbe prvi pogoj notranjega družbenega ravnovesja in "organske" družbene rasti, pozivanje k modernizaciji in napredku pa se je usmerjalo predvsem k zahtevi po uvajanju tehničnih izboljšav, novih postopkov, strojev in orodij, nikakor pa ne po povsem novi organizaciji proizvodnje in dela in zlasti ne vzpostavitvi nove družbene hierarhije in novih družbenih razmerij. Idealna družba v tem obzorju je bila pač družba, ki, je bila svojevrstna makropodoba patriarhalnega družbenega mikrokozmosa, družba, ki je na način posodobljene stanovske delitve – podobno kot delitev funkcij v družini – vsakomur odredjala njegovo mesto in v kateri je živel "vsak svojemu stanu primerno", nihče prek svojih možnosti in hkrati nihče prek meja svoje stanovske pripadnosti. Gospodarsko samostojni kmet in neodvisni rokodelski mojster, vsak s svojo, čeprav majhno posestjo, sta bila v očeh zagovornikov takšne družbene stvarnosti in prihodnosti prepomembno zagotovilo družbene in gospodarske stabilnosti in edina učinkovita protiutež tako proletarizaciji kot preradikalnim posegom v "organsko" družbeno sestavo, ki jih je napovedovala moderna industrija.⁹

Tovrstna usmeritev h konservativnim družbenim modelom in nasprotovanju globljim družbenim in gospodarskim spremembam, s katerimi bi tudi slovenska družba krenila na pot meščanske industrializacije, pa seveda ne more zmanjšati pomena sporočil, ki jih prinaša kmetu namenjena, z duhovniško roko pisana praktična literatura. Kot je že pred časom opozoril Matjaž Kmecl, se z opisanimi besedili v 19. stoletje nadaljujejo racionalistične in razsvetljenske težnje, s katerimi stopa v ospredje – kot zgled in vzornik – dejaven in razumen posameznik, ki se ne zanaša le na božjo naklonjenost, temveč je tudi "sam svoje sreče kovač" in si sam – s svojim delom, s svojo pametjo in znanjem ureja – svoje

Katholizismus des 19. Jahrhundert, Die soziale Frage und der Katholizismus, Festschrift zu 40 jährigen Jubiläum des Enzyklika Rerum Novarum, Hrsg. Von der Section für Sozial und Wirtschaftsgeschichte de Görres Gesellschaft, Paderborn 1931, str. 16 in naprej.

⁹ Isto. Gl. tudi: Adolf Kolping von dr. Theodor Bauer, Freiburg in Breisgau 1923, str. 23–76.

materialne, predmetne, tuzemske zadeve. Bog kot "vse-obsegajoče in eshatološko" se v tem obzorju umika v ozadje, človek pa postaja v skladu z znanim rekom "Pomagaj si sam in Bog ti bo pomagal" – vse bolj odvisen od lastnih sposobnosti, od lastne razumnosti in lastne pridnosti.¹⁰ V Vrtovčevih, Zalokarjevih, Hicingerjevih, Pirčevih in številnih drugih duhovniških besedilih je tako mogoče v marsičem slediti zarodke razumevanja sveta in načina mišljenja, ki ju je Taras Kermauner prepričljivo opisal v analizi mnogo kasnejše Meškove dramatike. Misel, ki po Kermaunerju velja za Meška, da je pač Bog ustvaril "umen svet, v katerem se je človeku treba le prav odločati", ta odločitev pa ni težka, če ostaja človek zvest sebi, veri in z vero določenim vedenjsko-moralnim normam, je ves čas prisotna tudi v poučno-gospodarskih spisih, o katerih govorimo. Podobno pa se zdi za presojo teh spisov pomembna tudi druga Kermaunerjeva ugotovitev: povsem očitno je, da racionalistične prvine zgodnjih kmetu namenjenih gospodarskih priročnikov – podobno kot Meškova dramatika – ne razkrivajo sledov kartezijanske tradicije in kartezijanskega dvoma, nasprotno: bliže so mišljenju, utemeljenemu na sočasnosti verskega načela in načela vseprisotnega božjega uma, ki sta po Kermaunerju načeli tomističnega izročila.¹¹ Človekov "um" je v tej luči še vedno rezultat božje volje in milosti (o katerih ni mogoče dvomiti), toda pri tem je njegova odločitev, da to pamet uporablja, tudi rezultat njegove osebne opredelitve. Duhovnikova naloga v tej zvezi pa zato ni več le pouk kmeta in rokodelca v duhovnih zadevah, temveč tudi pouk v posvetnih in praktičnih rečeh – ne nazadnje v tem, kako uporabiti od Boga dodeljene spretnosti in "razum".

Vrtovec je to misel (domnevno) že leta 1814 tudi direktno izrazil, ko je v svoji pridigi ob novi maši Andreja Poljšaka v svojem rojstnem kraju v Šmarju na Vipavskem dejal, da morajo "duhovni, ki so na stopnji Gospodovih učencev in njegovi pooblastjeniki ... ljudi na razumnosti

¹⁰ Matjaž Kmecl, Zorenje mišljenja in govora za pripovedno prozo novega tipa, Od pridige do kriminalke, Mladinska knjiga – Ljubljana 1975, str. 36–38.

¹¹ Taras Kermauner, Med hlapčevstvom in samobitnostjo, Založništvo tržaškega tiska, Trst 1986, str. 70–71.

razjasniti ... jih v volji Božji podučiti”, pa tudi “babje ve-
re, krive, spačene in škodljive zapopadke jim iz glav izbi-
jati” in jih “učiti, kako de naj dela, ktere jim je Bog v njih
stanu naložil, po zgledu Zveličarja marljivo in neutrudno
delajo, da bodo na večer svojiga življenja plačilo preje-
li.”¹² Po mnenju Jožeta Koruze je tako postavil “razsve-
tljevanje razuma vernikov” na prvo mesto, pred skrb za
njihovo versko in moralno vzgojo in se je sam predstavil
v vlogi ne le dušnega pastirja, temveč tudi učitelja in sve-
tovalca v svetnih stvareh.¹³ Vprašati se je seveda mogo-
če, v kakšni meri so se posamezniki – župniki in kaplani,
ki so imeli pred seboj vedno znova predvsem pomoči in
nasveta potrebnega kmeta iz svojega neposrednega oko-
lja – zavedali dolgoročnih posledic takšnih in podobnih
razmišljanj. Nedvomno so prenekateri med njimi v sebi
istočasno in na različne načine združevali racionalistič-
no-razsvetljenske, tomistične in tradicionalne verske pr-
vine, hkrati pa svojo govorico prilagajali bodisi ljudski
miselnosti in vernosti, bodisi namenu svojega sporočila.
Na to nazorno kažejo neredko protislovna stališča, ki jim
sledimo v različnih besedilih istega pisca, med drugim
celo samega Vrtovca, ki v svojih pridigah vremenske uj-
me, sušo in slabe letine nekajkrat proglašja za znak božje
volje, medtem ko v svojih naravoslovnih in kmetijskih
spisih naravne pojave dosledno razlaga z naravnimi za-
konitostmi. Na to kaže tudi v uvodnem citatu navedena
– prav tako Vrtovčeva misel, da si “moramo” prizadevati,
da bodo “Vaše” (in naše) imena v “bukve življenja in sla-
ve zapisana,” in, misliti na to, da nam z očitki ne bodo
v grobu “vnuki nepokoj delali”, ki jo je težko uskladiti z
drugimi Vrtovčevimi razmišljanji o tuzemskem človeko-
vem življenju, njegovi minljivosti, slavaljubju in prep-
otrebni človekovi ponižnosti. In še teže s tem, kar so o teh
človekovih lastnostih menili in pridigali drugi duhovni
gospodje, ali, kar je o teh vprašanjih – še v drugi polovici
19. stoletja – pisala Zgodnja danica.

¹² Shodni ogovori, Spisal in izustil Matija Vrtovc, fajmošter v Sv. Vidu nad Ipavo. Na svitlo dani od Slovenskiga društva v Ljubljani. V Ljubljani — 1850, str. 150. Razmeroma kasna izdaja Vrtovčevih pridig dopušča domnevo, da je Vrtovec pridige posebej pripravil za natis — zato sem pred letnico 1814 zapisal: domnevno.

¹³ Jože Koruza, Značilnost Vrtovčevih cerkvenih govorov, Goriški letnik 11, Zbor-
nik goriškega muzeja 1984, Nova Gorica 1984, str. 37.

Neizpodbitno je namreč, da so bili duhovniki-pisci besedil, o katerih govorimo, tudi v svojem duhovniškem okolju svojevrstna "elita", ki je odstopala od večine. Zato se je treba vprašati tudi o tem, kolikšen del duhovščine se je sploh vključil v opisana razsvetljensko-prosvetljevalna prizadevanja in delil gledanja njihovih protagonistov. Vse namreč kaže, da je bil proces sprejemanja novih naziranj in pogledov tudi med duhovščino razmeroma počasen in so razni "duhovni učeniki", ki so radi požugali s prstom in oznanjali božjo jezo, dokaj počasi izgubljali svoj vpliv in svojo prepričljivost. V Zgodnji danici tako lahko še leta 1852, torej leto po smrti Matije Vrtovcu (ta je umrl 2. septembra 1851 v 68. letu starosti),¹⁴ preberemo članek, ki pripisuje gnilobo krompirja "človeškemu grehu": preklinjanju, žganjekuhi in nečimrnosti deklet, ki so si v Trstu z iztržkom od prodaje krompirja "dražih oblačil nakupile, da so se potem nečimrno in ošabno nosile in skazovale". Daničin urednik Luka Jeran je vedel v odgovoru na ogorčene Bleiweisove pripombe k takšni razlagi krompirjeve gnilobe povedati le, da si, "kteri je pravi vzrok gnilobe ..., katerega čeznatorni Bog v en in drugi sad vsadi ..., nar učenejši glave zastonj belijo," in zato ni jasno, kako naj bi ga poznal običajen "ljudski učenik".¹⁵ Podobnih polemik med Danico in Novicami sicer – resnici na ljubo – v prihodnjih letih ni več zaslediti, toda ob tem tudi opisana polemična epizoda s številnimi drugimi podatki o zaostalosti slovenskega podeželja in vraževerju slovenskega kmeta nazorno razkriva pomembno vlogo prikazanega zavzemanja ne le za pridobivanje praktičnih znanj, temveč tudi za stvarnejši, k razumskemu dojetanju sveta usmerjeni pouk, ki je kmeta v isti sapi pripravljaj na nove gospodarske naloge in usposabljal za življenje v novih razmerah.

Kljub tej pozornosti do kmeta in kmetijstva in zavzetosti duhovnikov-fiziokratov za njun dvig pa se je vse do šestdesetih/sedemdesetih let 19. stoletja – kot je znano – v različnih gospodarsko poučnih in kmetu

¹⁴ France Kralj, Matija Vertovec, prav tam, str. 5–11.

¹⁵ Zgodnja danica V, N. 23, 3. rožnik 1852, str. 89, N. 30, 22. maliga serpana 1852, str. 120.

namenjenih spisih presenetljivo malo govorilo o kmetovih stiskah, pomanjkanju in revščini na podeželju. Prevladujoče prepričanje je bilo, da so socialne razlike z revščino zakonitost tega sveta, od vedno in za zmeraj, različne naravne katastrofe in vremenske ujme, ki še povečujejo kmetovo siromaštvo in zmanjšujejo njegov pridelek, pa božje preizkušnje, ki kmeta spodbujajo k ponižnosti, varčnosti in predanosti veri in usodi. V redkih spisih, ki se dotikajo kmetovih socialnih težav, se tovrstne ugotovitve nato prepletajo z mislijo, da dejavnemu in vzdržnemu človeku ni treba trpeti pomanjkanja, saj je dela in prostora dovolj in je uboštvo –v veliki večini – posledica lenobe, neznanja, npravne pokvarjenosti in pijančevanja. Le posamezniki – med njimi zopet Matija Vrtovec – so že v predmarčni dobi opozarjali tudi na potrebo po večji socialni solidarnosti premožnejših s siromašnimi, obsojali oduševstvo, opominjali k širokosrčnosti in se zavzemali za večjo popustljivost pri izterjevanju kmetovih obveznosti in dajatev.¹⁶

Nič številnejši niso bili – pred letom 1848 – nasprotniki tlake in fevdalnega sistema. Zgodovinopisna literatura omenja med duhovniki – kritiki kmetovega premarčnega družbenega položaja Zupana, Modrinjaka in župnika Šraja, ki je v svojem slovenskem katekizmu (1819) obsodil tlako, zaradi česar je cenzura preprečila izid.¹⁷ Za večino drugih, duhovnih in laičnih kmetovih “učenikov” predmarčne dobe pa se zdi, kar se kmetovih vezi in fevdalnih dajatev tiče, značilno stališče, ki sta ga v letih 1845/46 ločeno drug od drugega – prvi v pridigi svojim župljanom v Škocjanu na Dolenjskem, drugi v Novicah – izrazila Janez Zalokar in Peter Hicinger. Po mnenju obeh je bil namreč problem pravnozgodovinske narave, saj so bile kmetove obveznosti plod v preteklosti sklenjenega dogovora med obdelovalci zemlje in njenimi lastniki (zemljiškimi gospodi), takšnega dogovora pa ni bilo mogoče enostransko prekiniti, saj bi pomenil svet, ki ne bi spoštoval zakonov in zgodovine, nered in nasi-

¹⁶ Prav tam kot v op. 13, str. 7.

¹⁷ Bogo Teply, Odsevi gospodarskih in socialnih razmer v stoletju prod marčno revolucijo v našem slovstvu, Naša obzorja V, Maribor 1852, str. 444 sl. – Lino Legiša. Zgodovina slovenskega slovstva, II. del. Romantika, Slovenska matica – Ljubljana 1959, str. 9.

lje.¹⁸ Edina prava pot, ki jo je lahko ubral kmet, če se je želel osvoboditi, naj bi bil torej sporazumen odkup, ki so ga leta 1846 –s posebnim cesarjevim patentom priporočale tudi oblasti. Zadevna previdnost in zadržanost v odnosu do kmetovih socialnih težav in problemov, ki so spremljali uresničevanje zemljiške odveze, je za duhovniška in pretežno konservativno usmerjena fiziokratska besedila značilna tudi v prvih dveh desetletjih po letu 1848. Socialna problematika kmeta postaja aktualnejša tema katoliškega tiska in duhovniških spisov šele ob koncu šestdesetih/v začetku sedemdesetih let 19. stoletja, pri čemer je po njihovem prevladujočem mnenju glavni krivec kmetovih stisk in težav liberalizem.

Še manj pozornosti kot socialnim problemom kmeta in podeželja posvečajo slovenski katoliški pisci-duhovniki v času pred letom 1870 pauperizaciji, nastajanju mestnega proletariata in socialni stiski oblikujočega se industrijskega delavstva. Tudi to naj bi bila splošna avstrijska in ne le slovenska značilnost, saj naj bi bilo celo za visoke avstrijske cerkvene dostojanstvenike značilno, da se do šestdesetih/sedemdesetih let 19. stoletja niso aktivneje zavzeli za reševanje delavske socialne problematike. Kot beremo v zgodovinopisni literaturi, so v tej zvezi zopet le posamezniki – med njimi ljubljanski škof in kasnejši salzburški nadškof Augustin Gruber – že v predmarčni dobi povezovali moralni propad nižjih socialnih slojev in delavstva z njihovo socialno stisko in pomanjkanjem, medtem ko je večina – nasprotno – videla v delavskem uboštvu in nuji le avtomatično posledico npravnega propadanja in opuščanja krščanskih moralnih vrednost.¹⁹ Tej večini je pripadal tudi Anton Martin Slomšek, ki se je kot eden redkih slovenskih verzifikatorjev predmarčnega časa s svojim leta 1846 v Drobotnicah objavljenim Vbogim otrokom v faberkah dotaknil delavske socialne tematike in v pesmici, prepesnjeni po verzih švicarskega pesnika I. T.

¹⁸ Vir glej v op. 5, str. 202–204 za Zalokarjevo pridigo. Hicingerjev članek pa je bil objavljen v Novicah, list 45, 11. listopada 1846, str. 178–9, list 46, 18. listopada 1846, str. 182–3, list 47, 25. listopada 1846, str. 1/16 in list 48, 2. grudna 1846, str. 191.

¹⁹ Gerhard Silberbauer, *Oesterreichs Katholiken und die Arbeiterfrage*, Verlag Styria-Graz, Wien, Köln 1966, str. 27, 49.

Scherra, opisal težaško življenje osemletnega dečka, ki so ga starši poslali v predilnico, da "vreteno tam obrača ino prede cele dni". Slomšku naj bi prišla pesem na misel ob poročilih o socialnih razmerah v predilnici v Št. Pavlu na Koroškem, pri čemer pa sta bila otrokova starša po njegovem mnenju že tudi glavna krivca njegove bede, saj sta denar, ki ga je otrok prislužil z mukami in trpljenjem pri delu, porabila za zadovoljitev svojih strasti (oče za pijačo, mati za kavo). Sicer pa je bil Slomšek tudi drugače nasprotnik dela otrok in je menil, da prezigodnja zaposlitev v tovarni ali rudniku ogroža človekov moralni in telesni razvoj.²⁰

Kljub opisanim gledanjem na revščino in socialno stisko ter močno razširjenemu prepričanju, da zdravemu in dela voljnemu človeku praviloma ni treba trpeti pomanjkanja, pa je bila v obzorju, ki ga opisujemo, skrb za uboge nepogrešljiva človeška odlika in neizpodbiten dokaz krščanske občutljivosti in ljubezni. Pri tem naj bi za reveže in pomoči potrebne skrbele predvsem razne ubožne ustanove, "miloserdišnice", bolnišnice, "siromašnice", hiralnice in "naprave za zapuščene in zemarjene (mestne) otroke". Leta 1855 je bila poleg tega v Ljubljani – po zgledu Kolpingovih rokodelskih združenj v Nemčiji in Avstriji – ustanovljena Katoliška družba rokodelcev, ki naj bi – kot je bilo rečeno ob otvoritvi – spodbujala mlade rokodelce, da bi postali ne le "dobri delavci, ampak tudi dobri kristjani", premostila težave pri vzgoji rokodelskega pomladka, ki sta jih povzročila odprava cehov in razpad nekdanj "korektnih odnosov" med mojstri in njihovimi pomočniki, in tako prispevala k ponovni utrditvi "rokodelskega stanu".²¹ Leto po ustanovitvi je družbo obiskal sam utemeljitelj teh organizacij Adolf Kolping, njegov obisk pa je Zgodnja danica zabeležila v obširnem članku, v katerem je popisala slovesno vzdušje ob Kolpingovem nagovoru društvenim članom, ne da bi pri tem obširneje poročala o problemih rokodelstva, komentirala socialne probleme obrti ali pred-

²⁰ Silvo Kranjec, Slomškov Vbogi otrok v faberkah in njegova predloga, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XX, Zvezek 1-4, Ljubljana 1939, str. 381-85.

²¹ Zgodnja danica VIII, list 16, 19. maliga travna 1855, str. 71, list 111, 3. veliciga travna 1855, str. 79.

stavila Kolpingove socialno-gospodarske nazore.²² Toda ob tej redkobesednosti, zadevajoči socialno stisko obrti in obrtnika, zasledimo prav v Danici že leta 1853 tudi misel, da v “sedanjem času” usmiljenje in skrb za uboge nista več le samoumevni “keršanski čednosti”, temveč neodložljiva potreba “družbinskega življenja”, saj se je v primeri s prejšnjimi časi, ko je bilo sicer “vsakršnih siromakov več ali manjši število”, izoblikoval poseben stan ubožnih: “rokovnaštvo” ali “Proletarijat”, ki grozi “družinam” in “državam” z najrazličnejšimi nevarnostmi. Rešitve iz nastalega stanja po mnenju avtorja besedila, goriškega župana Doljaka, seveda nikakor ne gre iskati v “sanjarijah družbarstva in občinarstva (socializma in komunizma), s tisto le domišljevano blagostansko enakostjo ljudi, ki se nikdar ne da v djanje vpeljati”, celo ne v ustajenih oblikah krščanske “miloščine”, temveč le v tisti “ljubezni, ki pobrati bogatina in siromaka s tem, de nakloni uniga temu v prid svoje nakopičeno blago in svojo omiko obrniti.”²³

V petdesetih letih so – po pisanju Zgodnje danice so-deč – na Slovenskem bolj ali manj glasno odmevale tudi “krivoverske zahteve” po “obči lastnini”, pri čemer naj bi se njihovi zagovorniki opirali na krščansko izročilo in trditve, da je bila “obča lastnina” pomembna značilnost stare krščanske skupnosti. Tovrstna razmišljanja je leta 1856 v vrsti člankov, ki so – kot je mogoče skleniti iz konteksta – ne da bi ga poimensko omenili, polemizirali z nazori v Ameriki živečega socialnega in verskega utopista, miljenarista Andreja Bernarda Smolnikarja,²⁴ zavrnil Peter Hicinger, ki je v zvezi z lastninskimi odnosi v prvotni krščanski skupnosti zapisal naslednje: “Zastran občnosti premoženja je tudi vedeti pravi razloček. Le v Jeruzalemu in nekaj v Aleksandriji je bila bolj popolna občnost v posesti, de svojiga premoženja niso šteli za svoje, temuč so ga prinašali aposteljnām za pomoč ubogim; vendar za to ni bilo nobene zaveze, in veljati tudi ni

²² Zgodnja danica IX, list 19, 8. veliciga travna 1856, sir. 112, list 20, 15. veliciga travna 1856, str. 86, list 21, 22. veliciga travna, str. 90.

²³ Zgodnja danica VI, list 44, 3. listopada 1853, str. 179–80.

²⁴ Literatura o Smolnikarju je precej obširna. Podrobneje sta njem pisala Ivan Zika in Janez Stanonik. Na to, da se Hicingerjevi članki v Danici nanašajo na Smolnikarja, me je že pred leti ljubeznivo opozoril prof. dr. Fran Zwitter.

moglo po vsi cerkvi, le po samim se je občnost posesti ohranila med minih in puščavniki, in se ohranjuje še sedanje čase v miniških redovih. Sploh pa velja med vsimi pravimi kristjani ta misel, da se vsakter šteje za hišnika premoženja, katero mu je Bog dal in de po svoji moči od tistiga podeljujejo ubogim ...”²⁵ Po Hicingerjevih besedah sicer o nazorih “krivovercev”, kar se lastnine tiče, še ni vse znano, ni pa “nemogoče ... de bi se njih uk obračal za komuniško plat, po kateri imajo vsi vse, pa nobeden nič svojiga”. Pri tem Hicingerju vse do komunistov še ni “bilo krivih učencikov, kateri bi bili vso pravico zavrgli”; neimenovani “skrivni novi krivoverci”, o katerih se “zadnje čase” veliko sliši, pa utegnejo biti po njegovem mnenju vseeno med njimi.²⁶

Pravkar prikazana Hicingerjeva opozorila so glede na ostalo pisanje Danice in duhovniških gospodarskih spisov v naslednjem desetletju in pol zopet razmeroma osamljena epizoda, ki lahko le ilustrira, nikakor pa ne izčrpnje dokumentira socialne nazore slovenske duhovščine od petdesetih do sedemdesetih let 19. stoletja. O socialni problematiki je namreč tudi nadalje razmeroma malo izrečenega in zapisanega: razmere v tem pogledu se začno vidneje spreminjati šele ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, ko začne tudi v – zdaj že bolj raznolikem, s Slovenskim gospodarjem in Slovencem obogatenem – katoliškem tisku stopati v ospredje kritika liberalnega kapitalizma, gospodarske svobode in neusmiljenega svobodnega tekmovanja. Liberalni gospodarski ukrepi z odpravo zakona proti oderuhom in s sprostivjo finančnega trga, s svobodno trgovino, odpravo omejitev v kmetijstvu in obrti in ne nazadnje: s proglasitvijo ženitne svobode so v očeh katoliških piscev in urednikov usodno ogrozili obstoj srednjega stanu in podobno kot ostale evropske dežele tudi Avstrijo pahnili v socialni nemir, napredujoče siromašenje in progresivni gospodarski upad. Toda pri tem postaja vsaj posameznikom v katoliškem taboru očitno že tudi vse bolj jasno, da pohoda industrije in meščanstva ni več mogoče zaustaviti. Tako izda Mohorjeva družba leta 1872

²⁵ Zgodnja danica IX, list 40, 2. kozoperska 1856, str. 173–4.

²⁶ Prav tam, list 44, 30. kozoperska 1856, str. 193–4.

v svoji letni zbirki Kupčijo in obrtnijo Ferda Kočvarja, ki se ne samo nagiba k svobodnejši organizaciji gospodarstva, temveč v isti sapi opozarja na neizogibnost izgradnje velike industrije na Slovenskem in v Avstriji.²⁷ Celo Zgodnja danica ne ugovarja tej uredniški odločitvi, nasprotno, Kočvarjeva razmišljanja so za njenega poročevalca "kaj koristne bukve ..., ki naj bi jih Slovenci pridno študirali, da bi jih ne prehitevali neprenehoma razni lakomniki, ki niso zadovoljni, da obilno bogate, temuč še narod in vero kazijo."²⁸

Sedemdeseta leta 19. stoletja so, kar zadeva gledanje na družbo in gospodarstvo na Slovenskem, sploh pomembna prelomnica. Če so dotedanje predstave o gospodarski modernizaciji zavezane predvsem razsvetljskemu izročilu in razsvetljskemu načinu mišljenja, saj postavljajo na prvo mesto človekovo izobrazbo, njegovo željo po napredovanju in njegovo (osebno) odprtost za novosti, se začno deloma že pred gospodarsko krizo leta 1873, še bolj pa po njej, v gospodarskih spisih in razmišljanjih vse bolj pogosto pojavljati tudi povsem ekonomske kategorije kot kapital, surovine, energija in prometne možnosti. Ni se mogoče znebiti vtisa, da je v odgovoru na te – v marsičem nove izzive in probleme – katoliški in konservativni tabor v slovenskih deželah v sedemdesetih letih 19. stoletja v določeni defenzivi: tako poizkuša vse bolj odkrito in jasno opredeliti svoj odnos do gospodarskih sprememb, optimističnega navdušenja za razum in napredek, tehniko in industrijo. Celo Zgodnja danica, ki do tedaj – pri svoji usmeritvi k preprostemu verniku – ni čutila potrebe, da bi natančneje pojasnila svoj odnos do liberalnih socialno-gospodarskih gesel, do proslavljanja napredka in do vprašanj, ki jih odpirajo različne znanstvene teorije, zlasti spoznanja naravoslovja, poizkuša zdaj podrobneje obrazložiti svoja in cerkvena stališča. Ta stališča bi lahko – po Danici – zelo posplošeno in kratko strnili takole: Napredek da, toda ne za vsako ceno in posebej ne

²⁷ Kupčija in obrtnija, Denar in blago. Slovenskemu ljudstvu v poduk spisal Ferdo Kočvar, Slovenskih večernic XXVI. zvezek, izdala družba sv. Mohorja v Celovcu 1872.

²⁸ Zgodnja danica XXV, list 31, 2. vel. serpan 1872, str. 216.

za ceno opuščanja tradicionalnih verskih in cerkvenih vrednot. Naravoslovje: da, toda ne z materialističnimi, darvinističnimi in pozitivističnimi sklepi, ki posegajo v temelje krščanskega verovanja. Gospodarska modernizacija slovenskega prostora da, toda ne prenažno in ne za ceno propada kmetstva in srednjega stanu.²⁹ Fiziokratizem kot prevladujoča gospodarska doktrina se je tako približal koncu, medtem pa je misel na počasen, evolutivni, v prvi vrsti na kmetško prebivalstvo in tradicionalno obrt oprt razvoj slovenske družbe živela še naprej. Slovenski kmet in obrtnik/rokodelec sta bila – v nasprotju z industrijskim kapitalistom in proletarcem – za slovenski katoliški tabor tudi v času od sedemdesetih let dalje najpomembnejša opora slovenske družbe in narodne samobitnosti.

Gledano z vidika celotnega obdobja, o katerem govorimo, tj. od začetka 19. stoletja do njegovih osemdesetih let, bi lahko rekli, da duhovščina, sprva aktivno vpeta v fiziokratska prizadevanja po modernizaciji kmetijstva, v obdobju začetkov meščanske industrializacije ni stala ob strani družbeno gospodarskih sprememb v slovenskih deželah. Toda pri tem je postal s sprostivijo gospodarskega življenja v monarhiji od začetka petdesetih let 19. stoletja dalje prelomni čas, ki je rojeval meščansko družbo na Slovenskem, tudi za katoliški tabor čas preverjanj in iskanj. Predvsem iskanj lastnega odnosa do meščanskega, kapitalističnega in industrijskega sveta – iz teh iskanj je ne nazadnje, kot ena izmed možnih oblik družbene reforme in kot eden izmed možnih rezultatov kritičnega odnosa do kapitalističnega gospodarstva, ob koncu 19. stoletja zraslo tudi Krekovo socialno gibanje.

²⁹ Zgodnja danica XXV, 1872, na več mestih.

O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja

Slovensko zgodovino pisje se z Nemci in nemškim političnim gibanjem na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja vse do osemdesetih let preteklega stoletja ni obširneje ukvarjalo, toda odtlej se je zanimanje raziskovalcev za zgodovino Nemcev in njihovih narodno političnih stališč povečalo. Leta 1997 in leta 2002 sta Janez Cvirn in Dragan Matić nemško politiko na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem pred prvo svetovno vojno že predstavila tudi v monografski obliki.¹ Njuni knjigi obravnavata nemško gibanje predvsem z narodno političnega vidika, sam pa želim opozoriti na nekatera idejna izhodišča nemškega gibanja na Kranjskem v času, ko je to gibanje doživelo največji razmah, saj so bili liberalno usmerjeni Nemci in njihovo časopisje pomemben posrednik liberalnih idej in nazorov v sicer liberalnim gledanjem in predstavam ne zelo naklonjenem slovenskem prostoru.

Kot je znano, so se z oblikovanjem in radikalizacijo slovenskega narodnega gibanja od začetka šestdesetih let dalje – podobno kot na Spodnjem Štajerskem – tudi na Kranjskem zaostri nacionalni odnosi in prišlo je do ločevanja v slovenski in nemški tabor, ki je kranjsko prebivalstvo razcepilo v dve “stranki”: slovensko in nemško. Medtem ko je slovenska stranka pristajala na nacionalno oznako in je sama sebe imenovala “narodno”,

¹ Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik, Založba Obzorja, Maribor 1997, Dragan Matić, Nemci v Ljubljani 1861–1918, Historia 6, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 2002.

je nemška nemško narodno opredelitev odklanjala in se je proglašala za "verfassungstreu", nato pa tudi za liberalno in protiklerikalno.² V nemškem taboru so razlike med "strankama" radi poenostavljali, češ: konservativen in klerikalni je slovenski, liberalen nemški tabor, pri tem pa so zmanjševali pomen narodnostnih in poudarjali zlasti nazorska in idejno politična nasprotja. Glasovanje slovenskih poslancev v podporo konkordatu leta 1867 in njihovo nastopanje v obrambo vere in cerkve, ki sta vtisnila slovenski stranki kot celoti katoliški pečat, sta bila v nemških očeh dobrodošel argument za takšno sklepanje. Posamezniki so nekaj časa celo upali, da bo konkordatno vprašanje v slovenski stranki spodbudilo notranja razhajanja in zaostriło idejno in nazorsko-politično polarizacijo na Kranjskem. Vinko Fereri Klun, ki je oktobra 1867 prav ob opredelitvi slovenskih državnoborskih poslancev za konkordat prestopil iz slovenskega v nemški tabor, se je na ta način aprila 1868 v pismu Karlu Dežmanu spraševal, če bosta podobno kot je sam, "narodno stranko" zapustila tudi podjetnik Fidelis Trpinc in geograf Peter Kozler (oba markantni osebnosti slovenskega narodnopolitičnega življenja), ki sta soppodpisala spomenico petstotih liberalnih Kranjcev grofu Antonu Auerspergu v podporo njegovemu nastopu proti konkordatu v gosposki zbornici.³ Trpinčev in Kozlerjev "odpad" bi za slovensko stran nedvomno pomenil težko izgubo. Tovrstna pričakovanja pa so bila prenačljjena, saj v slovenskem taboru – kljub notranjim nesoglasjem – do konca šestdesetih let še ni prišlo do razcepa.

Nemška stranka na Kranjskem torej ni hotela biti "nacionalno nemška" in tudi v sedemdesetih letih, v času, ko se je organiziralo nemško nacionalno gibanje v Avstriji, ni bila v njegovih prvih vrstah. Njeni voditelji in govorniki so vedno znova poudarjali, da njeno socialno-politično zaledje ni nacionalno homogeno in so med njenimi privrženci in volivci tudi Slovenci. "Wir haben im Lande Krain so zu sagen zwei Parteien," je

² Vasilij Melik, Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867–1871, Zgodovinski časopis 23/1969, str. 67.

³ Arhiv Slovenije, Priv. A – VIII (Deschman Karl), fasc. 2, Klun Dežmanu 7. aprila 1868.

januarja 1869 zapisal Laibacher Tagblatt. "Um sich zu unterscheiden, hat sich durch den Gebrauch eine Kennzeichnung derselben herausgebildet, indem sich die einen die Nationalen nennen, die anderen die Deutschen genannt werden ..." Toda v tej drugi stranki takšno poimenovanje odklanjajo, pravi Tagblatt, saj so v njej tudi Slovenci, česar se "narodnjaki" prav dobro zavedajo, ko te Slovence proglašajo za "nemškutarje" (die Deutschthilmler). Obe stranki se tako ne ločita po "rodu" ("Geburt") svojih pristašev, v končni posledici celo ne po svojem cilju, saj obe težita k materialnemu blagostanju in sreči kranjskega prebivalstva, razlikujeta pa se po politični "tendenci" ter po poteh in sredstvih za doseg cilja. Kot v Franciji ni francoske, v Angliji ni angleške, tako tudi na Kranjskem ni slovenske in nemške stranke, ugotavlja Tagblatt in kategorično pristavlja: "Es gibt liberale und klerikale, es gibt Verfassungsfreunde und Verfassungsfeinde ..." ⁴ Pri takšnih in podobnih stališčih so v nemškem taboru vztrajali tudi potem, ko je med Slovenci na Kranjskem že prišlo do razcepa in odkrite nazorsko-politične ločitve, pri čemer pa so se do Mladoslavencev obnašali izrazito podcenjujoče in si prizadevali na različne načine pokazati, da njihovega liberalizma ne kaže jemati resno. ⁵

Z ustanovitvijo Verfassungsvereina 7. julija 1868 in z začetkom izhajanja Laibacher Tagblatta dober mesec pozneje (14. avgusta 1868) je dobila nemška stranka na Kranjskem svoje politično društvo in svoje dnevno glasilo. Verfassungsverein je imel pol leta po ustanovitvi že kar 541 članov, od tega dve tretjini (348) iz Ljubljane. Podatek, ki so ga v Tagblattu pojasnjevali s kratko dobo društvenega obstoja, v bistvu izraža društveno socialno sestavo. Po popisu prebivalstva leta 1880 je na Kranjskem istega leta živelo 29 392 Nemcev (6,15 % vsega kranjskega prebivalstva), od tega sta dve tretjini prebivali na Kočevskem in v občini Bela peč, ki je imela podobno kot kočevsko območje tradicionalno nemško večino. Ljubljana s Spodnjo Šiško je bila po števi-

⁴ Laibacher Tagblatt, N. 8, 12. Janner 1869.

⁵ Vasilij Melik: Razcep med staroslovenci in mladoslavenci, Zgodovinski časopis 26/1972, str. 96.

lu nemškega prebivalstva šele na drugem mestu (leta 1880 5967 Nemcev, kar je predstavljalo 20% mestnih prebivalcev), medtem ko je živel v vseh drugih kranjskih občinah istega leta vsega 3897 ljudi z nemškim občevalnim jezikom.⁶ Verfassungsverein je imel torej – ob dvotretjinskem deležu ljubljanskih in tretjini članov, ki so živeli v drugih kranjskih mestih in trgih (v Škofji Loki, Kočevju, Idriji, Ilirski Bistrici, Kranju, Metliki, Novem mestu, Zagorju in Trbovljah) – oporo predvsem v meščanstvu, kar so v Tagbattu omenjali s posebnim poudarkom. Med društvenimi člani je bilo več kot polovico trgovcev in obrtnikov, sledili so uradniki, pripadniki svobodnih poklicev, "Haus- und Gutsbesitzer" in med redkimi člani v manjših trgih in na podeželju lokalni in podeželski veljaki.⁷

Socialna sestava Verfassungsveraina, če prištejemo še veleposestvo, ki je bilo prav tako trdno v nemških rokah, je v glavnem ustrezala socialnemu zaledju nemške stranke na Kranjskem. Analiza volilnih rezultatov, ki jo je opravil Vasilij Melik, razkriva, da je imela nemška stranka poleg veleposestva dve pomembni opori: uradništvo in "ljudi s premoženjem". Volilno zmago v nemško korist so po Melikovih izračunih v mestih in trgih večinoma odločili uradniki, za nemške kandidate pa so obenem glasovali bogatejši davkoplačevalci (marsikje resda tudi revnejši, ki so hitreje popustili pritisku ali prodali svoje glasove). Volilni boj se je tako bil predvsem za mestno kurijo, deloma tudi za trgovsko in obrtno zbornico, medtem ko je bila veleposestniška kurija ves čas v nemških, kmečka pa v slovenskih rokah.⁸ Kot je znano, je dosegel nemški tabor na Kranjskem svoje najpomembnejše politične in volilne uspehe v sedemdesetih letih, v času močnega nemškega liberalnega pritiska in zaostrenih nasprotij med Slovenci: v letih 1868–1882 je imel nemško večino ljubljanski mestni svet, v letih 1875–1883 kranjska trgovska in obrtna zbornica, po uspešnem volilnem nastopu na državnozborskih voli-

⁶ Po: V. Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861–1918, Zgodovinski časopis, 24/1970, str. 42.

⁷ Laibacher Tagblatt, N. 7, 11. Jänner 1869, gl. tudi: V. Melik, Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem, str. 68–69.

⁸ Prav tam..., str. 67–68.

tvah leta 1873 pa je nemška stranka na deželnozborskih volitvah leta 1877 dosegla še prepričljivo zmago v mestni kuriji, ki ji je v letih 1877–1883 omogočila celo večino v kranjskem deželnem zboru. Razmere so se spremenile po padcu nemškega liberalnega režima (1879), ko se je začelo obdobje Taaffejeve vlade in so Nemci na Kranjskem naglo izgubljali svoje politično in volilno zaledje. Tedaj so nemško stranko med drugim zapustili tudi slovenski lokalni in podeželski veljaki, ki so v času liberalne vlade podpirali nemške kandidate. Že leta 1880 je prenehal izhajati Laibacher Tagblatt, ki ga je nadomestil tednik (Laibacher Wochenblatt – ta je izhajal do leta 1893). Sledila je vrsta nemških volilnih neuspehov, s katerimi je nemška stranka na Kranjskem v prvi polovici osemdesetih let v glavnem izgubila svoj položaj: do konca stoletja je nato vztrajala le še pri boju za veleposestniško kurijo in mesto Kočevje in se udeleževala nekaterih občinskih volitev.⁹

Samo po sebi je razumljivo, da socialno in celo narodnostno neenotni nemški tabor na Kranjskem tudi v ideološkem in nazorskem pogledu ni bil posebno enoten. Njegova zunanja liberalna etiketa je bila posledica prevlade liberalnih glasov, ki so zagovornike konservativnejših nazorov potisnili v ozadje. V proglaših Verfassungsgvereina, govorih nemških poslancev in člankih Laibacher Tagblatta srečujemo gesla in gledanja, značilna za nemško liberalno gibanje šestdesetih in sedemdesetih let 19. stoletja: glasno priseganje na osebno, politično in versko svobodo, zavzemanje za demokratizacijo političnega življenja in omejitev vpliva cerkve na vseh področjih, pozivanje k napredku in modernizaciji gospodarstva, ki ju lahko omogočita le neodvisna, na moderna znanstvena in tehnična spoznanja oprta šola in nemoteno uveljavljanje individualne podjetniške pobude. Kranjski Nemci so tako v sedemdesetih letih – podobno kakor Nemci v ostalih slovenskih deželah nastopali kot vladna stranka, govorili o liberalizmu in meščanstvu kot edinih pravih nosilcih svobode in napredka, hkrati pa so zavračali zahteve po spremembi ustave in federali-

⁹ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem, Slovenska matica v Ljubljani 1965, str. 211–225.

zaciji Cislajtanije. Po pisanju Laibacher Tagblatta so se sicer uredniki lista in ustanovitelji Verfassungvereina zavedali "des hohen und sittlichen Wert der nationalen Entwicklung",¹⁰ in se strinjali, da je tudi "das Bewusstsein der Stammesgehörigkeit" pomemben dejavnik, s katerim mora računati vsak trajnejši politični sistem. Toda v isti sapi so poudarjali, da pomena tega dejavnika nikakor ne kaže pretiravati. "Das Nationalitätsprinzip, wie es sich jetzt zur Geltung bringen will, findet bereits vorhandene, durch den Drang im Jahrhunderten entstandene Staategebilde ..." je 20. avgusta 1868 v članku "Ein modernes Schlagwort" pisal Laibacher Tagblatt. "Die Ausschreitungen dieses Kultus (der Nationalität) können unabfehlbare Gefahren für den Bestand Oesterreichs, für das geistige und materielle Wohl der Gesamtheit im Gefolge haben ..." V avstrijskih razmerah je treba zato po besedah Tagblattovega komentatorja najti tisto pravo mero "der gegenseitigen Einschränkung", ki bo omogočila "eine friedliche und gedeihliche Existenz aller Stämme in gemeinschaftlichen Staatsverbände", tako sožitje pa lahko zagotovi le "eine höhere, das Nationalitätsgefühl übertragende sittliche Idee: das ist die Idee der Humanität", die Idee "des sich organisch entwickelnden Fortschrittes" und "der richtig verstandenen Freiheit".¹¹

V očeh kranjskih Nemcev je bilo glavni krivec, da se takšne ideje na Kranjskem niso mogle širše uveljaviti, rastoče slovensko narodno gibanje, ki naj bi s svojimi "skrajnimi" zahtevami po "izključni veljavi" slovenskega jezika v osnovni šoli in uradih, s svojim nezaupljivim odnosom do Nemcev in govorjenjem o slovenski narodni ogroženosti ter z enostransko naslonitvijo na duhovščino in podcenjevanjem nemškega vpliva na slovenski narodni in kulturni razvoj, porušilo tradicionalna nemško-slovenska razmerja in ogrozilo narodno sožitje v deželi. V Laibacher Tagblattu je bilo mogoče večkrat zaslediti očitek, da se je slovenska stranka v odnosu do sodeželanov, ki niso podpirali njene politike, obnašala kot hišni gospodar do nezaželenega najemnika in si je prizadevala

¹⁰ Laibacher Tagblatt, N. 1, 14. August 1868.

¹¹ Laibacher Tagblatt, N. 5, 20. August 1868.

na različne načine, celo s podpihovanjem verskih predsodkov in enačenjem nemštva z luteranstvom, ustvariti protinemško razpoloženje. Na Kranjskem naj bi tako v resnici ne bili ogroženi "narodnjaki" ("die Nationalen"), temveč njihovi nasprotniki, slovenskemu taboru pa naj bi ne šlo za dejansko jezikovno in narodno enakopravnost, temveč za nestrpno nasprotovanje vsemu, kar ni ustrezalo njegovim idejnim in političnim predstavam in zlasti vsemu, kar je bilo nemško. To napadalno nasprotovanje nemštvu naj bi bilo po zatrjevanju govornikov in voditeljev nemške stranke v nasprotju z dejansko naravo nemško-slovenskih odnosov in naj bi ne ustrezalo slovenskim narodnim interesom. Slovenci bi se morali namreč za svoj kulturni razvoj zahvaliti predvsem naslonitvi na nemško kulturo, edino tesna povezanost z nemštvom pa lahko zagotovi slovensko kulturno napredovanje tudi v prihodnje. Nemški jezik naj bi bil v skladu s takšnimi stališči tisti svetovni jezik, ki je Slovincem odpiral okno v svet. Kranjski podeželan (Landsmann) se ni nikoli pritoževal, da se je naučil nemščine, je leta 1868 zapisal Laibacher Tagblatt. Trditve o velikem pomenu znanja nemškega jezika naj bi v tem smislu ne bile nikakršne "vorbedachte Zuriicksetzung, keine Verleugnung der slowenischen Nationalität, nicht auch eine symptomatische Vorliebe für ein fremdes Idiom", temveč le "die praktische Anerkennung der Tatsache".¹² Zgodovina je po prepričanju Tagblattovih sodelavcev neovrgljivo dokazala in potrdila "die Mission des deutschen Kultur-Elements in Krain".

Ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let takšna gledanja med Nemci na Kranjskem niso bila nekaj novega ali izjemnega. Med drugim jih je vse od leta 1861, ko je zapustil slovenski in prestopil v nemški tabor, zastopal Dragotin Karel Dežman (1821–1889), v obravnavanem obdobju ena osrednjih osebnosti nemške politike v kranjski deželi. Dežmanov "narodni preobrat" je že med sodobniki, zlasti pa nato v zgodovinopisju spodbujal različne komentarje, ugibanja in razprave, saj je bil Dežman od leta 1848 zavzet borec za slovensko narodno in jezikovno enakopravnost, glasen kritik po-

¹² Laibacher Tagblatt, N. 11, 27. August 1868.

nemčevanja in nekaj časa tesen Bleiweisov sodelavec, pisec narodnopolitičnih in domoljubnih člankov in avtor odmevnih slovenskih verzov. Po izobrazbi naravoslovec se je od konca štiridesetih let ukvarjal z znanstvenim delom, objavil je številne sestavke s področja botanike, mineralogije, geologije, meteorologije in arheologije, sodeloval je pri nastajanju nemško-slovenskega Wolfovega slovarja in prevajanju občega državljanskega zakonika v slovenščino, hkrati pa je aktivno deloval v Kranjskem deželnem muzeju in pomagal oživiti muzejsko in historično društvo na Kranjskem. Zaradi svoje vsestranskosti in jasno izražene narodne usmerjenosti si je v petdesetih letih pridobil simpatije med akademsko mladino, ki je v njem videla svojega voditelja.¹³

Dežmanov "odpad" je bil za slovenski tabor razumljivo močan in boleč udarec. Zgodovinarji ugotavljajo, da so na Dežmanovo odločitev – poleg njegovih zamer konservativni, nekritični, za njegovo obzorje intelektualno skromni politiki Bleiweisovega kroga – vplivala tudi osebna sovraštva in nasprotja. Pri tem je po odhodu iz slovenskih vrst z isto vnemo kot nekdanj slovenska zagovarjal nemška stališča. Po nacionalni "spreobrnitvi" je dokazoval, da slovenskega naroda ne morejo rešiti vladna podpora in narodnostni boj, temveč nazorska odprtost, izobrazba in naslonitev na nemško kulturo. Poudarjal je pomen znanja nemščine, ki lahko Slovencem edina prepreči, da ne zapadejo nazadnjaštvu in ultramontanstvu, ugotavljal je, da je slovenska politika glavni krivec za porušeno sožitje v deželi in menil, da lahko le nemško-slovensko sožitje, ki priznava pomembno kulturno poslanstvo nemštva, zagotovi tudi slovensko kulturno napredovanje. Izrazito liberalno usmerjen in "strasten pristaš tistih demokratičnih idej, ki so leta 1848 za hip prodrle v revoluciji" (Ivan Prijatelj) je ob različnih priložnostih res zastopal naprednejše poglede kot slovenska stranka,¹⁴ toda v isti sapi je odločno vztrajal v svoji protislovenski drži, zavračal slovenske

¹³ Slovenski biografski leksikon Ljubljana 1925, str. 131–135, Dežmanovo gledanje na Slovence in slovensko narodno gibanje posebej lepo ilustrira njegov spis: *Das Deutschtum in Krain, Ein Wort zur Aufklärung*, Gratz 1862.

¹⁴ Ivan Prijatelj: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, Druga knjiga, Ljubljana 1956, o Dežmanu, str. 52–82.

programske cilje (idejo Zedinjene Slovenije ter zamisli o tesnejšem zblizanju Slovencev s Hrvati) in nasprotival pobudam po federalizaciji Avstrije. Tako je postal v drugi polovici šestdesetih let eden glavnih organizatorjev nemškega političnega življenja na Kranjskem. Bil je med prvimi člani Verfassungsvereina in več let njegov predsednik, hkrati pa tudi soustanovitelj Laibacher Tagblatta in eden njegovih najplodnejših piscev, glavni nemški govornik v kranjskem deželnem zboru in dolgoletni nemški zastopnik v državnem zboru na Dunaju. V svojih člankih in govorih je nastopal proti uvajanju slovenščine v šole, urade in gledališče, vendar se je ob tem obračal na slovenske volilce in sodeželane tudi s proglasi in sestavki v slovenščini, s katerimi si je prizadeval pridobiti privržence "ustavoverni" stranki, širiti svobodomiselnne ideje med kmečkim prebivalstvom in spodbuditi k verski in narodni strpnosti v skladu s predstavami nemškega tabora. Po nekaterih domnevah se je nekaj časa celo ukvarjal z mislijo na tesnejše slovensko-nemško liberalno sodelovanje, po letu 1880 pa je to misel opustil in ostal vse do svoje smrti odkrit nasprotnik slovenskega narodnega gibanja.

Dežman je postal zaradi svojega nestrpnega nasprotovanja slovenski politiki za svoje sodobnike kakor mnoge kasnejše generacije poosebljenje "narodnega izdajalca" in "odpadnika", tarča neusmiljenih napadov in neprikritih izrazov sovraštva, prototip "nemčurja": v odgovoru na tovrstne obtožbe je poizkušal Laibacher Tagblatt že leta 1869 v članku, ki ga je po vsej verjetnosti napisal Dežman sam, natančneje opredeliti "nemčurjev" položaj in prepričati svoje bralce, da se t.i. "nemčur" nikakor ne odpoveduje svojemu slovenskemu izvoru in jeziku, temveč le drugače presoja slovensko-nemško razmerje kot slovenska stranka. "Der Nemškutar will ebenfalls die Pflege der Muttersprache, er liebt sie," je trdil Tagblatt. "Allein er ist der Ansicht, dass ihm die Kenntnisse der deutschen Sprache grossen Vortheil gewährt. Er weiss, dass seinen Kindern die Zukunft schöner erblüht, wenn sie auch deutsch sprechen lernen, da Handel und Gewerbe ihn mit den deutschen Nachbarprovinzen in Verbindung bringen, und mehr in Verbindung bringen, als mit den noch gering zivilisi-

erten Ländern des slawischen Südens, wo man noch Blutrache hat und mit der Flinte über den Schulter das Feld ackert". Po Tagblattovem pisanju "der Nemškutar" ne sovraži nobenega naroda, predvsem ne nemškega, ("da die Slowenen von ihm so viel gelernt haben"), ceni nemško kulturo in se (v očitnem soglasju s stališči, ki jih je Dežman zastopal že leta 1861) zaveda, "dass die Anfänge der slowenischen Literatur aus dem Deutschthum hervorgingen" und "die Reformation die Kultur ins Land brachte". Zato si želi, da bi se njegovi otroci v šoli naučili tako nemščine kakor slovenščine, kljub svojemu katoliškemu prepričanju priznava luteranstvu njegov kulturnozgodovinski pomen in se – spoštljiv do duhovnika, ki se ne vtika v politiko – zavzema za versko, politično in osebno svobodo. Kot zagovornik ustave in ljubitelj svoje dežele "fühlt(er) kein Bedürfniss, den althistorischen Begriff Krain zerrissen zu sehen" in ga kot pravega, patriotičnega kranjskega deželana bolj kot narodnost in narodnostni prepiri zanimajo "die politische Freiheit" in "das materielle Wohl und das Glück des Volkes". V tem smislu "der Nemškutar" razumljivo tudi ne naseda "narodnjaškim" fantazijam o "ein eigenes Reich Slowenien", "eine selbständige Stellung derselben" presoja morebiti le kot ideal, "für das er sich nicht in flammende Begeisterung zu setzen vermag ..."¹⁵

Kranjski nemški tabor se je s takšnimi pogledi in stališči ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 19. stoletja očitno obračal na tisti del kranjskega slovensko govorečega prebivalstva, ki je – kot je prepričljivo pokazal Vasilij Melik – še vzporedno in hierarhično združeval slovensko in nemško zavest¹⁶ in se še ni zavedal nevarnosti ponemčevanja. Opisano sliko "nemškutarja" so Tagblattovi dopisniki in razni nemški govorniki dopolnjevali s predstavljanjem Nemca kot liberalnega, v odnosu do drugih narodnosti strpnega in zadržanega sodeželana, ki se nerad vpleta v strankarska nesoglasja. S povečujočimi se narodnimi nasprotji in napredujočim ločevanjem nemškega in slovenskega tabora so seveda takšna, z dejansko stvarnostjo vse bolj razhajajoča se

¹⁵ Laibacher Tagblatt, N. 15, 20. Jänner 1869.

¹⁶ V. Melik, Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem, str. 66–67.

prikazovanja slovensko nemškega razmerja naglo izgubljala prepričljivost in ostala v osemdesetih letih 19. stoletja omejena na razmeroma ozko in skromno jedro kranjskega nemštva. V tem krogu lahko nato argumente proti slovenski politiki, ki jih srečujemo že v šestdesetih in sedemdesetih letih, zlasti tiste o posebni vlogi nemštva in nemške kulture, sledimo še tja do propada monarhije.

V razpravah o konkretnih problemih kranjske deželne politike, o posameznih zakonskih osnutkih, socialnih, gospodarskih, šolskih in kulturnih vprašanjih je bilo med slovenskim in nemškim taborom prav tako precej načelnih razhajanj, toda obenem – kadar je šlo za skupne deželne interese – tudi soglasja in sodelovanja.¹⁷ Če so na eni strani slovenske jezikovne zahteve pri Nemcih vzbujale vztrajno in ogorčeno nasprotovanje, na drugi v konkretnih pogledih na vlogo izobrazbe v procesu gospodarske modernizacije ter na prizadevanja po dvigu izobrazbene ravni prebivalstva in ustanavljanju strokovnih in tehničnih šol med Nemci in Slovenci ni bilo večjih razlik. Razmeroma enotna so bila tudi gledanja na reševanje deželnih gospodarskih vprašanj – od težnje po ohranitvi in nadaljnjem razvoju železarstva kot najpomembnejše neagrarne gospodarske panoge v deželi, prek zahtev po hitrejši izgradnji železnic, do tožb nad preveliko davčno obremenjenostjo Kranjske. Brez posebnih zapletov je potekalo dogovarjanje o številnih praktičnih ukrepih in načrtih, naj bo na področju zdravstva, javne higiene, sociale ali deželnih financ. Ne nazadnje bi zaman iskali pomembnejše razlike v širšem nemškem in slovenskem literarnem in kulturnem okusu (če pač sodimo po književnih objavah v časopisju in sporedu deželnega gledališča v Ljubljani). Nasprotja med nemško in slovensko stranko pa so bila večja pri ocenjevanju posameznih reformnih ukrepov, ki so jih na širšem avstrijskem planu predlagali nemški liberalci. Eden takšnih ukrepov, ki je vzbudil v slovenski javnosti in slovenskem časopisju glasno negodovanje je bil npr. predlog reforme kazenskega postopka in kazensko pravnih norm leta 1867. V

¹⁷ Prav tam, str. 67.

nasprotju z Nemci, ki so tovrstne težnje ocenjevali kot pomemben korak k humanizaciji kaznovalne politike, so Slovenci v državnem zboru enotno glasovali proti zakonskim spremembam in (resda v skladu s prevladujočim razpoloženjem prebivalstva) kritizirali liberalno "popustljivost". Za nemško stran je bilo takšno ravnanje dodaten dokaz slovenske konservativnosti in "narodnjaškega nazadnjaštva."¹⁸

Z gospodarskim odpiranjem Avstrije in uveljavljanjem liberalno usmerjene gospodarske politike, z zaostreno krizo kmečkega gospodarstva in podeželja ter z vse očitnejšim zaostajanjem Kranjske za hitreje razvijajočimi se pokrajinami monarhije se je v šestdesetih letih kranjskemu meščanstvu kot posebej pereče in skrbi vzbujajoče zastavilo vprašanje o gospodarski prihodnosti dežele. V slovenskem taboru sta se v času do gospodarske krize leta 1873 v tem pogledu izoblikovali dve stališči. V krogu, zbranem okoli dr. Janeza Bleiweisa in Kranjske kmetijske družbe so tako menili, da Kranjska s svojo izrazito agrarno strukturo za razvoj industrije še nima pravih možnosti in se mora zato posvetiti predvsem modernizaciji kmetijstva. V kranjski obrtni in trgovski zbornici, ki je bila v letih 1866–1874 v slovenskih rokah in ji je predsedoval ljubljanski trgovec V. C. Supan, pa so nasprotno ugotavljali, da se Kranjski kot neposrednemu zaledju Trsta odpirajo ugodne perspektive za razvoj neagrarne proizvodnje in je treba zato usmeriti vso pozornost k izgradnji železniške mreže, ki bo v smeri proti Trstu in Bosni (Turčiji) odprla avstrijskemu gospodarstvu pot na lavantinska in azijska tržišča in omogočila prodajo avstrijskih kakor kranjskih industrijskih izdelkov tam, kjer so bili lahko še konkurenčni. Takšna razmišljanja je v letih 1868–71 še aktualizirala gradnja sueškega prekopa, ki je v tržaškem zaledju razburkala domišljijo in načrtovalno vnemo. Pri tem so v slovenskem taboru na Kranjskem dokaj enotno poudarjali, da je učinkovita modernizacija avstrijskega gospodarstva mogoča le ob opustitvi liberalne gospodarske politike in vrnitvi k protekcionistični politiki "zaščite domačega dela".

¹⁸ P. Vodopivec: Smrtna kazen v tisku na Slovenskem, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 25/1977, št. 1, str. 41.

V nasprotju s Slovenci so kranjski Nemci v šestdesetih in sedemdesetih 19. stoletja vztrajno zagovarjali liberalna gospodarsko-politična načela in odločno odklanjali na Friedericha Lista in Henryja C. Careya oprta razmišljanja predsednika kranjske obrtne in trgovske zbornice. Svobodna trgovina, svobodno tekmovanje in svoboda podjetniške pobude so bili za liberalno kranjsko nemštvo nepogrešljivi sestavni del liberalnih nazorov. Toda ob tem so zahteve po vsesplošnem tekmovanju in odprtosti prihajale v vse očitnejši razkorak z gospodarsko stvarnostjo. Po gospodarski krizi leta 1873 je začelo tako postopoma slabeti tudi zaupanje kranjskega nemškega meščanstva v liberalne gospodarsko-politične rešitve in se umikati treznejši presoji avstrijskih gospodarskih razmer in zmožnosti. Nemško liberalno gibanje je v tem smislu prav pred gospodarsko krizo leta 1873 že doseglo svoj vrhunec, nato pa je počasi usihalo in se v glavnem izčrpalo z upadom nemškega tabora v deželi.

I

“In dem grossen Kampfe, welcher gegenwärtig für Licht und Freiheit in unserem Vaterlande gekämpft wird, nimmt das eigentliche Bürgerthum – die Bourgeoisie – einen hervorragenden Platz ein,” je leta 1868 – na sestanku kranjskega Verfassungsvereina – ob vsesplošnem pritrdjevanju poslušalcev dejal Vinko Fereri Klun. “Ich will mich in eine Charakteristik der kämpfenden Parteien nicht einlassen, sie sind zur Genüge bekannt und gekennzeichnet; nur zur Kräftigung des Selbstbewusstseins, zur Hebung und Stärkung der Partei des fortschrittfreundlichen Bürgerthums unternehme ich es, an der Hand der Geschichte, – dieser Lehrmeisterin der Völker nachzuweisen: dass die Blühzeit der Arbeit und des Bürgerthums jederzeit und überall auch die Blühzeit der Nationen gewesen ist”.¹⁹

V. F. Klun, poleg Dežmana drugi najpomembnejši

¹⁹ Das bürgerliche Gewerbe von dr. Klun, Eine kulturhistorische Skizze, Laibach 1868 (Separatdruck aus dem “Laibacher Tagblatt”), str. 1.

slovenski “odpadnik”, je bil nedvomno eden najbolj zasenesih apologetov meščanstva in napredka v kranjski nemški stranki. Tako med Nemci kakor med Slovenci je užival sloves strokovnjaka za gospodarska vprašanja in dobrega poznavalca kranjskih razmer, saj je bil več let član kranjske obrtne in trgovske zbornice in nekaj časa njen tajnik, od začetka šestdesetih let predavatelj na trgovski akademiji na Dunaju in od leta 1867 svetnik v trgovinskem ministrstvu. Njegova poudarjeno liberalna stališča so naletela v nemškem taboru in Verfassungsvereinu (od leta 1869 imenovanem konstitutioneller Verein) na očitno odobravanje in podporo. Klun je ugotavljal, da sta edino merilo gospodarskega in družbenega napredka stopnja razvitosti industrije in potrošnja prebivalstva, zaradi česar se mora tudi Kranjska, če se želi izogniti siromašenju in naraščanju agrarnega proletariata, z vsemi močmi usmeriti k “obrti industriji” (“gewerbliche Industrie”) in tistim panogam domače in male obrti, ki v deželi že imajo daljšo tradicijo. Za takšen razvoj naj bi imela Kranjska po Klunovem prepričanju vse potrebne možnosti: od izjemne zemljepisne lege v neposrednem zaledju Trsta in Jadrana, prek še neizkoriščenih prometnih poti do ugodnih surovinskih in energetskih virov. Kranjsko zaostajanje naj bi torej ne bilo posledica naravnih zadreg in slabosti, temveč notranjih trenj in odnosov v deželi, zaostalosti njenega še vedno premočno na duhovščino in cerkev oprtega šolstva in konservativnih, k zapiranju dežele v lastne meje in k zaščiti “narodnega dela” usmerjenih teženj dela njenega prebivalstva. Hitrejše gospodarsko napredovanje bi lahko v tem smislu omogočili: nagel dvig izobrazbe, nemoteno odpiranje novim tehničnim dosežkom, znanstvenim spoznanjem in tujemu kapitalu, zlasti pa narsorska in gospodarska svoboda. “Kunst, Wissenschaft und Industrie lassen sich nicht durch Landesgrenzen bannen, sie sind wie Aufklärung kosmopolitisch,” je leta 1869, ponovno podprt s “stürmische Zurufe”, zadržil V. F. Klun svojemu nemškemu občinstvu. “Für das Licht der Bildung (gibt es) keine Landesgränze, keine Namensverschiedenheit, keine Verschiedenheit des Glaubens, des Fühlens und Denkens ... Das Licht siegt überall und jederzeit, weil es eine Naturnothwendigkeit

ist, dass die Menschheit stets aufwärts-vorwärts schreitet... Die Industrie benötigt die Freiheit”.²⁰

Gospodarsko politična razmišljanja pišočega dela kranjskega nemštva objavljena v Laibacher Tagblattu in Laibacher Zeitung so v naslednjih letih v glavnem ostajala v okvirih opisanih Klunovih predstav in ugotovitev. Praviloma nepodpisani pisci in komentatorji so – resda bolj stvarno kakor V. F. Klun, brez patetičnih slavospevov in pretiravanj, a vendar vztrajno in odločno – poudarjali pomen svobodnega tekmovanja in svobodne menjave za razvoj gospodarstva, zlasti industrije, in ugotavljali, da je v času vse hitrejših komunikacij, parnih strojev in telegrafov, gospodarska svoboda nezogibni predpogoj vsakega napredovanja. Škodljive učinke omejevanja in zaščite, privilegiranja posameznih podjetij ali enostranskega podpiranja celih proizvodnih panog naj bi posebno nazorno razkrivala prav avstrijska gospodarska izkušnja: protekcionizem se je – kot so dokazovali – v konkretnih avstrijskih razmerah izkazal za neproduktivno potuho pasivnosti in samozadostnosti “der Industriellen” in Avstrija se je šele z modernejšo gospodarsko-politično zakonodajo, z obrtnim zakonom leta 1859 in zunanjetrgovinskimi sporazumi v šestdesetih letih odprla modernejšim gospodarskim tokovom in družbenim procesom. Glasnega občudovanja in nedeljnega priznanja deležen ideal gospodarske učinkovitosti in uspešnosti je bila seveda Anglija. Ugotovitve “Schutzzöllnerjev”, da se ima Anglija za izjemne gospodarske dosežke zahvaliti dolgoletni protekcionistični politiki, saj je z visokimi carinami ščitila svojo industrijsko proizvodnjo, dokler ni le-ta dosegla potrebne konkurenčne ravni, so v Laibacher Tagblattu in Laibacher Zeitung najraje obšli s posplošenim naštevanjem angleških gospodarskih uspehov. Hkrati so opozarjali na uveljavljanje liberalnih gospodarskih načel v nekaterih drugih zahodnoevropskih državah. Zahteve po zaščiti “domačega dela” in “domače proizvodnje” pa so zavračali še z drugimi argumenti. Laibacher Tagblatt se je tako na bralce večkrat obrnil z optimistično trditvijo, da je svobodno tekmovanje z večno težnjo po uravnoteženju po-

²⁰ Laibacher Tagblatt, N. 235, 14. Oktober 1869.

nudbe in povpraševanja v vsestranskem in vzajemnem interesu “der Konsumenten” und “der Produzenten” in pomemben korak k širšemu družbenemu blagostanju: z odpiranjem tržišča najrazličnejšim proizvajalcem znižuje cene in povečuje potrošnjo, s povečano prodajo pa spodbuja proizvodnjo in omogoča odpiranje novih delovnih mest. Takšna in podobna razmišljanja so bila očitno preračunana na učinek ne le med meščanskim, temveč tudi delavskim občinstvom.

Neizogibno se seveda zastavlja vprašanje, kdo so bili pisci teh sestavkov, koliko so bili članki in izjave, ki sta jih objavljala oba nemška časopisa, izvirni in koliko niso bili enostavno povzeti po drugem nemškem liberalnem časopisju, ne nazadnje: kdo jim je v nemškem taboru na Kranjskem sploh pritrjeval. Na to vprašanje ni lahko odgovoriti, saj je arhivsko gradivo, ki bi lahko osvetlilo delo Tagblattovega uredništva in kranjske nemške stranke uničeno ali izgubljeno.²¹ Že po različnih spomenicah, anketah in sporočilih kranjske obrtne in trgovinske zbornice sodeč pa med nemškimi kranjskimi podjetniki in zlasti železarji za liberalne ukrepe in ideje ni bilo prav nič več navdušenja kakor med slovenskimi tovarnarji, obrtniki ali podjetniki in železarji v sosednjih pokrajinah (na Štajerskem in Koroškem).²² “Zaščita domačega dela” torej nikakor ni bila le slovenska (kot je poizkušal pokazati Tagblatt), temveč tudi nemška podjetniška zahteva. V nemškem taboru na Kranjskem je v pogledih na gospodarsko politiko potemtakem vladala podobna neenotnost kakor v drugih nazorskih in političnih vprašanjih, toda glavno besedo so imeli zagovorniki liberalnih načel, ki so preglasili zmernejše, k zaščitni politiki usmerjene glasove in slovensko-nemškemu nasprotju tudi na gospodarskem področju vtisnili pečat

²¹ Nekaj več podatkov o urejanju Tagblatta je le v Dežmanovem arhivu, vendar ne dovolj, da bi bilo iz njih mogoče kaj več sklepati o uredniški politiki in načinu zbiranja, odbiranja in prirejanja člankov.

²² Železarji so bili v šestdesetih letih med najglasnejšimi nasprotniki svobodno-trgovinsko usmerjenih avstrijskih zunanjetrgovinskih sporazumov. Redka izjema v tem pogledu je bil J. Rosthorn. Gl. *Treatise on the Iron Trade of Carinthia, its Past, Present and Future, Intended for use of the International Enquete Commission and Most Respectly Dedicated to A. Sornmerset-Beaumont, Vienna 1865*; *Die Zukunft der österreichischen Eisen-Industrie von Joseph Rosthorn, Herausgegeben von Verein für volkswirtschaftlichen Fortschritt, Wien 1867*. S stališči, ki jih je Rosthorn zastopal v obeh spisih se na Kranjskem niso strinjali.

idejnega in nazorskega, liberalno-konservativnega konflikta.

Posebno vprašanje je seveda tudi, v kakšni meri je zavzeto pritrjevanje liberalnim gospodarskim načelom izražalo dejanska stališča kranjskih nemških prvakov in koliko ni bilo le politična poteza, ki naj bi potrdila dosledno zvestobo vladnim političnim usmeritvam in usmeritvam nemškega liberalnega gibanja Avstriji. Tudi o tem je mogoče ugibati. Na Kranjskem namreč v obravnavanem obdobju z izjemo predsednika kranjske obrtne in trgovske zbornice V. C. Supana ni bilo opaznejšega gospodarsko-političnega pisca, ki bi poizkušal svoje poglede opreti na teoretska spoznanja te ali one gospodarskopolične šole. Posamezni v Tagblattu objavljeni članki, ki so se sklicevali na gospodarske teoretike: na Adama Smitha, Richarda Cobdena, Johna Stuarta Mila med avstrijskimi gospodarskimi politikami pa zlasti na Karla Ludwiga von Brucka, so imeli predvsem značaj informacij, ki so želele pokazati, da so imele zahteve po gospodarski svobodi trdno teoretsko podlago. Toda iz njih ni bilo mogoče razbrati, kdo je bil njihov dejanski avtor in tudi ne sklepati, da bi se v krogu Tagblattovih urednikov in dopisnikov kdo bolj načrtno in poglobljeno ukvarjal z liberalno ekonomsko teorijo.²³ Zato se zdi povsem upravičena domneva, da sta bili pozornost in podpora, ki so ju v kranjski nemški stranki posvečali liberalni gospodarski politiki predvsem plod politične odločitve, celo doktrinarne togosti kranjskih nemških prvakov, ki so – ne oziraje se na resnične deželne možnosti in razmere – zavzemanje za gospodarsko svobodo povezovali z bojem za uresničitev liberalnih političnih ciljev in zahtev.

Glavna ost nemških gospodarsko-političnih polemik je bila usmerjena v kranjsko obrtno in trgovsko zbornico in njenega slovenskega predsednika. Nemške kritike je pri zbornici vse do leta 1874, ko so jo Slovenci izgubili iz rok, posebej motila njena slovenska večina. Vztrajno so dokazovali, da je bila zbornica takšna kot je bila, podaljšek slovenske politike in njene "reakcionarne

²³ G1. npr. Laibacher Tagblatt, N. 115, 20. Mai 1873, N. 116, 21. Mai 1873. O Johnu Stuartu Millu so več člankov priobčili zlasti v letu njegove smrti (1873).

in klerikalne klike z Bleiweisom, Costo und Genossen” na čelu. Tej naj bi bila zbornica sredstvo za “klerikale Propaganda in den Kreisen des Kleingewerbes zu machen, vor allem aber sicher und mühelos zwei gefügige Abgeordnete in den Landtag zu bringen”, gospodarske razmere v deželi pa naj bi je ne zanimale.²⁴ S svojo “nedelavnostjo” in “nesposobnostjo”, ki naj bi ju razkrivalo dolgoletno zavlačevanje natisa statističnega poročila o stanju kranjskega gospodarstva,²⁵ naj bi zbornično vodstvo ne izražalo interesov kranjskega meščanstva in tudi ne moglo govoriti v njegovem imenu. To meščanstvo, kot so poudarjali v nemškem taboru, v zbornici sploh ni bilo ustrezno zastopano, saj med njenimi člani ni bilo vidnejših predstavnikov kranjske trgovine, obrti, podjetništva in “velike industrije”. Zato naj bi ne bilo prese- netljivo, če se je zbornica – namesto, da bi se ukvarjala z resničnimi problemi kranjske obrti in industrije – po- svečala “nationalökonomischen Reden” svojega predse- dnika in tožbam nad “wilde Konkurrenz” in avstrijskimi zunanjetrgovinskimi sporazumi.

Kritične ugovore proti slovenski večini v zbornici so v nemškem taboru podprli tudi z gospodarsko-po- litičnimi argumenti. Na Kranjskem naj bi bila namreč po pisanju Laibacher Tagblatta in prepričanju njegovih urednikov prav zbornica središče odpora proti liberalni gospodarski politiki, pri čemer je bil priljubljena tarča nemških polemik in napadov njen predsednik V. C. Su- pan. Supanovo prizadevanje, da bi svoje protiliberalno usmerjene gospodarsko-politične govore in spise pod- krepil s sklicevanjem na teoretike narodnogospodarske šole – kot sta bila Friederich List in Henry C. Carey – je bilo v nemški stranki deležno odkritega posmeha, nje- gova opozorila, da so svojo proizvodnjo, dokler ni dose- gla potrebne konkurenčne ravni, ščitile tudi razvitejše zahodnoevropske države in jo še vedno ščitijo Združene

²⁴ Laibacher Tagblatt, N. 268, 23. November 1874.

²⁵ Kranjska trgovska in obrtna zbornica je dejansko svoje “letno” poročilo, ki bi ga morala pripraviti že leta 1870, izdala šele leta 1872. V zbornici so poudarjali, da so imele težave z zbiranjem podatkov, medtem ko so v nemškem taboru menili, da se v zbornici vse preveč ukvarjajo z vprašanjem avstrijske trgovinske politike, ne opravljajo pa svoje temeljne naloge: ugotavljanja dejanskega stanja gospodarstva v deželi.

države Amerike, pa so naletela na odločno zavračanje. Po trditvah gubernikov in voditeljev kranjskega nemštva slovenska večina v zbornici s predsednikom V. C. Supanom na čelu ni težila le k začasni zaščiti domače obrti in industrije ter k njuni postopni modernizaciji, temveč k popolni vrnitvi k sistemu privilegiranja in protekcionizma. Težnje "durch Schutzzölle und Privilegien die gewerbliche Schäden zu heilen" so v nasprotju s potrebami modernega gospodarstva in napredka, je leta 1869 v komentarju kranjskih obrtnih razmer pisal Laibacher Tagblatt in ugotavljal, "dass die Kalamitäten, die grösstentheils durch eigene Schuld herbeigeführt wurden, nur durch Selbsthilfe, nur durch gesteigerte Thatkraft beseitigt werden können".²⁶ Kako neutemeljena so pritoževanja nad "wilde Konkurrenz" in vladno politiko, naj bi nazorno razkrival primer Gradca in Maribora, ki sta po Tagblattu v času, ki je pomenil za Kranjsko in Ljubljano gospodarski zastoj, doživela "einen blühenden Aufschwung".²⁷

Glasno nasprotovanje državnemu poseganju v gospodarstvo v neprestanim sklicevanjem na svobodo je seveda neizogibno zadelo ob vprašanje "kje so meje te svobode" in kakšna naj bo – po liberalnih koncepcijah in predstavah – sploh vloga države. V kranjskem nemškem taboru so podobno kot v številnih drugih vprašanjih tudi v tem pogledu zastopali previdno stališče in svarili pred skrajnostmi: ob različnih priložnostih so omenjali, da liberalne težnje po omejitvi nekaterih državnih pristojnosti nikakor ne pomenijo, da se mora država povsem odpovedati uravnavanju političnih, družbenih in gospodarskih razmerij. V tem smislu so odklanjali radikalni individualizem in poudarjali, da sta popolna svoboda in brezpogojna "Selbstständigkeit der einzelnen Menschen" predvsem ideal, ki že v času francoske revolucije ob koncu 18. stoletja ni prestal praktične preizkušnje, saj je pripeljal v anarhijo in nasilje. Podobno naj bi se le deloma uresničile optimistične napovedi o "zlato dobi",

²⁶ Laibacher Tagblatt, N. 27, 4. Februar 1869.

²⁷ Prav tam. Napredek obeh mest naj bi bil povezan predvsem z doseljevanjem, pri čemer pisec v Tagblattu pri Mariboru ne pove za kakšno doseljevanje gre (ima v mislih nastanek delavnic južne železnice?), pri Gradcu pa omenja uradnike (Laibacher Tagblatt, N. 28, 5. Februar 1869).

ki jo prinašata gospodarska svoboda in svobodno tekmo vanje. Anglija, Nemčija in druge "kulturne" evropske države, ki so zvesto sledile liberalnim zamislim in rešitvam, so sicer res dosegle velike gospodarske uspehe, toda pretresala so jih tudi močna notranja nasprotja, ki so jih označevali umikanje moralnih norm in vrednot nenasitnemu lovu za denarjem, napredujoče duhovno siromaštvu in rast kriminala ter zaostrene socialne razlike in "razredni boj" ("Klassenkampf") med delavci in njihovimi delodajalci. Vse to naj bi nazorno kazalo, da se država ne more in ne sme povsem odpovedati svojim funkcijam in nalogam in je mogoče svobodo uresničevati le v konkretnih "kulturnih", družbenih in državnih okvirih.²⁸ Naloga države naj bi bila, da ravna v interesu svobode in omogoča kar se da nemoteno sožitje neodvisnih posameznikov. Slednje pa lahko opravlja le z aktivnim poseganjem na nekatera življenjsko važna področja kot so področje vzgoje in izobraževanja, socialne politike in socialnih razmer, osebne varnosti in varnosti privatne lastnine.

Toda takšno videnje države in njenih nalog naj bi praviloma ne veljalo za gospodarstvo. V Tagblattu je bilo sem in tja sicer res zaslediti misel, da tudi gospodarske svobode ne gre razumeti preveč dobesedno in se celo najbolj vneti pristaši liberalnih načel ne zavzemajo za popolno obrtno in trgovinsko svobodo, toda v splošnem je vodstvo nemške stranke na Kranjskem vztrajalo pri stališču, naj se država čim manj vmešava v gospodarske tokove in jim tako omogoči, da tečejo svojo "naravno" pot. Zdi se, da so bila vsaj posameznikom med kranjskimi Nemci blizu gledanja Johna Stuarta Milla, po katerih bi morala država pustiti gospodarstvu svobodo, sama pa poseči v razreševanje socialnih nasprotij, ki so spremljala uveljavljanje moderne industrije.²⁹ Vseeno bi tudi takšna državna intervencija ne smela dobiti oblike direktne državne podpore, temveč bi se morala omejiti na različne zakonske ukrepe in spodbujanje organizirane

²⁸ Takšna so stališča člankov, ki jih je Laibacher Tagblatt leta 1872 povzel po predavanju nemškega zgodovinarja v. Sybela. Laibacher Tagblatt, N. 277, 278, 279, 280, 2., 3., 4., 5. Deceber 1872.

²⁹ Laibacher Tagblatt, N. 116, 21. Mai 1873 in nekateri drugi članki o J. S. Millu objavljeni v istem letu.

samopomoči. Finančno breme modernizacije in razreševanja spremljajočih socialnih problemov naj bi torej nosili predvsem prizadeti in neposredno vključeni v gospodarsko dejavnost. Propadanje rokodelcev in obrtnikov, ki niso uspeli tekmovati z industrijskim in cenenim tujim blagom, naj bi bilo pač neizogiben proces, ki so ga s svojo nevednostjo in nesposobnostjo prilagajanja modernim potrebam in zahtevam povzročali in pospeševali propadajoči sami. Zato se krizi in zaostajanju ni bilo mogoče izogniti z vladno pomočjo in državnim poseganjem v gospodarstvo, ki bi se prej ali slej spremenila v enostransko podpiranje posameznih podjetij in gospodarskih panog: korak s časom in z razvitejšimi deželami naj bi zagotavljale le temeljite spremembe v načinu dela z odpiranjem novim tehnološkim postopkom in tujim zgledom, s povečevanjem proizvodne moči in zniževanjem proizvodnih stroškov. Kot že omenjeno so začeli v nemškem taboru svoje poglede na državno pomoč in liberalna gospodarsko-politična načela počasi spremenjati šele po gospodarski krizi leta 1873, pri tem pa so tudi naprej menili, da je vladna intervencija lahko le začasen ukrep, ki se ne sme spremeniti v favoriziranje ene gospodarske panoge na račun druge.³⁰

Vsemu povedanemu in naštetim nacionalnim, nazorskim in gospodarsko-političnim razlikam navkljub pa so si bile konkretne predstave slovenskega in nemškega tabora o perspektivah in možnostih kranjskega gospodarstva in ukrepih, ki bi jih bilo treba uveljaviti za njegov hitrejši razvoj, mnogo bolj podobne, kakor so si bili v obeh strankah pripravljene priznati. V gledanjih na družbo in gospodarstvo so se na Kranjskem vse do konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let 19. stoletja ohranile močne razsvetljske prvine, ki jih je označevalo prepričanje, da bo mogoče ustrezno modernizacijo doseči predvsem z dvigom izobrazbene ravni prebivalstva, z uvajanjem tehničnih dosežkov in novih predelovalnih postopkov v proizvodnjo in z naslonitvijo na tradicionalne gospodarske panoge brez radikalnejših

³⁰ Zadreg, s katerimi so se v tem pogledu srečevali v nemškem taboru lepo ilustrira predavanje dr. Schreya o gospodarski krizi decembra 1873. Gl. Laibacher Tagtblatt N. 291, 19. Dezembar 1873, N. 292, 20. Dezembar 1873.

posegov v obstoječo deželno gospodarsko strukturo. V tem smislu so nemški in slovenski gospodarski načrtovalci videli v neznanju in zaostalosti eno glavnih ovir hitrejšega gospodarskega napredovanja in so soglasno pozivali k ustanavljanju tehničnih in strokovnih šol, ki bodo širile znanja, potrebna pri prevzemanju novosti in prilagajanju modernim proizvodnim zahtevam – s to razliko pač, da so v nemškem taboru posebej poudarjali pomen znanja nemščine in njene vloge pri povezovanju s svetom in razvitejšimi deželami zahodne Evrope. Odprtost Kranjske k Avstriji in Evropi in prepotrebni pretok informacij naj bi poleg tega zagotovili z razširjanjem poljudnih strokovnih priročnikov in gospodarskih glasil, s pozitivitvijo učnih potovanj rokodelskih in obrtnih pomočnikov, s podpiranjem ogledovanja in organiziranja obrtnih in industrijskih razstav, s predstavitvami tehničnih izboljšav in s praktičnimi demonstracijami novih strojev in orodij.

Skratka: slovenska in nemška razmišljanja o konkretnih potrebah kranjskega gospodarstva so ostajala vse do srede šestdesetih let 19. stoletja še močno zavezana podedovanim modernizacijskim predstavam in modelom, pri čemer je bilo v očeh kranjskega meščanstva “znati” in “hoteti napredovati” predpogoj posodobitve in trajnejše razvojne dinamike. O številnih drugih vidikih izgradnje moderne industrije in težavah, s katerimi so se srečevale težnje po hitrejšem gospodarskem razvoju (pomanjkanje kapitala, kvalitetnih surovin in ustreznih energetskih virov, zlasti kvalitetnejših vrst premoga), se je mnogo manj pisalo in govorilo in ni se mogoče znebiti vtisa, da se je spoznanje o globini preloma, ki ga je pomenila t.i. tehnična in industrijska revolucija s svojimi pridobitvami – kljub zanesenim in glasnim pozivom k napredku – vse do začetka sedemdesetih let uveljavljalo le v omejenem obsegu, medtem ko je ostajala prava narava napovedujočih se sprememb in njihovih daljnosežnih posledic za vsa področja človeškega življenja kranjskim gospodarskim reformatorjem sploh še nekaj časa prikrita.

Opisana gledanja na gospodarsko modernizacijo so se začela postopoma spreminjati v drugi polovici šestdesetih let. Z zaostrovanjem gospodarskih razmer v deželi

in njenim vse očitnejšim zaostajanjem za razvitejšimi pokrajninami monarhije, se je morala optimistična vera v napredek z nekritičnim navdušenjem nad tehniko in industrijo umakniti treznejšim in kompleksnejšim razmišljanjem o kranjskih gospodarskih potrebah in perspektivah. V obeh kranjskih političnih taborih se je v letih pred gospodarsko krizo postopno uveljavljalo spoznanje, da je bil problem pomanjkanja kapitala prav takšna, če ne celo usodnejša ovira za hitrejši gospodarski razvoj kakor kulturna zaostalost in nizka izobrazbena raven prebivalstva, zaradi česar bi bilo treba posvetiti organizaciji finančnega trga in ustreznih kreditnih možnosti več pozornosti kakor dotlej. Vse več je bilo govora o akcijskih družbah in o združevanju sredstev, o zadrukah in posojilnicah in o pomenu ustanavljanja bančnih ustanov, ki bodo lahko ponudile zadostno količino posojil za vlaganje v kmetijstvo, obrt in industrijo. V tej zvezi so imeli seveda na vsaki strani svoje načrte, saj je bilo slovenskim in nemškim političnim prvakom enako jasno, da sta lahko kredit in kapital pomembno orožje v političnem boju. Kranjski Nemci so v tem smislu glasno pozdravljali nastanek Laibacher Gewerbebank leta 1868 in ustanovitev skupne kranjske, štajerske in koroške Handels, Industrie und Montanbank, ki naj bi med drugim vlagala v kranjsko železarstvo, leto kasneje,³¹ medtem ko so s posmehom spremljali slovenske načrte v zvezi z banko Slovenijo in videli v njihovem polomu logičen dokaz slovenske gospodarske nesposobnosti.³² V nemškem taboru so bili poleg tega mnjenja, da bi se morala Kranjska, da bi rešila problem kroničnega pomanjkanja kapitala, kar se da široko odpreti tujim vlaganjem in doseljevanju – premožnejših in podjetnih tujcev.³³ Zvesti svoji liberalni gospodarsko-politični usmeritvi so

³¹ Laibacher Tagblatt, N. 79, 9. April 1869, N. 147, 30. Juni 1877.

³² "Dieses Projekt hätte in Krain immerhin feste Wurzel fassen können, wenn man intelligente Capacitäten, Männer von Besitz und allgemein anerkannte Solidität an die Spitze gestellt hätte," je pisal Laibacher Tagblatt 12. junija 1876. "Die sogenannten Gründer dieses Institutes rekrutieren sich jedoch ausschließlich aus den Reihen nationalklerikaler Schildträger, und die neu gegründete Bank erhielt bei der Taufe, bei welcher die Pfarer des Landes und deren Köchinnen Assistenz leisteten, bei welcher nur Auserwählte der grossen Nation zu Gevatter standen, den nationalen Namen "Slovenija". Laibacher Tagblatt, N. 133, 12. Juni 1876.

³³ Laibacher Tagblatt, N. 28, 5. Februar 1869.

podpirali zahteve po odpravi raznih omejitev na denarnem trgu (zakon o oderuhih!) in dokazovali, da se je mogoče problemu oderuštva učinkovito upreti le z urejeno mrežo vsem dostopnih posojilnih ustanov. Slednje naj bi bile najpomembnejše sredstvo v razreševanju denarnih stisk in zadreg, s katerimi sta se soočala kranjski kmet in obrtnik.³⁴

Čeprav so v kranjskem nemškem taboru večkrat opozorili tudi na kmetove težave, pisali in govorili o zastojanju kranjskega kmetijstva in socialnih nasprotjih na podeželju, sta bili v središču pozornosti nemških gospodarskih načrtov in razprav obrt in industrija. Stališče, da se lahko kranjska dežela izogne zaostritvi socialnih in gospodarskih razmer le s pospešeno industrializacijo in razvijanjem obstoječih obrtnih panog, je bilo očitno širše sprejeto in med nemškim meščanstvom je vse do gospodarske krize leta 1873 prevladovalo mnenje, da ima Kranjska za takšen razvoj tudi dovolj ugodne pogoje in zadostne surovinske in energetske vire.³⁵ Zato je bilo tembolj opazno, da je o konkretnih panogah, ki naj bi jih zajel proces industrializacije ali celo konkretnih obratih, ki bi jih kazalo postaviti, redkeje stekla beseda in zdi se, da so bile tozadevne predstave naj bo nemškega, naj bo slovenskega meščanstva še močno nedomišljene in nejasne. Izjema v tem pogledu je bilo železarstvo, ki bi ga bilo treba po splošnem prepričanju na vsak način ohraniti in modernizirati, pa čeprav za ceno uvažanja kvalitetnejših vrst premoga in železove rude. Pomemben argument za ohranitev in nadaljnje razvijanje železarskih obratov je bila njihova tisočletna tradicija in v obeh kranjskih političnih taborih so ugotavljali, da si kranjskega gospodarstva brez železarstva preprosto ni mogoče zamisliti. O morebitnih drugih možnostih za razvoj "velike industrije" v šestdesetih in sedemdesetih letih na Kranjskem skoraj ni bilo

³⁴ Članki o pomenu posojilnic in zadrug se v "Tagblattu" ponavljajo vse od konca šestdesetih let. Problem je bil deležen posebne pozornosti v času pred sprejemom zakona o zadrugah (1873). Gl. npr.: Laibacher Tagblatt N. 66, 21. März 1872, N. 67, 22. März 1872 in kasneje.

³⁵ Med potencialnimi energetskimi viri se je med drugim še vsa šestdeseta in sedemdeseta leta omenjala predvsem voda, nato pa tudi premog, pri čemer je o problemu kvalitetnejših vrst premoga, ki jih Kranjska ni imela, redkeje stekla beseda.

govora in med izdelki, ki so jih omenjali kot sestavni del kranjske izvozne ponudbe, zasledimo poleg železarskih le še proizvode male in kmečke (domače) obrti.³⁶ S takšno ponudbo seveda Kranjska ni mogla konkurirati na razvitih zahodnoevropskih tržiščih, česar so se v deželi dobro zavedali in so se zato v razmišljanjih o izvoznih možnostih vztrajno ozirali k Turčiji, Balkanu in Levanti, kjer naj bi bilo za kranjske izdelke (kot so menili) še dovolj prostora.

V tej zvezi so ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let podobno kot drugod v Avstriji tudi na Kranjskem oživele zamisli o potrebi po aktivnejši avstrijski posredniški in trgovsko-prometni vlogi med Zahodno in Vzhodno Evropo, ki so imele korenine v predmarčnih načrtih tržaškega meščanstva in srednjeevropskih gospodarskih vizijah avstrijskega finančnega ministra Karla Ludwiga von Brucka. Po teh zamislih bi lahko Avstrija z izgradnjo razvejane železniške mreže učinkovito izkoristila svojo izjemno zemljepisno lego v "preddverju" Orienta in usmerila pretežni del srednje in južnoevropske levantinske in vzhodne trgovine prek tržaškega pristanišča in svojega ozemlja. Razprava o avstrijskih železnicah in sueškem prekopu je v neposrednem tržaškem zaledju sprostila domišljijo in spodbudila optimistične napovedi o prihodnosti, ki bi jo južnim avstrijskim pokrajinam prinesle nove prometne poti. V kranjski obrtni in trgovski zbornici so tako menili, da bi moralo biti sečišče prometnega križa, ki bi južno Nemčijo povezal z Bosno in Turčijo in Jadran s srednjo Evropo, na kranjskem ozemlju in so zavzeto podprli predlog za izgradnjo obsežnega železniškega vozla na jugu monarhije.³⁷ Takšnim načrtom so soglasno pritegnili v obeh kranjskih političnih taborih, se zavzeli za gradnjo "druge" železniške proge proti Trstu (v smeri: Celovec–Prevalje–Škofja Loka–Trst), ki bi odvezla monopol južni železnici, in poudarjali pomen železniške transverzale Beljak–Ljubljana–Karlovac–turška meja, ki bi z izgradnjo otomanskih

³⁶ V. F. Klun je tako v predavanju leta 1869 omenjal kot potencialni izvozni artikel idrijske čipke in posamezne proizvode lesne "industrije", kasneje je bilo več govora še o opekarskih izdelkih, tekstilnih proizvodih in podobno.

³⁷ Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, Slovenska matica v Ljubljani 1968, str. 94–101.

železnic v smeri: Bihač–Sarajevo–Istanbul in s povezavo Beljak–južna Nemčija, zahodni Evropi odprla “najbližjo možno pot” proti Bosporju in Levanti.³⁸ Pri tem so se podobno kakor v slovenskih tudi v nemških krogih prav dobro zavedali, da tako ambicioznih načrtov ne bo mogoče uresničiti brez aktivne državne podpore: v tem smislu so poudarjali, da država ne le sme, temveč mora poseči v politiko izgradnje železnic in omenjali kot možni vir investicijskih sredstev državno železniško posojilo.

Železnice so bile torej v sedemdesetih letih “velika tema” kranjskega meščanstva in časopise so polnili navdušujoči sestavki, ki so podrobno utemeljevali pomen predlaganih železniških zvez in dokazovali, da širjenje avstrijskega gospodarskega vpliva na Balkan in v Bosno ni le v najširšem avstrijskem temveč tudi ožjem (kranjskem) deželnem interesu. “Krain ist nicht nur der Schlüssel des adriatischen Meeres, er ist auch der Schlüssel zum Oriente,” je trdil Laibacher Tagblatt avgusta 1873. “Bedenkt man, wie viele herliche Kräfte in diesen Lande schlummern und wie sich dasselbe, sobald diese Kräfte geweckt und nutzbar gemacht werden, rasch und schnell zu einem zweiten Belgien entwickeln vermöchte, so kann man nur mit dem Gefühle des tiefsten Schmerzes und Bedauerns auf die letzten zwei Jahrzehnten zurückblicken, während welcher die naturgemässe Entwicklung desselben künstlich aufgehalten und damit auch gleichzeitig die Kraft Oesterreichs gelähmt wurde ...”³⁹ Toda še je čas: z zgraditvijo ustreznih prometnih zvez bi si Avstrija lahko zagotovila materialno blagostanje in politično moč, ki ju je omogočala njena izjemna zemljepisna lega. Turčija in Balkan sta bila v tem pogledu v očeh slovenskega in nemškega kranjskega meščanstva neke vrste naravno – avstrijsko in kranjsko – gospodarsko zaledje, tržišče za avstrijske proizvode in surovinska baza za avstrijsko industrijo. V nemškem taboru so vztrajali pri takšnih gledanjih tudi po vstaji v Bosni in Hercegovini in zaostritvi političnih

³⁸ O tem so pisali v vseh kranjskih časopisih. Čeprav je prihajalo v slovenskem in nemškem taboru do razlik pri načrtih posameznih tras (npr. pri trasi dolenske železnice), se mnenja o glavnih smereh, v katerih bi naj tekle železniške proge, niso razlikovale. Gl. Ivan Mohorič, nav. delo, str. 139 in naprej.

³⁹ Laibacher Tagblatt, N. 186, 14 August 1873.

razmer na Balkanu, čeprav so – v nasprotju s Slovenci – odklanjali avstrijsko vojaško intervencijo in pozivali k avstrijski nevtralnosti. Menili pa so, da monarhija ne bo mogla ostati prekrizanih rok, če bo Rusija ogrozila njene gospodarske interese v Turčiji.⁴⁰

Pričakovanja kranjskega meščanstva pa se – kot je znano – niso uresničila. Kranjska je ostala brez potrebne zagona, ki bi omogočil njeno hitrejšo gospodarsko rast, gospodarska kriza in njene posledice pa so zaustavile že tako počasno gradnjo železnic na jugu monarhije. Borzni polom leta 1873 je bil obenem močan udarec liberalni gospodarski politiki: kranjski Nemci so sicer odločno zavračali očitke, da je bila gospodarska kriza logična posledica liberalnih gospodarsko-političnih odločitev in dokazovali, da so glavni vzroki za krizo nesposobnost, špekulacije, borzne igre in nestvarna presoja lastnih finančnih zmožnosti.⁴¹ Toda ob tem je bilo iz "Tagblattovega" pisanja in poročil o delu "ustavnega združenja" ("Constitutioneller Verein") razvidno, da je kriza med nemškimi kranjskimi prvaki načela in postopoma omajala zaupanje v liberalna gospodarska načela. Čeprav se v kranjskem nemškem taboru tudi v drugi polovici sedemdesetih let niso povsem odpovedali geslom o gospodarski svobodi in so tudi vnaprej zavračali zahteve po aktivnejšem državnem poseganju v gospodarstvo, je bilo vse manj glasnega navduševanja nad svobodnim tekmovanjem in svobodno trgovino, zanesenih slavospevov napredku in meščanstvu, optimističnih slikanj avstrijske in kranjske gospodarske prihodnosti. Proti koncu leta 1874 je bila razpuščena kranjska trgovska in obrtna zbornica in nekaj mesecev kasneje je prešla v nemške roke, kar je še dodatno vplivalo na nemška gospodarsko-politična stališča. V nemškem taboru so se morali zdaj braniti pred nekdanjimi slovenskimi zborničnimi člani in njihovim predsednikom, ki so trdili, da so se v nemških vrstah iz "freihändlerjev" spremenili v "schutzzöllnerje" in je imela v svojem pozivanju k zaščiti

⁴⁰ Laibacher Tagblatt, N. 235, 13. Oktober 1876.

⁴¹ V letih po krizi je bilo seveda slišati tudi drugačne sodbe. Tako je npr. Laibacher Tagblatt leta 1876 zapisal: "Der Mangel an Production ist diese Krankheit, der Mangel an Arbeit und Thätigkeit." Laibacher Tagblatt, N. 117, 22. Mai 1876.

“domačega dela” – kot je razkrila kriza – prav slovenska večina. Slovenskim kritikom so v Tagblattu odgovarjali, da “tostran Lajte” ni nihče nikoli zagovarjal popolne trgovinske svobode, saj slednja odgovarja le gospodarskim pogojem visoko razvitega in “civiliziranega” ljudstva, Avstrija pa je še močno oddaljena od takšnega stanja. Toda pri tem mora biti njen cilj, da takšno stanje doseže, zaradi česar se ne sme zatekati k preživetim merkantilističnim ukrepom, temveč mora poiskati srednjo pot med gospodarsko-političnimi skrajnostmi in z zmerno zaščito podpreti razvoj tistih obrti in gospodarskih panog, ki se bodo lahko osamosvojile in v bližnji prihodnosti zaživele brez administrativne podpore.⁴² Takšno stališče so v nemškem taboru zastopali vso drugo polovico sedemdesetih let, ko je med drugim postalo aktualno vprašanje obnovitve in ponovne opredelitve nekaterih avstrijskih zunanjetrgovinskih sporazumov.⁴³

Kranjski Nemci so se torej razglašali za edine prave predstavnike kranjskega meščanstva, pri tem pa so podcenjujoče in odklonilno presojali slovenska gospodarska prizadevanja in samozadovoljno ugotavljali, da se ima Avstrija kot celota “nur der unverwüstlichen Regsamkeit des deutschen Stammes” zahvaliti za opravljen obrtni in industrijski razvoj.⁴⁴ Toda njihova gledanja na gospodarsko politiko in kranjske gospodarske in razvojne možnosti niso bila niti posebno izvirna, niti posebno samostojna. Medtem ko so se v gospodarsko političnem pogledu zblíževala s prevladujočimi usmeritvami nemškega liberalnega gibanja v Avstriji, se v konkretnih ocenah in videnjih kranjskih gospodarskih perspektiv niso bistveno razlikovala od slovenskih stališč in so večinoma ostajala v okvirih včasih še močno tradicionalnim obrazcem in predstavam zavezane miselnosti kranjskega meščanstva.

⁴² Laibacher Tagblatt, N. 288, 17. Dezember 1874.

⁴³ Predvsem sporazumov z Nemčijo, o čemer je v Laibacher Tagblattu več obsežnih poročil, ki govore o tem, da mora avstrijska vlada skrbeti za zaščito domače proizvodnje in med drugim zagotavljajo, da bo vlada pri pogajanjih interese domače proizvodnje tudi upoštevala.

⁴⁴ Laibacher Tagblatt, N. 73, 30. März 1872.

II

“Die kapitalmächtige Industrie erwirbt durch die Nutzmachung der wissenschaftlichen Errungenschaften, durch eigene und gekaufte Intelligenz und durch nicht bezahlte Ueberschussarbeit ihrer Arbeitersklaven und Sklavinen mehr und mehr Kapital”, je julija 1875 ugotavljal Laibacher Tagblatt “Die höchst humanen Wohlthätigkeitsverwendungen, welche einzelne wenige Kapitalisten ihren Kapitalien geben, helfen dem grossen Ganzen sehr wenig. Nicht von der launenhaften Wohlthat, von dem selbsterrungenen Gesetz nur dürfen die Menschenmassen abhängig sein, wenn es besser werden soll. An die Stelle der Feudalbarone des Mittelalters mit ihren Leibeigenen und Hörigen dürfen nicht die Baumwohlbarone, die Erzgiesser und Maschinenbarone treten, die den Fabriksarbeiter gern als Leibeigenen ansehen möchten ...”⁴⁵

Na Kranjskem ni seveda v šestdesetih in sedemdesetih letih nihče več zanikal pomena socialnega in delavskega vprašanja, vendar so bile podobne – ostre in odkrite – obtožbe industrije in podjetništva, kakor je navedena, razmeroma redke. Splošno mnenje je bilo, da je bilo socialno in delavsko vprašanje pereč in nevaren problem, ki ga je bilo treba na vsak način reševati z različnimi oblikami delavske samopomoči in z ustrezno tovarniško in socialno zakonodajo, radikalnejši pogledi, ki bi lahko ogrozili obstoječe družbene in politične razmere in odgovornost za proletarsko revščino enostransko naprtili lastnikom podjetij in tovarn, pa so bili nesprejemljivi. Kljub občasnim omembam nasprotja med “delom in kapitalom” in poskusom določnejše opredelitve nekaterih nasprotij kapitalistične proizvodnje je ostajalo vprašanje o vzrokih pauperizacije in delavskega siromaštva precej v ozadju, povečujoče zanimanje za socialno in delavsko problematiko pa se je omejevalo na opozorila na dramatične razsežnosti in posledice delavske revščine. Za prevladujoče meščansko obzorje so bila socialna nasprotja neizogiben sopojav industrializacije, ki ga je bilo treba reševati strpno in preiščljeno. Pri tem

⁴⁵ Laibacher Tagblatt, N. 152, 8. Juli 1875.

bi si morali prizadevati delavskim slojem zagotoviti ne le najnujnejše življenjske pogoje, temveč tudi primerno vzgojo in človeka dostojno življenje. "Es ist nicht genug, dass nach der Theorie der Manchestermänner nur dafür gesorgt werde, den Arbeiter am Leben, den Arbeiter als Arbeiter fortzupflanzen," je v svojem predavanju članom "des constituellen Vereins" aprila 1874 poudarjal finančni svetnik Ertl. "Vielmehr handelt es sich darum, eine ganze Gesellschaftsklasse aus dem Abgrunde der Verkommenheit und des sozialen Elends, aus dem Zustande der Roheit und thierischen Sinnenlust emporzuheben zu einem edleren Dasein, sie empfänglich zu machen für die Pflege idealer Interessen, ihr die Pforte zum Uebertritte in eine bessere Lebenssphäre zu erschliessen ..."⁴⁶

Po pisanju Laibacher Tagblatta je bilo zavzemanje za izboljšanje delavskega položaja s pomočjo zakonodaje in različnih reform ena posebno pomembnih nalog liberalnega gibanja. V listu so se tako v sedemdesetih letih obširno razpisali o socialnih in delavskih razmerah v Avstriji in zahodni Evropi, komentirali so poglavitne težnje v evropskem delavskem in socialističnem gibanju, podpirali konkretne pobude in zamisli za reševanje socialnih nasprotij in delavskih stisk in opozarjali na potrebo po dvigu delavske izobrazbene in kulturne ravni.⁴⁷ Kar se vloge in nalog države pri razreševanju delavske in socialne problematike tiče, so v nemškem taboru na Kranjskem zastopali značilno liberalno stališče, da mora država zakonsko onemogočiti pretirano izkoriščanje delavcev in skrbeti za njihovo izobrazbo, ne more pa direktno posegati v njihov odnos z delodajalci ali materialno podpirati ogroženih, saj naj bi takšna podpora lahko temeljila samo na načelu samopomoči. Podobno naj bi pogosto sklicevanje na načelo "svobode dela" ne pomenilo, da je zagotavljanje dela vsakomur, ki je za delo sposoben in želi delati, zdaj skrb države. Delo je sicer res neodtujljiva človekova pravica, je bilo rečeno

⁴⁶ Laibacher Tagblatt, N. 94, 27. April 1874.

⁴⁷ Tagblatt, se je zavzemal za ustanavljanje delavskih zbornic (Arbeiterkammern), za razne oblike samopomoči, za uveljavitev t.i. tovarniške zakonodaje, v časopisu pa so poročali tudi o raznih drugih oblikah stimulacije delavcev kot npr. razdelitvi dobička "industrieller Unternehmungen".

ob različnih priložnostih toda tudi to pravico naj bi bilo mogoče uresničevati le v skladu z zakonitostmi svobodnega trga in v neposrednem dogovarjanju med delavci in podjetniki.⁴⁸ Sodbe o tem, koliko je bilo za izboljšanje delavskega položaja že storjeno v Avstriji in kaj vse je še treba storiti so bile različne. Sredi sedemdesetih let je bila tako Tagblattu večkrat prisotna misel, da je Avstrija s svojo socialno in delavsko zakonodajo zaostajala za razvitejšimi evropskimi državami in je bil edini pomembnejši ukrep, sprejet v delavsko korist zakon o "koalicijski svobodi" (1870), ki je odpravil prepovedi in omejitve v zvezi z organiziranjem delavcev in je med drugim legaliziral stavke.⁴⁹ Zakon o "koalicijski svobodi" so v kranjskih nemških krogih predstavljali kot pomemben uspeh liberalne zakonodaje,⁵⁰ čeprav so bili do posameznih določb očitno nekoliko zadržani in so zlasti v stavkah videli skrajno delavsko održje, ki ga je bilo mogoče uporabiti le v izjemnih priložnostih, delavstvu pa treba prikazati kot dvorezen meč, saj naj bi vsaka ustavitev proizvodnje povzročala nenadomestljivo materialno izgubo, kar so prej ali slej občutili tudi delavci sami.⁵¹ V Laibacher Tagblattu so ob tem budno spremljali prizadevanja po organiziranju delavskega gibanja na Kranjskem, poizkušali v delavskih in rokodelskih vrstah pridobiti svoje pristaše in vplivati na usmeritev leta 1870 v Ljubljani ustanovljenega izobraževalnega društva, ki bi vztrajalo pri Schulze-Delitschevih načelnih in ne pustilo radikalnejšim stališčem in pobudam.⁵² Sporazumevanje med "delom in kapitalom" je bilo po mnenju govornikov in voditeljev kranjskih Nemcev zapleten in počasen proces, ki ga ni bilo mogoče pospešiti z enostranskimi in nasilnimi rešitvami.

⁴⁸ Jasna Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Založba Krt - Ljubljana 1984, str. 90. Rudi Kyovsky: Vloga dr. Vinka Kluna pri sprejemanju zakona "o koalicijski svobodi", Pravniki, Ljubljana 40/1985, str. 133.

⁴⁹ Laibacher Tagblatt, N. 94, 27. April 1874.

⁵⁰ Rudi Kyovsky, nav. članek. Kyovsky v njem ugotavlja, da je bil V. F. Klun eden izmed sestavljalcev zakona o koalicijski svobodi in podrobneje opisuje njegova stališča.

⁵¹ Laibacher Tagblatt, N. 210, 13. September 1872.

⁵² Jasna Fischer, nav. delo, 114.

Ob povedanem je samo po sebi razumljivo, da so v kranjskem nemškem taboru odločno odklanjali socialistične ideje in socialno demokratsko gibanje. Socializem in socialna demokracija sta – po pisanju Laibacher Tagblatta – pozivala k državljanski vojni, v kateri bi revni obračunali s premožnimi (v slogu Beblovega gesla: “Krieg den Palästen, Friede den Hütten), “das Pöbel mit dem Bürgerthum”, proletariat s kapitalom. Logični rezultat takšnih nazorov naj bi bilo nesmiselno krvoprelitje in nenadzorovano nasilje, kar naj bi nazorno in prepričljivo razkrivala pariška komuna. Podobno kot slovensko in drugo avstrijsko časopisje so leta 1871 tudi Laibacher Tagblatt polnile vesti iz Pariza, ki so zdaj bolj, zdaj manj stvarno popisovale potek dogodkov, označevalo komuno kot “die Herrschaft der Schreckenmänner und entlaufenen Sträflingen” in se zgražale tako nad grozodejstvi komunardov kakor maščevalnostjo Thiersove vlade po njenem porazu.⁵³ V ozadju pariških dogodkov naj bi po Tagblattu stala Internacionala, “eine der gefährlichsten (Associationen), womit sich die Regierungen zu befassen haben”, “eine Gesellschaft des Krieges und des Hasses”, ki naj bi po vsej Evropi razpredla svoje mreže in ji je program napisal Karl Marx.⁵⁴ Resnična nevarnost Internationale po “Tagblattovih” poročilih ni bila v številu njenih članov (ki je bilo razmeroma majhno), temveč v njenih idejah in njeni gibčnosti. Nekatere, čeprav redke zahteve komune in Internationale naj bi bile namreč povsem upravičene in sprejemljive (kot npr. zahteva po “die Sicherstellung des Vollwerthes der Arbeit für den Arbeiter” in priznanje “des Anrechtes des Volkes auf unentgeltlichen Unterricht”), seveda če bi bile postavljene v drugačen političen kontekst in očiščene “der sozialistischen Frasen und Thorheiten”.⁵⁵ Tudi o Marxu je v sedemdesetih letih še večkrat stekla beseda, nekateri članki so omenjali njegovo kritiko kapitalizma in njegove poglede na izkoriščanje proletariata,

⁵³ O odmevu pariške komune v kranjskem in slovenskem tisku: V. Melik, Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 19/1971, št. 1, str. 3–7, isti: Vplivi in odmevi pariške komune med Slovenci, Kronika 19/1971, št. 2, str. 65–69.

⁵⁴ Laibacher Tagblatt, N. 198, 30. August 1871, N. 199, 31. August 1871.

⁵⁵ 101, 3. Mai 1871, N. 119, 25. Mai 1871.

vendar niso obširneje prikazovali njegove misli, čeprav so ga proglašali za novega delavskega Mesijo, ki naj bi ne bil sposoben izboljšati delavskih razmer, saj naj bi v zameno za resda skromen delavski dohodek ponujal državo, ki bo prišla "čez 1000 let".⁵⁶ Posebno ogorčenje so v Tagblattu povzročile vesti, da nemški in avstrijski socialni demokrati niso odločneje zavrnilo ravnanja pariških komunarov in so njihova dejanja v nekaterih nemških socialističnih glasilih celo glasno odobraval. Ostali razredi evropske družbe, "die Gebildeten und Besitzenden", bi morali zato neizogibno poskrbeti, da bi se pariški in njim podobni dogodki nikoli več ne ponovili. "An die Regierungen, wie an die Volksvertretungen tritt angesichts solcher Verwilderung die ernste Aufgabe, ungesäumt Vorkehrungen zu treffen, wie der Gesetzverachtung Einhalt gethan, der Entsittlichung, der Verrotung, der Begriffsverwirrung und schliesslichen Verthierung der arbeitenden Klassen gesteuert werden könne ...", je 31. maja 1871 ugotavljal Laibacher Tagblatt v članku, ki so ga v uredništvu očitno povzeli po neki nemški predlogi.⁵⁷

V očeh kranjskih Nemcev sta bili tako v začetku sedemdesetih let glavna grožnja napredku, svobodi in redu v Evropi "rdeča" in "črna" internacionala, ki naj bi ju družilo več skupnih lastnosti od nestrpnosti do drugače mislečih prek notranje organizacijske togosti do domnevne kozmopolitske, internacionalistične usmerjenosti, ki ni priznavala resnične domovinske ljubezni. Obe naj bi delovali predvsem tam, kjer so prevladovali konservativnost, nevednost, nesvoboda in pomanjkanje demokratičnih ustanov. V tej luči naj bi bilo značilno, da socialni nemir ni zajel dežel, v katerih so bila uveljavljena demokratična in liberalna načela (dežel kot so bile Švica, Velika Britanija, Združene države, Nemčija) in kjer je bilo učinkovito poskrbljeno tudi za izobraževanje najnižjih slojev prebivalstva. "Erst durch die Bildung, die der Staat jedem vermitteln muss, wird der Arbeiter frei," je trdil Laibacher Tagblatt. "Nur dadurch erringt

⁵⁶ Laibacher Tagblatt, N. 199, 31. August 1871.

⁵⁷ Laibacher Tagblatt, N. 119, 31. Mai 1871.

er sich ein menschenwürdiges Dasein und fügt sich als nützliches Glied in das Staatsganze ein”.⁵⁸

Med nemškimi socialnodemokratskimi voditelji je kranjsko nemško glasilo v sedemdesetih letih večkrat omenilo Lassalla, Liebknechta in Bebla. Odnos Tagblattovih urednikov do vseh treh je bil podobno odklonilen kot do Marxa in Internacionale, čeprav se jim, zlasti zadnja dva očitno nista zdela posebno nevarna in so leta 1872, ko sta bila obsojena na dvoletno zaporno kazen, menili, da je kazen prestroga.⁵⁹ Hkrati so v kranjskem nemškem taboru že ob koncu šestdesetih let opozarjali, da ne kaže podcenjevati socialnodemokratskega gibanja, ki se je oblikovalo v Avstriji.⁶⁰ O nemškem in avstrijskem socialnodemokratskem gibanju in poskusih razširjanja socialnodemokratskih idej na kranjskih in slovenskih tleh so nato v Tagblattu poročali vsa sedemdeseta leta. Za odnos kranjskega nemškega glasila do socialne demokracije je bilo tudi naprej značilno, da je list odklanjal neposredno državno intervencijo v delavsko korist in socialistična razmišljanja o pravičnejši razdelitvi bogastev, pri tem pa delavce opozarjal, da si morajo z lastno varčnostjo in organizirano samopomočjo sami izboljšati svoj položaj. “Sparsamkeit ist des Arbeiters erste Pflicht”, zapiše “Laibacher Tagblatt” leta 1877.⁶¹

Kranjsko nemško meščanstvo je torej podobno kot v svojih gospodarskih nazorih ostajalo tudi v pogledih na socialno in delavsko vprašanje zavezano prevladujočim mišljenjskim vzorcem in okvirom, ki jih je zastopalo nemško liberalno gibanje v Avstriji. Drugega tudi ni bilo mogoče pričakovati. Članki in komentarji v Laibacher Tagblattu, ki so poročali o razmerah v Avstriji in Evropi ter predstavljali dogodke, gibanja in njihove voditelje, so bili pač le redko izvorni in so bili večinoma prevzeti iz liberalnih nemških in avstrijskih časopisov. Toda ob tem so bili, kot je mogoče razbrati iz besedil, v uredništvu predelani in po okusu urednikov prirejeni za kranjsko občinstvo. V tej luči pa slika, ki jo ponujajo, ne opozarja

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Laibacher Tagblatt, N. 78, 6. April 1872.

⁶⁰ Laibacher Tagblatt, N. 174, 3. August 1869.

⁶¹ Laibacher Tagblatt, N. 217, 21. September 1877.

le na pester in ažuren izbor informacij, ki so jih nemški uredniki vsak dan posredovali svojim bralcem, temveč zanimivo ilustrira tudi njihov idejni in duhovni horizont, s katerim so bili po lastnem prepričanju edini pravi glasniki in zastopniki avstrijskega svobodomiselnega meščanstva v kranjski deželi.

III

Oris socialnih in gospodarskih nazorov kranjskih Nemcev v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja kaže, da so v nemškem taboru na Kranjskem posvečali gospodarskim in socialnim vprašanjem razmeroma veliko pozornosti in so v zavzemanju za gospodarsko in družbeno modernizacijo videli eno svojih pomembnih nalog. Ena in drugo naj bi po mnenju vodstva kranjske nemške stranke omogočala prav liberalna gospodarska politika, ki naj bi s spodbujanjem k svobodnemu tekmovalstvu in podjetniški vnemi Avstrijo in njene dežele odpirala modernejšim gospodarskim tokovom in v gospodarske dejavnosti vnašala prepotreben nemir s težnjo po napredovanju in spreminjanju. Toda takšna gledanja si v negotovih in kriznih šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja celo v nemškem taboru niso pridobila širšega kroga pristašev in pomembnejše socialne podpore. Prizadevanja kranjskih nemških prvakov po uveljavitvi liberalnih gospodarskih in socialnih nazorov so kranjsko javnost na ta način sicer seznanjala s pogloblitimi težnjami evropskega in avstrijskega liberalizma, vendar so že z gospodarsko recesijo po letu 1873 zašla v slepo ulico. Nemški poskus populariziranja liberalnih gospodarsko-političnih predstav je bil v tem smislu epizoda, ki na Kranjskem ni pustila dolgoročnejših sledi.

Ruski “mir”, južnoslovanska zadruga in slovenski liberalci

“Socialno vprašanje je za nas ravno tolike, če ne še večje važnosti, nego je narodnostno”, je leta 1869 v Slovenskem narodu ugotavljal Ferdo Kočevar-Žavčanin, ko je opozarjal na tesno povezanost narodne in socialne problematike.¹ Kočevar je bil prepričan, da se zahodni Evropi približuje velik socialni nemir in bo, če ne bo prišlo do “regulativov v razdelitvi kapitala”, prej ali slej izbruhnil “krvavi boj med kapitalisti in nekapitalistično množico”.² Črnoglede Kočevarjeve napovedi so bile sicer konec šestdesetih let 19. stoletja bolj daljnovidna slutnja krize kot realna ocena stanja, saj je v Avstriji in v zahodni Evropi do leta 1873 še prevladovala gospodarska konjunktura. Toda v isti sapi so bile izraz nezaupljivih, kritičnih in celo odkrito odklonilnih gledanj na moderno industrializacijo, liberalni kapitalizem in z njim povezana socialna nasprotja, ki jih je s Kočevarjem v drugi polovici 19. stoletja delila večina tako konservativnega (staroslovenskega) kot svobodomiselnega (mladoslovenskega) meščanstva in izobraženstva.

“Slovenci skoro še ne poznamo tega stanu (tovarniških delavcev), česar nam ni treba obžalovati,” je leta 1862 – sedem let pred Kočevarjem – razmišljal Janko Sernec, prvi predsednik mariborske čitalnice in eden

¹ Dragotin Lončar, Dr. Janko Sernec, *Sodobnost III/1935*, str. 285.

² Gl. poglavje: O Socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja.

ustanoviteljev časnika Slovenski narod.³ “Vse države, ki se ponašajo s svojimi tovarnami in trgovino, se boje sile in množine delavcev brez imetja, tako imenovane proletariata, ki se da voditi od vsakega kričača in postaja nevaren vladi, ker nima ničesar izgubiti. Hvala Bogu, da smo Slovenci ostali poljedelci in da imamo tako lepo zemljo, ki nas redi. Prav je, da naš kmet rajši obdeluje neplodne planine in pečine nego, da bi se podajal v fabrike”.⁴ To nikakor ni bilo osamljeno stališče, ki bi ga liberalneje usmerjeni Mladoslavenci po razcepu v slovenski politiki in odločitvi za samostojen politični nastop v prvi polovici sedemdesetih let, zamenjali z industrializaciji in gospodarski svobodi bolj naklonjenimi gledanji. “Krepki kmetijski stan je najboljši jez proti socialističnemu rovanju”, je še sredi osemdesetih let 19. stoletja menil Josip Vošnjak. Devetnajsto stoletje so “po pravici” imenovali “stoletje iznajdb” in napredka, kar pa ni povečalo “splošnega blagostanja” in “sreče”, je trdil. “Uboštva” in revščine ni bilo manj, temveč sta še porasla, bogastvo se je kopičilo v “rokah maloštevilnih bogatinov”, a “velika masa (je) obubožavala bolj in bolj”. Glavni krivec za takšno stanje je bil po Vošnjaku “liberalni kapitalizem”, ki je omogočil “neomejeno kopičenje bogastva” pri posameznikih, hkrati pa je povzročil bedo, v kateri “se vije in stoka sedanji človeški rod”.⁵

Na slovenskem ozemlju v drugi polovici 19. stoletja skoraj ni bilo privrženec liberalnih gospodarskih načel ter obrtne in trgovinske svobode. V šestdesetih letih in v prvi polovici sedemdesetih let, ko je v težnji po hitrejši integraciji avstrijskega gospodarskega prostora in dinamičnejši industrializaciji usmeritev k obrtni in trgovinski svobodi prevladala v dunajskih vladnih krogih, so na Kranjskem liberalna gospodarska načela razmeroma osamljeno zagovarjali v krogu, zbranem okoli nemškega

³ Janko Sernec je pripravil osnutek programa časnika, ki ga je nato oblikoval Anton Tomšič. Gl. Slovenski biografski leksikon, Deseti zvezek, SAZU – Ljubljana 1967, str. 293–294.

⁴ Dragotin Lončar, Iz literarne zapuščine Janka Sernca, Veda, leto 4, št. 1–2, Gorica 1914, str. 514.

⁵ Dr. Josip Vošnjak, Ob agrarnem vprašanji, Letopis Matice Slovenske za leto 1884, Založila in na svitilo dala Matica Slovenska, V Ljubljani 1884, str. 53; Dr. Josip Vošnjak, Socialni problem in kmetijski stan, Letopis Matice Slovenske za leto 1885, Založila in na svitilo dala Matica Slovenska, V Ljubljani 1885, str. 46, 50, 68.

Laibacher Tagblatta.⁶ Med štajerskimi Slovenci se je z liberalnimi gospodarskimi nazori in Adamom Smithom precej osamljeno spogledoval Ivan Geršak.⁷ V Celovcu pa je leta 1872 pri Mohorjevi družbi izšla knjiga Kupčija in obrtnija Ferda Kočevarja, v kateri je avtor, ki je še tri leta prej svaril pred liberalnim kapitalizmom, ugotavljal, da “obrotna” in “industrijska svoboda podpirata in “povzdigujeta obrtnijo”.⁸ Toda velika večina slovenskih političnih prvakov, trgovcev in podjetnikov je liberalni gospodarski politiki nasprotovala. Na Kranjskem sta v letih 1866–1874 avstrijsko približevanje “laisser faire” in vladno svobodno-trgovinsko politiko posebej odločno zavračala trgovska in obrtna zbornica ter njen predsednik Valentin C. Supan.⁹ Protiliberalno usmeritev kranjske obrtne zbornice in njenega predsednika so podpirali tako Staro kakor Mladoslavenci, ki so enotno ugotavljali, da je treba “priproste narodne gospodarske razmere” spremeniti, to pa je mogoče storiti predvsem z dvigom “narodne omike” in “materijalno pomočjo narodu”. “Ena največjih nalog človeštva je povzdignjenje ekonomičnega stanja celote naroda”, je v začetku leta 1873 – nekaj mesecev pred polomom dunajske borze – pisal Slovenski narod. “Važnost tega se v Evropi spoznava stoprvo sedaj, ko se vsled nenaravnih socialnih razmer proletarijat množi od leta do leta... Zato pa je posebej treba skrbeti, da se socialna bolezen ne razvije tudi Slovenskem... Zakaj pri današnjih ekonomičnih razmerah se v popolnem sme trditi, da je razvitje proletarijata, če se mu v pravem času ne upremo, tudi za nas le vprašanje časa”.¹⁰

⁶ Gl. poglavje: O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja.

⁷ Ivan Geršak je v letih 1865–1866 v Gradcu izdajal “Podučni list za slovenski narod” Čitavnica, ki je izhajal pod motom “Nevednost je najdražji stvar v deželi”, kar naj bi bila misel Adama Smitha. Geršak je “svobodno-gospodarske nazore” zastopal v več člankih, v članku Socialne razmere na Francoskem pa se je zavzel ne le za obrtno svobodo, temveč tudi svobodno delitev kmečkih zemljišč, saj naj bi ta v Franciji ne povzročila drobitev kmetij in naj bi se “vse razvijalo naravno”. Gl. Čitavnica, Podučni list za slovenski narod, III. zvezek, Graz 1866, str. 245. Tudi: Andrej Pančur, Oderuštvo na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja, Zgodovinski časopis št. 1, 53/1999, str. 35–36.

⁸ Več v poglavju: O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja.

⁹ Gl. poglavje: O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana.

¹⁰ O naših narodno-gospodarskih zadevah, Slovenski narod VI, št. 2, 3. januarja 1873.

Avtor članka je rojake zato pozival k sistematični skrbi “za ekonomično povzdigo” in jim priporočal, naj ustanavljajo “srenjske hranilnice po vsej Sloveniji”, pospešujejo produktivnost slovenskih pokrajin z “vsake vrste narodnega truda” in osnujejo društvo, ki bo skrbelo “za vpeljavo teh nasvetov, kolikor bi se pokazalo potrebno in mogoče”. Septembra 1872 se je Josipu Vošnjaku, ki je k ustanavljanju kreditnih zadrug in posojilnic spodbujal vse od leta 1868, ko se je z njimi seznanil na Češkem, res posrečilo ustanoviti prvo slovensko posojilnico v Ljutomeru. “Narod, kateri hoče do samostalnosti priti, mora za svojo materialno neodvisnost od drugega naroda skrbeti,” je bilo njegovo stališče.¹¹ Nekaterim uglednim pripadnikom liberalnega tabora pa to ni bilo dovolj in so menili, da bi morali Slovani in Slovenci, če bi se želeli izogniti socialnim stiskam in napetostim, ki sta jih povzročala liberalni kapitalizem in individualizem, po drugačni razvojni poti kot evropski Zahod. Zgledovali naj bi se po staroslovanskem kmečkem kolektivizmu, ruskih kmečkih občinah in obrtnih skupnostih ter južnoslovanskih družinskih zadrugah. “Kakor v drugih smo mi Slovani tudi v socialnih zadevah svet za-se, pa se nam ni treba v tem pogledu na druge ozirati in druge posnemati”, je leta 1869 v Slovenskem narodu pisal Ferdo Kočevar. Po Kočevarju je bila ruska “demokratsko – komunistična občina” idealna rešitev za “socialno vprašanje” in pomembna prednost “slovenskega sveta pred puhlo zahodno Evropo”.¹² “Če bo na Ruskem kedaj do političnih prekučij prišlo, bo namesto sedanjega absolutizma demokratska republika stopila, ne pa aristokratskimi konstitucionalizem”. To naj bi se zgodilo tudi, če se bo “demokracija na Ruskem še naprej tako krepila, kakor se do zdaj krepi”, o čemer pa naj bi ne bilo “dvojbe...”¹³

Vendar Kočevar ni bil prvi med Mladoslovinci, ki je

¹¹ Jurij Perovšek, Prilagoditev Schulze-Delitschevih zadrugospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872–1895, Na poti v moderno, Zbirka Razpoznavanja, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005, str. 36.

¹² Ferdo Kočevar Žavčanin, Socialno vprašanje, Slovenski narod II, št. 80, 10. julija 1869.

¹³ F. Kočevar, Socialno vprašanje, Slovenski narod II, 24. julij 1869.

zavračal zahodne razvojne zglede in pomenljivo obračal pogled proti evropskemu in južnoslovanskemu Vzhodu. V začetku šestdesetih let 19. stoletja se je po dveletnem bivanju v Karlovcu nad južnoslovansko družinsko zadruho, ki bi bila lahko Slovincem zgled pri reševanju kmetovih socialnih težav, navduševal Janko Sernec. Po Sernecu so bili glavni vzrok za rastočo revščino na podeželju in v mestih zakoni o dedovanju, ki so določali, da je bil prevzemnik kmetije po smrti kmečkega gospodarja samo eden (praviloma najstarejši sin), ta pa je moral izplačati vse druge dediče (brate in sestre). Cena zemlje je bila nizka, zato odpravščine niso bile visoke, izplačani dediči, ki so morali od domače hiše, pa so se zaposlovali kot hlapci in obrtniški pomočniki ter dekleta kot služkinje. V takšnih razmerah so bili zvečine obsojeni na samsko življenje – brez prave “rodbinske ljubezni”. Še najbolje naj bi se godilo mlajšim bratom in sinovom, ki so uspeli postati “najemniki vinskih goric” in so na ta način dobili možnost, da se “oženijo in imajo svojo rodbino”.¹⁴ Delitve podedovanega premoženja so, kot je leta 1862 v neobjavljenem, le v konceptu ohranjenem sestavku z naslovom Stara pravica ugotavljal Sernec, spremljali spori med dediči ter tožarjenje med še živečimi starši in otroci ter brati in sestrami, kar je še poslabševalo njihov socialni položaj. Starorimsko in nemško pravo, ki je določalo, da je bila “lastnik celega, za nizko ceno pridobljenega zemljišča samo jedna oseba”, je bilo po Sernecu pač sebično in rezultat strahu “starih graščakov za desetino in tlako” ter “cesarskih uradnikov za štibro”. Toda alternativa tradicionalnemu rimskemu in nemškemu dednemu redu v njegovih očeh ni bila svobodna deljivost zemljišč, ki je bila od francoske vlade v veljavi na Kranjskem in v drugih avstrijskih deželah, ki so v začetku 19. stoletja spadale v Ilirske province. Prava alternativni veljavni “dedinski pravici” naj bi bila, kot je trdil, “stara pravica”, “kakor so po njej živeli stari Slovinci in Slovani sploh”. “Ta stara pravica se še nepokvarjena najde pri Hrvatih in Srbih”, njena glavna zna-

¹⁴ Dragotin Lončar, Iz literarne zapuščine dr. Janka Sernca, cit. v op. 4, str. 512–514.

čilnost pa naj bi bila, da je bilo “kmetско zemljišče last cele rodbine ali – kakor pravijo Hrvatje – zadruge”.¹⁵

Za hrvaške in srbske družinske zadruge je bilo po Sernecu značilno, da so bili njihovi člani vsi “sodeležniki celega zemljišča in zadružne hiše” in je bilo vse, kar so pridelali in prodali skupna last. Dohodek od pridelka se je po plačilu davkov ter po potrebah staršev in otrok delil med člane, ki so morali vsi obdelovati zadružno zemljišče. Če dela v domači hiši ni bilo dovolj, so se z dovoljenjem izvoljenega starešine (“gospodarja”) zaposlovali še drugod, vendar so morali del zaslužka “odstopiti hiši”. Zadružne lastnine se ni smelo prodati ali zadolžiti, vsako novo pridobljeno imetje zadruge pa je bilo skupna last. Skupno premoženje in zemljo je bilo mogoče deliti le, če ju je bilo dovolj za nove zadruge in če je bila po mnenju skupnosti takšna delitev potrebna. Člani zadruge so lahko tudi sami zase pridobili posest ali lastnino, niso pa smeli tega storiti na škodo družinske skupnosti. Iz zadruge so lahko izstopili in ob izstopu pridobili del njenega premoženja, le da to ni smelo oslabiti skupnosti kot celote in oškodovati njenih članov. Sernec je posebej opozoril, da so imele “žene vse pravice in dolžnosti drugih članov”, bile pa so se “dolžne pokoravati ukazom gospodarja in gospodarice”. V zvezi s poroko je omenil le pravico “moških članov”, da “se smejo oženiti” in še pri teh naj bi zadruge “gledala”, da si “dobijo pobožno in pridno ženo”. Zadruge naj bi v isti sapi skrbela za bolne, stare, onemogle, pa tudi mladoletne in vojake, toda člani, ki so jo zapustili, ker so dobili državno službo ali začeli opravljati obrt, niso bili upravičeni do deleža skupnega premoženja.¹⁶

Sernec je, kot je zapisal, podatke o družinskih zadrukah na Hrvaškem črpal iz “krasne knjige” Ognjeslava M. Utješenovića *Die Hauskommunion der Südslawen*, ki je izšla leta 1859, ko se je zdelo, da namerava vlada zadruge razpustiti.¹⁷ V knjigi objavljena mnenja na Hr-

¹⁵ Prav tam, str. 514.

¹⁶ Prav tam, str. 515–517.

¹⁷ Ognjeslav Utješenović (1817–1890) je bil po izobrazbi pravnik, sicer pa sodelavec liberalnega Slavenskega juga in leta 1848 član Bojnog odsjeka Jelačićevega banskega sveta. Kot uradnik je najprej služboval v Krajini, nato na Dunaju in pri Hrvaški dvorni pisarni. Bil je tudi podžupan in veliki župan v Varaždinu. Gl. Marko Zajc,

vaškem “znanih mož” naj bi potrjevala, da “zadružno življenje v нравnem oziru bolj blagodejno vpliva na ljudi nego zasebno” in je tudi gospodarsko bolj učinkovito, saj člani zadruga “rajši delajo kot najeti posli”, za kritje zadružnih potreb pa “se porabi manj dela in blaga” kot za zadovoljitev “zasebnih”. Na zadružnih zemljiščih naj bi pridelali več žita, vina in drugih pridelkov kot na zasebni zemlji, na javnih dražbah pa naj bi naj bi skoraj ne prodajali zadolženih kmetijskih zemljišč. Tožbe zaradi dediščine naj bi bile redke, beračev in revežev naj bi bilo malo, zakonskih parov pa največ in nezakonskih otrok najmanj v avstrijskih deželah.¹⁸ Zaradi vsega tega bi po Sernečevem prepričanju kazalo tudi na Slovenskem razmišljati o zakonskih predpisih, ki bi spodbujali k življenju v zadrugah. Kmečkih posestnikov se k združevanju v zadruga sicer ne bi smelo siliti, toda zakonsko bi jim morali omogočiti, da jih “bodisi s svojimi otroki, bodisi s svojimi brati” oblikujejo in se njihovo zemljišče v zemljiško knjigo vpiše kot “lastnina cele rodbine”. Ustanovitelji zadruga naj bi med seboj sklenili pogodbo, poseben zakon o zadrugah pa naj bi varoval posamične člane, da bi ne bili prikrajšani. Po že veljavnih zakonih je v družinski skupnosti in pod isto streho lahko živelo več oseb, ki so delale druga za drugo, ni pa bilo mogoče “vpisati družine kot lastnice zemljišča”. Serneč je zato menil, da je treba začeti pri zakonsko dovoljenem. Člani družinske skupnosti, ki živijo pod isto streho, naj s privoljenjem “vknjiženega lastnika” zemljišča sklenejo “zadružno pogodbo” in ko bo sklenjenih tisoč takšnih pogodb, se bodo narodni zastopniki v deželnih zborih lahko zavzeli za spremembo zakonodaje.¹⁹

“Angleži, Francozi in Nemci že dolgo časa iščejo poti, kako bi se rešili siromakov, katerih število raste od dne do dne,” je zaključil Serneč svoje razmišljanje o Sta-

Slovensko hrvaški odnosi s posebnim ozirom na slovensko-hrvaško mejo, Doktorska naloga, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2005, str. 84.

¹⁸ Kot kaže pismo, ki ga je leta 1860 napisal hrvaški znanec Sime Heržić, so Serneca s Hrvaške opozarjali, da družinske zadruga preveč idealizira. Toda sam se je po svojem prepričanju med dvoletnim bivanjem na Hrvaškem prepričal, da so Utješenovičeve ugotovitve točne. Gl. Dragotin Lončar, Iz literarne zapuščine Janka Sernea, cit. v op. 4, str. 274, 518.

¹⁹ Prav tam, str. 518. Gl. tudi: Dragotin Lončar, Dr. Janko Serneč, cit. v op. 1, str. 283–286.

ri pravici. "Hvala Bogu, da pri nas še ni toliko zapadne kulture, da bi imeli vse te izkušnje; vendar ni prezgodaj, ako se že zdaj pripravljamo na te dneve, oziroma še boljše, da se jih ognemo..." Sicer pa naj bi slovenska beseda "zadružništvo", kot je ugotavljal v drugem, prav tako neobjavljenem zapisu, pomenila isto kot latinsko "socializem". Za južnoslovanske zadruge naj bi bilo značilno "vzajemno delo več oseb in vzajemno uživanje pridelkov", to pa naj bil tudi cilj novodobnih "socialnih nauk". Razlika naj bi bila ta, da je južnoslovansko zadružno trdno povezovalo krvno sorodstvo, moderni socializem pa je težil k povezovanju ljudi v medsebojnem delu "brez posebne vzajemne ljubezni". Sernec je bil zato do socializma in komunizma nezaupljiv in je zadružništvo v pomenu obeh "naukov" odklanjal. "Ako navdušeni mladenič obžaluje nedostatke naše dobe, razmerje med bogatinom in ubožcem, ako ga mičejo nauki zadružništva (v socialističnem pomenu op. P. V.), naj ne pozabi, da ne more na mah izpreobrniti sveta," je pisal. "Lahko pa pripomore, da se razlike polagoma izravnajo". To lahko stori z razširjanjem omike in z varčnostjo, s katero prihrani "nekaj kapitala prihodnjemu zarodu".²⁰

Janko Sernec svojih zapiskov o južnoslovanski zadruzi – kot rečeno – ni objavil in se k zamislim o reševanju socialnega položaja kmeta z uveljavljanjem hrvaških in srbskih kolektivističnih družinsko-zadružnih načel na Slovenskem po letu 1862 tudi ni več obširneje vrnil. Toda misel, da je mogoče socialna nasprotja in napetosti, ki sta jih povzročala k brezobzirnemu kopičenju bogastev usmerjena liberalni kapitalizem in moderna industrija, razrešiti z utrjevanjem pripadnosti skupnosti, z vračanjem k skupinskemu delu in z oblikovanjem zavesti o skupnih interesih po vzoru ruskih kmečkih občin in obrtniških artelov ter južnoslovanskih družinskih zadrug, so v naslednjih letih in desetletjih zastopali še nekateri ugledni pripadniki mladoslovenskega tabora, ne samo Ferdo Kočever. Leta 1874 je nemško pisano publikacijo z naslovom "Materializem in slovanstvo", v kateri se je zavzemal za "podružbljenje dela", izdal mlaj-

²⁰ Dragotin Lončar, Iz literarne zapuščine dr. Janka Sernca, cit. v op. 4, str. 519, 399.

ši brat Janka Serneca Josip, tedaj odvetniški pripravnik v Mariboru in vnet zagovornik enakopravnosti slovensčine v sodstvu in ljudskem šolstvu.²¹ “Našo dobo imenujemo doba materializma”, je ugotavljal. Nemški idealistični filozofi so se enostransko posvečali duhovnim vidikom sveta in življenja, povsem pa so zanemarili njuno materialno plat in spregledali, da se duh in materija vzajemno pogojujeta. 19. stoletje naj bi se te “resnice” zavedalo in “izobraženi svet” naj bi posvečal vse več pozornosti materialnim področjem ter razvijajočim se novim znanostim, ki jim je izhodišče življenje. Začelo se je sistematično raziskovanje dejavnikov, ki vplivajo na svet, predmet proučevanja so bili narava, njene sile in zakoni ter človek, človeško telo, njegove lastnosti in potrebe, človekov vpliv na materijo in vplivi materije na človeka. Praktične (naravoslovne, gospodarske in politične) znanosti so “zastave današnjega časa” in vse bolj prodira spoznanje, da ne zadostuje znanstveno le misliti in sanjati, temveč je treba znanstveno tudi živeti, je poudarjal Sernec mlajši. Prav to naj bi bila značilnost nove dobe – dobe materializma, kateremu se mora človeštvo zahvaliti za napredek in od katerega ima izjemne koristi. Materializem naj bi koristil človeštvu tudi zato, ker je bil “dosleden, strog in neizprosno oster” in je zahteval od človeka delavnost in zmernost, hkrati pa je pogubil vsakogar, ki ni bil dovolj marljiv in varčen.²²

Novodobni strogosti naj bi se sicer še upiralo načelo “ljubezni do bližnjega”, ki je učilo, da je dajanje večja sreča kot sprejemanje, toda ob vse večjih naporih, ki jih je bilo treba vložiti v zaslužek, je človek prihajal do sklepa, da je podpiranje lenobe in dajanje brez povračila

²¹ Der Materialismus und das Slaventhum von Dr. Joseph Sernec, Marburg 1874. Knjižica je izšla v samozaložbi. Njeno vsebino je v slovensčini izčrpno povzel Ivan Urbančič v knjigi Med sholastiko in neosholastiko, Poglavitne ideje slovenskih filozofov, Slovenska matica in Inštitut za sociologijo, Ljubljana 1971, str. 204–211, prikazal pa jo je tudi Dragotin Lončar v članku o Janku Sernecu, cit. v op. 1, str. 430–433, 472–473. Josip Sernec je publikacijo napisal v nemščini, ker je svoja gledanja očitno hotel predstaviti tudi nemško govorečim bralcem. Kot je opozoril Janez Cvirn se je pisanja lotil na pobudo prijatelja Pavla Turnerja, pripravil pa je tudi slovensko enačico, ki se je ohranila v zapuščini Frana Levca, vendar ni – mor-da tudi zato, ker njene objave Levca ni podprl – nikoli izšla. Gl. Janez Cvirn, Josip Sernec, Rodoljub z dežele, v: Josip Sernec, Spomini, Domoznanska zbirka Osrednje knjižnice Celje, Celje 2003, str. 110–112.

²² Josip Sernec, Der Materialismus und das Slaventhum, cit. v op. 21, str. 2–4.

nesmisel. To spoznanje naj bi se posebej dosledno uveljavilo v Angliji, kjer so bili do revežev skrajno neusmiljeni in so jim očitali, da so sami krivi za svojo revščino. Anglež je bil pač delaven, prizadeven in stvaren in tem odličnim lastnostim se je imel zahvaliti za razcvet industrije, brezštevne koristne iznajdbe in moč nacije. V Angliji naj bi si že več kot polovica prebivalstva služila kruh s pomočjo strojev in v industriji, je ugotavljal Ser-nec, in to bi bil lahko zgled za druge narode. Vendar naj bi imel prevladujoči materializem tudi senčno plat, ki bi jo bilo treba preso-jati z vso resnostjo. To naj bi bila revščina angleškega proletariata, ki je bila najstrašnejša na zemlji. Bedi angleškega proletariata in podeželja naj bi ne bilo videti konca. Prav tako ne procesu, v katerem je veliki kapital požiral manjšega, narodno premoženje pa se je kopičilo v rokah maloštevilnih bogatašev, kar je pehalo strmo naraščajoče število revežev v največje pomanjkanje.²³

Ti pojavi naj bi ne bili značilni le za Anglijo, saj naj bi materializem podobna nesorazmerja povzročil v vseh industrijskih deželah, vsi poskusi reševanja socialnega vprašanja od Saint Simona in Fouriera do Schulze-Dellitscha in Lassala pa so bili neuspešni, saj je bilo nasprotje med bogatimi in revnimi vedno večje. Glavni razlog za takšno stanje je bilo po Serne-cu treba iskati v naravi zahodnega (germanskega) načina gospodarjenja, tj. v zasebnem gospodarstvu, kjer je bil vedno le en človek osebnost z lastno voljo, stotine ljudi pa je moralo delati in proizvajati, kar je ta posameznik hotel in ukazoval; ti ljudje – delavci so za svoje delo dobivali vedno enako mezdo – bili so “sužnji moderne dobe”. Ser-nec se je v nadaljevanju obširno razpisal o pojmu osebnosti, ki jo je po Lorenzu Steinu opredelil kot celoto “duhovnih in materialnih sil ter volje in dejanja v konkretnem človeškem bitju”.²⁴ Človekova lastnina je bila po Sernečevem mnenju “organski del njegove osebnosti”; človek je bil povsem odvisen od materialnih sredstev in bi brez njih duševno in telesno propadel. Osebnosti naj bi potemta-

²³ Prav tam, str. 5–6.

²⁴ Gl. Ivan Urbančič, v op. 21 nav. delo, str. 207; D. Lončar, v op. 1 nav. delo, str. 431.

kem ne bilo mogoče ločiti od lastnine, lastnine pa ne od človeka, saj je bila brez človeka mrtva materija. Sposobnost "biti osebnost" naj bi imel vsak človek in načelo, da se mora "vsakemu človeku omogočiti razvoj svobodne lastne volje in vseh sposobnosti", naj bi bilo vsesplošno sprejeto. Zato bi moralo biti vsakemu človeku tudi omogočeno, da si pridobi toliko lastnine, kolikor jo potrebuje za harmoničen, samostojen osebnostni razvoj. Vsak človek bi moral imeti "zadostno lastno gospodarstvo".²⁵

Toda razvoj v večini naglo napredujočih držav je, kot je opozarjal Sernec, nasprotoval tako opredeljenemu "idealnemu namenu človeštva". Med ljudmi je bilo vse manj "samostojnih osebnosti", vse več pa je bilo prisiljenih, da se kot "stroji brez volje" zaposlujejo v podjetjih bogatih. Delniške družbe, s katerimi so poskušali majhni lastniki kapitala tekmovati z velikim kapitalom po Sernecu niso mogle učinkovito zaustaviti propadanja srednjega razreda in rešiti socialnega vprašanja, ker so nosile v sebi isto "socialno bolezen" kot zasebno gospodarstvo bogatih; njihovi delavci so bili brez lastne volje in nesvobodni, prav tako kot v "drugih zasebnih podjetjih moderne dobe".²⁶ Edino "sredstvo", ki bi človeštvo lahko približalo idealu, da bo vsak človek osebnost, sta bila "srečni in lepi (človeški) nagon k podružbljenju" in "nespremenljiva resnica, da določeno število ljudi, ki opravlja isto delo, naredi neskončno več, če ob delitvi dela na enake deleže dela skupno, kakor če vsak od začetka do konca dela sam". Glavni vzrok za nasprotje med podjetniki in delavci naj bi bil namreč "nenaravni pojav", da podjetnik, čeprav so delavci z njim delali v skupnem gospodarstvu, z njimi ni bil "skupna oseba" in "izraz njihove volje in početja", temveč je v zaposlenih videl le "obratovalno silo", ki so ji pripadali tudi stroji. Za njen položaj se je praviloma malo brigal in ji je na "neposreden način celo kazal prezir". "Socialni boj" bo zato končan šele, ko se bodo podjetniki z delavci "združili v eno gospodarsko osebnost", ko bo delavec v takšni ali drugačni obliki v podjetju uveljavil svojo voljo, odločal o poslovnih zadevah in razpolagal s sebi primernim delom

²⁵ Josip Sernec, *Der Materialismus und das Slaventhum*, cit. v op. 21, str. 15–16.

²⁶ Prav tam, str. 24–25.

dobička, s strani delavcev voljeni odbor pa bo nadzoroval poslovanje podjetja, je bil prepričan Serneec.²⁷

Prvi predpogoj zblizanja med delavci in podjetniki ter "podružbljenja (Vergesellschaftung) na istih gospodarskih področjih delujočih ljudi" je bila po Sernečevem mnenju splošna izobrazba tako za delavce kot za srednje sloje in podjetnike. Vsi bi morali pač najprej spoznati, da vsak sebi trajno in najboljše koristi, če pospešuje blagor okolice in človeštva. Temu načelu pa naj bi nasprotoval egoizem posameznikov, zlasti bogatih in ker se še nobena nova, proti ustaljenim ustanovam usmerjena ideja v praktičnem življenju ni udomačila brez krvi in boja, naj bi bilo malo verjetno, da bo socialno vprašanje v zahodni Evropi in Ameriki rešeno na miren način. Povsem drugačne naj bi bile razmere na Vzhodu, pri Slovanih in v Rusiji. Tam so ljudje istega kraja in iste obrti tradicionalno delali skupaj. Skupaj in brez posrednikov so se dogovarjali za delo ter delili plačilo. Obrtne skupnosti –arteli, ki so obsegali ne le proizvodnjo, temveč tudi nabavo in potrošnjo, so bili razširjeni v vseh proizvodnih panogah in po vsej Rusiji. Podoben pojav naj bi bila ruska kmečka občina, ki je bila kolektivna lastnica zemlje. Serneec je dopuščal možnost, da takšna ureditev ni bila gospodarsko najbolj učinkovita, vendar je v isti sapi menil, da bi razdelitev skupne občinske zemlje posamičnim kmečkim lastnikom pospešila propadanje kmečkega stanu, kar naj bi nazorno razkrival proces propadanja kmetov v Angliji 18. stoletja. Sicer pa se bosta prej ali slej tudi v Rusiji razvili trgovina in industrija, kapital se bo kopičil v rokah redkih bogatih in dobil moč, da bo svobodnega kmeta spremenil v delavca, v kolona in "agrarnega sužnja". Zahodnoevropski gospodarski sistem je pač uničeval majhne proizvajalce in kmečke lastnike in edina alternativa uničenju je bilo, kot naj bi kazala izkušnja, "združevanje njihovih gospodarstev".²⁸ Za takšne zamisli naj bi v zahodni Evropi in

²⁷ Prav tam str. 30. Ivan Urbančič je leta 1971 (ironično) pripomnil, da je Serneec s tašnimi komentarji očitno orisal zametek Kardeljevega samoupravljanja. Gl. I. Urbančič, v op. 21 nav. delo, str. 205.

²⁸ Josip Serneec, *Der Materialismus und das Slaventhum*, cit. v op. 21, str. 32. Dohesedno: "und diese Erfahrung sollte sie instinctiv zu einer Association ihrer Wirt-schaften führen".

Severni Ameriki po Serencu resda še ne bilo pravega interesa in razumevanja, toda tako kot "kratkovidna, brezobzirna sebičnost v končni posledici uniči sebičnosti samega", bodo tudi sebični podjetniki spoznali, da slabo ravnanje z delavci škodi njihovim lastnim interesom, in bodo postali "umno egoistični". "Um kaže delavcu, da je nepravilno, če mora biti stroj, podjetnik pa je diktator", je pisal. "Um pa kaže tudi podjetnikom", da zaradi slabega položaja delavcev trpi celo podjetje in pomeni za podjetje "harmonija med podjetniki in delavci" prednost, posebej, če prvi ravnaajo z drugimi "kot, da so en duh, eno telo" ali kratko rečeno "ena gospodarska oseba".²⁹

Ruske kmečke in rokodelske skupnosti, naj bi po Sernecu razkrivale, da načelo skupne lastnine zemlje in skupnega dela, ne ovira posameznikovih stremeljenj in delovne vneme. Delavci v ruskih artelih naj bi bili prizadevni in naj bi se bolje počutili kot "zvečine resda boljše izobraženi zahodnoevropski delavci". Ruski kmet se je upiral delitvi zemlje in se ji bo upiral še bolj, ko bo spoznal, kakšne posledice je imela pri "zahodnih sosedih". V Rusiji je kmet občutil, da pripada višji skupnosti, ruska občina kot lastnica vse v občinskih mejah nahajajoče se "zemljiške posesti pa je bila mnogo odličnejša pravna oseba kot zahodnoevropske občine", je trdil Sernec mlajši. Pri neruskih Slovanih (Čehih, Slovencih in Poljaki) je kolektivno "občinsko" gospodarstvo resda že davno uničilo nemško dedno pravo, toda zato naj bi resen študij zaslužile južnoslovanske hišne (družinske) skupnosti, saj naj bi bile povsem podobne ruskim kmečkim "občinam". Sernec je bil prepričan, da bi se ob "pravilni izobrazbi" lahko kmetijstvo v srbskih in hrvaških družinskih zadrugah "izjemno" razvilo, v mnogih med njimi pa bi nastale tudi artelom podobne industrijske delavnice. Zato bi morala biti naloga zakonodaje, da prepreči vse, kar bi pospeševalo ali spodbujalo delitev združnih zemljišč.

Josip Sernec se je na zadnjih straneh svoje publikacije odkrito zavzel za skupnostno organiziranje proizvodnje in gospodarskega življenja. Ugotavljal je, da je reši-

²⁹ Prav tam, str. 35. Gl. Ivan Urbančič, nav. delo, str. 209.

tev "socialnega vprašanja" v "podružbljenju posameznikov" z "oblikovanjem vedno višjih in popolneje združenih oseb", kar naj bi bilo mogoče doseči s "komunizmom pridobivanja dobrin", to je na osnovi "skupnosti dela" in ne "uživanja (porabe)". Da bi posameznik v "skupnosti" prav tako prizadevno delal, kot če bi bil sam lastnik polja, pa mora "pravilno razumeti" koristi takšnega dela in temeljni človeški nagon – egoizem. Spoznati mora, da se s celotno skupnostjo bogati tudi vsak med njenimi pripadniki, razumnejši pripadniki skupnosti pa morajo dobiti vpliv na "sotovariše" in "javno mnenje". Na napredek skupnosti naj bi pač vplivala občutja pripadnosti, povezanosti in medsebojnega zaupanja, ki bi jih bilo treba "pravilno negovati" in privzgajati že mladim. Kot naj bi razkrival primer ruskih kmečkih občin, je moral posamezni član skupnosti velik del svojih duhovnih in materialnih sil odstopiti višji "skupni osebi", toda pri tem ni izgubil osebne svobode in je vse njegovo premično in prihranjeno premoženje ostalo njegova lastnina. "Takšna naj bi bila idealna podoba popolne slovanske občinske skupnosti, ideal višje družbene osebe ... in socialnega gospodarstva, ki preprečuje suženjstvo in izkoriščanje dela ter vsakega posameznika naredi za osebo, zatira zavist in slo po imetju ter goji in poživlja ljubezen do bližnjega, zaupanje, povezanost in pravičnost", je v sklepu svojega spisa zatrdil Josip Sernec.³⁰

Sernečeva knjižica o "Materializmu in slovanstvu" ni vzbudila večje javne pozornosti, čeprav jo je Slovenski narod "živo priporočal". To se zdi po svoje razumljivo, saj je bila precej abstraktno in zahtevno branje. Toda strah pred naglimi spremembami po zgledu evropskega Zahoda in prepričanje, da se je mogoče socialnim zaostitvam in škodljivim posledicam ponemčevanja izogniti z upočasnjenim razvojem in ohranjanjem prevladujoče kmečke sestave družbe in gospodarstva, ki ga je spremljalo občasno spogledovanje z ruskim vaškim in južnoslovanskim družinskim kolektivizmom, sta bila še naprej razširjena v obeh slovenskih političnih taborih. Josip Stritar se s svojo leta 1878 napisano utopično povestjo Deveta dežela, v kateri je idealno slovensko domovino

³⁰ Josip Sernec, *Der Materialismus und das Slaventhum*, cit. v op. 21, str. 42.

(ironično) predstavil kot kolektivistično kmečko demokracijo, ni posmehoval le staroslovenskim, temveč tudi mladoslovenskim razvojno-družbenim predstavam.³¹ Te se v letih, ki so sledila, niso opazneje spremenile. Prvaki in privrženci narodno-naprednega tabora so tudi v osemdesetih in devetdesetih letih odklanjali liberalni kapitalizem in liberalna gospodarska načela, hkrati pa so se, ko so razpravljali o položaju kmeta in opozarjali na škodljive posledice svobodne delitve zemljišč, še ozirali proti vzhodu in nekritično sklicevali na pozitivne izkušnje slovanskega kmečkega kolektivizma. Josip Vošnjak je v znani, leta 1884 v Letopisu Slovenske matice objavljeni razpravi Ob agrarnem vprašanji, v kateri je med drugim obširno opisal ruske agrarne razmere in rusko kmečko občino "mir", sicer opozarjal na kritike "nasprotnikov Mira", ki so trdili, da se "pri taki skupni lastnini ne more razvijati umno poljedelstvo, ker kmet nima pravega interesa, da bi svoj kos zemlje poboljšal in intenzivneje obdeloval", saj "hrepeni po osebni samostalnosti in lastni zemlji". Toda v isti sapi je ugotavljal, da so "kmetje do danes ostali pri Miru" in "so razdelitve redke". Po Vošnjaku "mir" ni bil "le kak ostanek prvotnega gospodarstva", ki bi "se moral" – kot so menili ruski zahodnjaki – "čim preje, tem bolje odpraviti, ampak oni način gospodarstva, ki se je razvil po duhu narodnem in je še zdaj najtrdnjša podlaga socialnemu in narodnemu žitju". Zato so mu bila blizu stališča slavjanofilov, ki so zatrjevali, da je "z Mirom rešen tisti socialni problem, katerega rešiti se zastonj trudi zapadna Evropa", pa tudi mnenje (ruskih) socialistov, da "ruski Mir združuje prednost malih gruntnih delov in velicega gospodarstva ter je sposobna podlaga za prihodnji razvoj umestne delitve zemlje potom asociacije". Do carskih reform, s katerimi je bilo v začetku šestdesetih let 19. stoletja končno tudi v Rusiji odpravljeno podložništvo, je bil Vošnjak kritičen in je omenjal, da so bili kmetje povsod "prikrajšani", saj je car Aleksander "pri reformah obstal oplašen sredi pota". Ruskim državnikom je zato svetoval, "naj ravnajo previdno in umno, kakor dosle" in naj "ne posezajo z razdirajočo roko v stare naprave, ki so

³¹ Josip Stritar, Zbrano delo, Četrta knjiga, DZS, Ljubljana 1954, str. 305–338.

zrastle z narodom, njemu na korist in ki se bodo itak same spremenile, kadar bodo izpolnile svojo dolžnost..." "Združeno delovanje" naj bi ne bilo pač nikjer "tako vko-reninjeno v narodu, nego pri Rusih".³²

Vošnjak se je v nadaljevanju razprave v Matičinem Letopisu ustavil tudi pri "jugoslovanskih zadrugah". Pri orisu družinskih zadrug na Hrvaškem in v Krajini se je – podobno kot že več kot dvajset let pred njim Janko Serbec – oprl na Utješenovičevo knjigo, ki pa mu je bila kar preveč "poetična", saj naj bi bile razmere v resnici bolj "temne" kakor "svetle". Zadržni "gospodarji" naj bi namreč marsikje "postali tirani", "neznosni prepiri" naj bi "kalili domači mir", k razkroju zadrug pa naj bi svoje prispevala tudi v začetku sedemdesetih let sprejeta zakonodaja, ki jim je "dovoljevala, da smejo prosto razpolagati s svojim imetkom". Vse to naj bi, kot je bil prepričan Vošnjak in kot je dokazoval tudi njegov "prijatelj dr. J. Kopač iz Zagreba", povzročilo veliko škode hrvaškemu kmetijstvu in "strašanski nazadek hrvatskega kmetijskega stanu". V tej luči naj bi bilo razumljivo, da bivši "zadrugarji, ki zdaj žive v največji revščini preklinjajo onoga u grobu, koji je prvi uveo diobe (delitve) medju njima".³³ Drugačne naj bi bile razmere v Srbiji, kjer naj bi bile zadruge še dobro ohranjene. "Srbski zakonodatelj, hvala Bogu, niso še oblizani od naše kulture, niti zaslepljeni po rimskem pravu, da bi jim omenjanje gruntnne lastnine na kmetih bilo sramotno jerobstvo...", je pisal Vošnjak. "G. Davorin Jenko ... mi piše, da v Srbiji še povsod postoje zadruge, a tam, kjer so se rušile, so slabi nasledki, propad kmetijskega stanu in revščina".³⁴ Vošnjaku je bilo seveda – idealiziranemu prikazovanju ruskega, hrvaškega in srbskega kmečkega kolektivizma navkljub – povsem jasno, da "ruskega Mira in jugoslovanske zadruge za naše (slovenske) razmere ne moremo jemati v poštev". "Pameten agraren sistem" bi se moral – kot je trdil – zgledovati po ameriških vzorih in po ameriškem zakonu "o kmetijskih domovih (Homestead)", ki je določal, da "se mora vsaki rodbini" zagotoviti "sta-

³² Dr. Josip Vošnjak, Ob agrarnem vprašanji, cit. v op. 5, str. 72–81.

³³ Prav tam, str. 82–86.

³⁴ Prav tam, str. 88–89.

noviten dom”.³⁵ To načelo je Vošnjak sprejel tudi v svoj agrarni program. V njem se je zavzel za omejitve književna dolgov na kmetijah, za uzakonitev “stalnega kmečkoga doma”, ki bi zagotavljal “preživetje ene rodbine” in se ga ne bi smelo prodati zaradi dolgov, za dedni zakon, po katerem bi kmetijo sicer dedoval samo en dedič, vendar na način, da ga izplačila dednih deležev ne bi “preveč bremenila” in za ustanavljanje kreditnih zadrug, ki bodo kmetu podeljevale “poceni kredite”.³⁶

Istega leta kot je Vošnjak objavil razpravo v Letopisu Slovenske matice, je dedni zakon, ki je omogočal svobodno delitev kmečkih posesti, v Laibacher Zeitung obširno zavrnil tudi Anton Globočnik, eden avtorjev slovenskega narodnega programa iz leta 1848, v petdesetih letih pa uradnik na Hrvaškem in od leta 1867 okrajni glavar v Postojni. Globočnik je prav tako kot Vošnjak ugotavljal, da bi “morala biti država zainteresirana za ustvarjanje in ohranjanje kmetij v velikosti, ki še omogoča nemoteno gospodarjenje”, hkrati pa je menil, da bi morale biti oblastem “vseeno, kdo je lastnik kmečkih posestev”, saj bi morale spodbujati svoboden promet z njimi. Med agrarnimi sistemi, ki so preprečevali neusmiljeno razkosavanje zemljišč (Hubenschlächtere) je tudi Globočnik omenjal južnoslovanske zadruge in ruski “mir”. Pri tem je trdil, da je delitev združnih zemljišč v Krajini privedla do dotlej “neznanega pojava kmečkoga proletariata”, medtem ko so ruske kmečke občine omogočale koristno triletno kolobarjenje in ščitile kmečko prebivalstvo pred propadom.³⁷ Globočnik se je podobno kot Vošnjak, (čeprav ga ni neposredno navajal), zavzel za oblikovanje kmečkih “domov”, to je “proglasitev kmečkih posesti z minimalno 50 forintov in ne več kot 350 forintov dohodka za nedeljive kmečke posesti”. Zanje naj bi veljal poseben dedni red, ki bi dediču omogočil nemoten prevzem posesti in nadaljnje kmeto-

³⁵ Prav tam, str. 99, 113.

³⁶ Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1994, str. 20–21.

³⁷ Zur Frage der bäuerlichen Heimatstätten von A. Globočnik, Separatdruck aus der Laibacher Zeitung, Laibach 1884, str. 3–4, 8–9. Na Globočnikov članek me je opozoril dr. Andrej Pančur, za kar se mu lepo zahvaljujem. Verjetno ni napačen vtis, da je Globočnik v glavnem povzel Vošnjakova stališča, ki jih je le mestoma nekoliko preoblikoval.

vanje, njegova hiša pa naj bi še naprej ostala "dom za vso družino", kjer bi v stiski tudi drugi otroci prvotnega lastnika našli svoje "pribežališče".³⁸

Leta 1889 je bil v državnem zboru na Dunaju res sprejet okvirni zakon, ki je dopuščal omejevanje delitev srednjevelikih kmetij v zakonitem in oporočnem nasledstvu, toda v veljavo naj bi stopil šele skupaj s podrobnimi deželnimi zakoni. V deželah s slovenskim prebivalstvom je bil tak zakon izdan le na Koroškem. Nova zakonodaja pa je imela le omejen pomen, saj v praksi do delitev kmečkih posestev zvečine ni prihajalo s sporazumi med dediči, temveč zaradi prezadolževanja, tega pa zakonodaja ni preprečevala.³⁹ Zadolževanju kmeta so se v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja poskušali v obeh slovenskih političnih taborih postaviti po robu s kreditnim zadružništvom, pobudo v združnem gibanju pa je v devetdesetih letih z ustanavljanjem zadrug na Raiffeisnovih osnovah prevzela katoliška stran. Podobno kot Josipu Vošnjaku in njegovim somišljenikom, sta bila "južnoslovska zadruga" in ruska občina "mir" tudi J. E. Kreku vzor posrečene kombinacije "kolektivnega gospodarjenja, individualizma in učinkovite vzajemnosti".⁴⁰ Vendar je v spremenjenih gospodarskih razmerah in z uveljavljanjem stvarnejših gledanj na družbo in gospodarstvo ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja postajalo vse bolj jasno, da se v iskanju razvojnih vzorcev in morebitnih alternativ ne kaže ozirati proti vzhodu in v slovanski svet, temveč v razvitejše dežele monarhije in evropskega zahoda. Liberalna gospodarska načela in liberalni kapitalizem so sicer še naprej zavračali tudi v liberalnem taboru. Toda občasno in vedno bolj redko omenjanje "zgodovinskih zaslug" ruskega in južnoslovskega kmečkega kolektivizma je bilo vse manj prepričljivo. Ko je mladi Bogumil Vošnjak leta 1906 izdal svoje "ruske študije" pod naslovom Na razsvitu in je na njihovih straneh ugotavljal, da so ruski arteli "prehodna oblika k višji gospodarski stopnji", ruski kmečki kolek-

³⁸ Prav tam, str. 10–11, 14.

³⁹ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek, Družbena razmerja in gibanja, Izdala SAZU in DZS, Ljubljana 1980, str. 465–466.

⁴⁰ Ž. Lazarevič, nav. delo, str. 23.

tivizem, utelešen v ruski kmečki občini “mir”, pa je, čeprav je postal v sodobnih razmerah ovira gospodarski modernizaciji in posodobitvi vasi, ruski narod “zgodovinsko” usposobil “za asociacijo”, “za bratsko delo” in za “skupno trpljenje in uživanje”, ga je Ivan Prijatelj odločno zavrnil in mu očital vplive slavjanofilov ter pomanjkanje skoraj vsake kritičnosti.⁴¹

V zgodovinopisju običajno razlagamo vznesena razmišljanja slovenskih liberalcev o ruskem “miru” in južnoslovenskih zadrugah predvsem z njihovim nekritičnim navdušenjem za slovanstvo in jugoslovanstvo. Toda v resnici so bila ta razmišljanja tudi sestavni del njihovih širših – gospodarskih in družbenih nazorov, ki so jih označevali strah pred radikalnejšim gospodarskim in družbenim spreminjanjem, odklanjanje gospodarskega liberalizma in nezaupljivo gledanje na tržno gospodarstvo in moderno industrijo. V tej luči se ne zdi napačen vtis, da so se slovenski liberalni prvaki le deloma in v omejeni meri zavedali daljnosežnosti gospodarskih in družbenih sprememb, ki jih je doživljal evropski Zahod, saj so še do konca 19. stoletja v prvi vrsti razmišljali o tem, kako tradicionalno sestavo slovenske družbe obvarovati pred globljimi pretresi in jo usmeriti na pot modernizacije na čim manj tvegan in konflikten način. Le nekateri, bolj ambiciozni med njimi – kot Josip Sernek – so že tudi bolje razumeli in prodorneje razčlenjevali protislovja industrijskega kapitalizma in se zavzemali za ideje, ki so postale aktualne šele v socialističnem gibanju in celo jugoslovenskem socializmu 20. stoletja.⁴²

⁴¹ Peter Vodopivec, O dveh potopisnih pričevanjih Bogumila Vošnjaka iz Rusije pred prvo svetovno vojno, Slovenija-Rusija (Pogled v preteklost in sedanost), Bilten društva Slovenija-Rusija, Ljubljana 1998, str. 49. Prijateljeva odklonilna ocena se je seveda nanašala na Vošnjakovo knjigo v celoti, ki je bila res prežeta z vseslovenskim in proruskim zanosom, ni pa bila povsem nekritična. V tem smislu je bil Prijatelj Vošnjaku celo nekoliko krivičen.

⁴² Gl. op. 27.

III. Doživljanje procesov

Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja

“Kmalu bo tvoja roka, Nepremagljiva Para! povedla počasno barko in popeljala nagel voz ali ponesla na široko valujočih krilih skozi zračna polja leteči voz,” je v pesnitvi, nastali v letih 1789–91, s katero je opisoval in proslavljajal najnovejša znanstvena in tehnična odkritja, napovedoval stari oče Charlesa Darwina prihodnost in vsestransko uporabnost parnega stroja. Njegovi verzi so bili izraz optimizma in zanosa med izobraženci in pionirji angleške velike industrije, zbranimi v londonskem “Lunar Society Club”, ki so že zaslutili daljnosežne, prelomne posledice uvajanja tehničnih novosti in izpopolnjenih mehaničnih orodij v proizvodni proces.¹ V zadnjem desetletju 18. stoletja, ko je pretresal Francijo največji družbeni preobrat v njeni zgodovini, se je začel v Angliji tisti “vrtoglavi” gospodarski polet, ki ga običajno poimenujemo z industrijsko revolucijo. Kot je znano, je ostala industrijska revolucija sprva omejena na Anglijo: njene pridobitve so začeli na evropski celini v širšem obsegu uvajati šele v dvajsetih in tridesetih letih 19. stoletja, ko so bile premagane posledice vojn s Francozi in splošne, gospodarske depresije, ki je tem vojnarnam sledila.²

¹ Ivanka Kovačević: *Fact into Fiction*, (English Literature and the Industrial Scene 1750–1850, Leicester University Press – University of Belgrade, 1975, str. 24–25.

² Eric Hobsbawm: *Obdobje revolucij*, DZS Ljubljana 1968, str. 39 sl. Za avstrijske gospodarske razmere in gospodarsko politiko v prvi polovici 19. stoletja: Ivan Slokar: *Geschichte der Österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I*, Wien 1914. Alois Brusatti: *Osterreich am Vorabend des industriellen Zeitalters (1792–1848)* v *Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, Hrsg. vom Institut für Österreichkunde, Verlag F. Hirst – Wien 1971, str. 135–150.

Tudi v Avstriji je v času vojn z Napoleonom nastopil gospodarski zastoj, ki se je nato nadaljeval tja v tretje desetletje 19. stoletja: že leta 1816 je v neki tekstilni tovarni na Moravskem resda stekel prvi parni stroj v monarhiji in nekako simbolično oznanil, da toka zgodovine ni mogoče zavreti ali preusmeriti, toda pospešeni razvoj v smeri industrializacije se je podobno kot drugod v zahodni Evropi začel šele po letu 1830, ko je nastopilo obdobje gospodarske konjunktore in je bil hkrati že na razpolago najnujnejši kapital za investicije v proizvodnji in prometu. Sledil je gospodarski vzpon, sicer počasnejši kot na evropskem zahodu, a vseeno znaten, ki je popeljal monarhijo do srede stoletja do praga nove, industrijske dobe. Njegovo dinamiko ilustrirajo: povečujoče se število parnih strojev,³ rast podjetij z večjim številom zaposlenih,⁴ graditev prvih železnic (1832 konjska železnica Budjevojice–Linz, leta 1837 severna železnica) in nastanek paroplovnih družb (1830 c. kr. donavska paroplovna družba, 1837 avstrijski Lloyd). V štiridesetih letih je nato vidno poraslo število delniških družb, vse bolj so se uveljavljali bančni in borzni posli, obenem pa se je že zaostriło nasprotje med malo in veliko obrtno proizvodnjo. Nastajal je sloj podjetnikov, v katerem so bili manj zastopani obrtniki in rokodelci, več je bilo posestnikov in trgovcev in presenetljivo veliko graščinskih upraviteljev, ki so postali s svojimi izkušnjami v vode-

³ V posameznih predmarčnih letih naj bi v monarhiji uvedli v proizvodnjo naslednje število parnih strojev.

1818	1	1830	5	1847	94
1819	1	1835	8	1848	56
1822	1	1840	22		
1823	3	1841	34		

(Karl Heinz Weber: Österreichs Industrie und Aussenhandelspolitik 1848–1948, Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948, Hrsg. von Hans Mayer, Wien – Springer Verlag 1949, str. 367.)

⁴ Tovrstni razvoj avstrijske industrije v predmarcu po svoje ilustrirajo podatki o rasti proizvodnje in obsega bombažnih predilnic:

leto	štev. obratov za drobno tkanje	štev. vreten	število strojev	zaposleni delavci
1828	110	389.095	1.855	
1841	145	899.868	4.241	18.242
1843	149	932.309	4.355	19.317

(Karl Heinz Weber, nav. delo, str. 367.)

nju večjih gospodarskih enot prvi "managerji" rastoče avstrijske kapitalistične industrije.⁵

Ob tem je ostajala predmarčna avstrijska politika do nastajajoče tovarniške industrije zadržana in v literaturi danes prevladuje mnenje, da predmarčnemu absolutizmu pri nastajanju avstrijske industrije ne gre pripisovati posebnih zaslug. Vlada je sicer pozorno spremljala razvoj gospodarstva, sprostila prirejanje obrtnih razstav, podeljevala privilegije in zaslužnejše podjetnike odlikovala s pohvalami, z različnimi odličji in celo s plemiškimi naslovi, toda v obstoječa gospodarsko-politična razmerja v korist industrije ni odločneje posegla in je njeno rast prepuščala predvsem privatni pobudi. Če so fiskalni in državopolitični interesi na eni strani narekovali spodbujanje industrijske rasti, so se na drugi strani avstrijski gospodarsko-politični načrtovalci dobro zavedali, da bodo imele spremembe v gospodarski strukturi širše družbenopolitične posledice, ki utegnejo ogroziti obstoječe družbene odnose. Tako so se začele tudi informacije o velikih gospodarskih spremembah, o tehničnih iznajdbah in znanstvenih odkritjih v večjem obsegu širiti v monarhijo in po monarhiji šele po letu 1830, potem ko je prišlo do občutnejše notranje-politične sprostitev in je nekoliko popustil politični in cenzurni pritisk.

Med avstrijskimi deželami, v katerih so živeli Slovenci, se je na gospodarske in tehnične spremembe, ki sta jih doživljala Velika Britanija in evropski Zahod, prva in v predmarčni dobi najbolj živahno "odzvala" Štajerska. Za predmarčno štajersko pobudo v pozivanju h gospodarski modernizaciji in seznanjanju z novostmi je bilo nedvomno odločilnega pomena, da je bila Štajerska v gospodarskem pogledu razvitejša kot njene sosedice. Poleg tega naj bi bilo za njeno večjo odprtost še več drugih razlogov: eden najpomembnejših med njimi je bil osrednje mesto železarstva v štajerskem gospodarstvu, saj sta zaskrbljenost za usodo železarske proizvodnje in spoznanje o zaostajanju štajerska železarstva vzbujala

⁵ Alois Brusatti: *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*, Hrsg. vom Institut für angewandte Sozial und Wirtschaftsforschung in Jupiter Verlag – Wien 1965, str. 32.

zanimanje za razvoj proizvodne tehnologije in – ob vse nevarnejši konkurenci angleškega železa – za britanske industrijske in tehnične dosežke. Med možmi, ki so se čutili odgovorne za štajersko gospodarsko prihodnost, je prevladovalo prepričanje, da je deželna blaginja odvisna od nadaljnjega razvoja železarske proizvodnje in bi torej njen propad pomenil gospodarsko katastrofo: zato so se z vso vnemo zavzemali za modernizacijo podjetij, za uvajanje novih postopkov, za ustanavljanje tehničnih in strokovnih šol in za odpiranje novih prodajnih, in izvoznih možnosti.

Zlasti avstrijsko štajersko zgodovino pisje pa pripisuje pomembne zasluge za štajersko “prvenstvo” v stiku “z vodilnimi idejami časa” (Klein)⁶ tudi bivanju nadvojvode Janeza, liberalneje usmerjenega brata cesarja Franca, v Gradcu. Nadvojvoda Janez (Erzherzog Johann) se je leta 1809 naselil na Štajerskem in postal osrednja osebnost štajerskega kulturnega in gospodarskega življenja v predmarčni dobi. Že leta 1811 je (po zgledu britanske Royal Institution) ustanovil Joanneum, ki je bil kot izobraževalna ustanova središče njegovih reformnih prizadevanj; njegov tehnični oddelek je bil vrsta “politehnikuma” po vzoru praškega in dunajskega politehničnega inštituta, v okviru Joanneja pa sta se poleg številnih drugih kulturnih in izobraževalnih ustanov razvili graška tehnika in leobenska montanistična šola, s katerima sta postala Gradec in Leoben središče tehničnega pouka ne le za Štajersko, temveč tudi Kranjsko in Koroško, kjer tehničnih šol ni bilo. Za Janezov odnos do moderne industrije je bilo odločilno njegovo srečanje z Anglijo, ki jo je leta 1815 obiskal z bratom Ludwigom in ob katerem si je ogledal železarska podjetja v Leicesteru in Sheffieldu, predilnico v Manchestru in sladkorne tovarne v Liverpoolu. Ta obisk je napravil nanj izredno močan vtis.⁷ Vse predmarčno obdobje je tako

⁶ Anton-Adalbert Klein, *Das geistige Profil der Steiermark in den Wandlungen eines Jahrhunderts (1811–1914)*, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, Hrsg. von Vereinausschuss geleitet von Ferdinand Tremel, Graz 1965/LVI, str. 26–33.

⁷ Za Janezova prizadevanja v zvezi s Štajersko med drugim: Erzherzog Johann und Steiermark, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 2, Hrsg. von Ferdinand Tremel, Graz 1959, Erika Hellich: *Der Einfluss der liberalen Staatsgedankes auf die Steiermark bis zum Jahre 1850*, Inauguraldissertation zur

aktivno podpiral težnje po gospodarski modernizaciji in razširjanju tehničnih informacij in znanja, sodeloval pri ustanavljanju izobraževalnih ustanov in spodbujal delo gospodarskih organizacij in društev itd., kar že glede na njegov družinski prestiž – kljub njegovemu sporu z dvorom in s cesarjem – ni bilo brez pomena. Ob Janezu se je zbrala skupina somišljenikov, “svobodomiselnih” predstavnikov deželnega plemstva, ki so si prizadevali ob pritegnitvi meščanstva doseči večjo samostojnost dežele od Dunaja in osrednje oblasti,⁸ in hkrati tudi že bolj liberalno usmerjenih in bolj opozicionalno razporejenih meščanskih izobražencev.⁹ S tem krogom in z različnimi ustanovami, ki so nastale ob Janezovi podpori in na njegovo pobudo, je postal Gradec v drugi polovici predmarčne dobe središče gibanja za modernizacijo in dvig, ne le štajerskega gospodarstva, temveč tudi gospodarstva nekaterih drugih avstrijskih pokrajin (predvsem Kranjske in Koroške).

Informacije o novih dosežkih znanosti, tehnike in industrije so se začele – podobno kot v ostalo Avstrijo – tudi v štajerski prostor širiti v začetku tridesetih let 19. stoletja in so tedaj spodbudile k razmišljanjem o razmerah v domači obrtni proizvodnji in njenih nadaljnjih možnostih in perspektivah. Leta 1832 in 1833 so organizirali v Gradcu “obrtniški” razstavi, ki sta po prepričanju organizatorjev sicer uspeli in razkrili raznovrstnost in kakovost štajerskih obrtnih izdelkov, ki pa sta obenem opozorili na neizogibno potrebo po modernizaciji in iskanju novih prodajnih in izvoznih poti. Tako je vzniknila misel na ustanovitev “industrijskega in obrtnega društva”, ki bo spodbujalo in pospeševalo uvajanje novosti v obrtno proizvodnjo in usmerilo štajerski, gospodarski razvoj k industrializaciji. Po prvotni zamisli naj bi ostalo društvo omejeno na Štajersko, na

Erlangtmg des Doktorgrades der philosophischen Fakultät der Karl Franzens Universität in Graz, Graz 1961.

⁸ Npr. grofje Saurau, Attems, Hartig, vitez Kalchberg, baron Kaiserfeld, baron Thinfeld itd.

⁹ Med drugimi poslovodja industrijskega in obrtnega društva Schreiner in urednik Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista Frankenstein. Za socialno sestavo Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva gl.: Otto Hwaletz, Zur sozialen Zusammensetzung des Innerösterreichischen Industrie und Gewerbevereins, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 78/1987, str. 267–276.

Janezovo pobudo pa so pobudniki pritegnili tudi obe sosednji pokrajini, Kranjsko in Koroško, in leta 1837 je bilo ustanovljeno Združenje za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji (Verein zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Inneroesterreich).¹⁰

Združenje za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji je bilo drugo tovrstno združenje v monarhiji; njegovi ustanovitelji so se pri opredelitvi društvenih ciljev in nalog zgledovali po že ustanovljenem društvu v Pragi in po podobnih društvih v Nemčiji.¹¹ Namen združenja naj bi bil “prispevati k spodbujanju in pospeševanju industrije”, kot pravi prvi člen osnutka statuta iz leta 1833, in “podpreti ustanavljanje industrijskih podjetij ter poživiti obrt z vsemi možnimi materialnimi, moralnimi in duhovnimi sredstvi”, kot omenja neko poročilo maja 1837.¹² Konkretnije je praktične društvene naloge opredelil nadvojvoda Janez v uvodnem govoru na prvem občnem zboru 31. maja 1838, kjer je dejal: “Kako naj bi delovalo naše društvo? Najprej z razširjanjem potrebnih znanj; v ta namen bodo potrebni podatki o sedanjem stanju in razmerah naše obrti in industrije ... (kot o) industriji in obrti ostalih dežel, da bi vedeli, kaj nam lahko koristi. (Nadalje) z razširjanjem vsega vrednega, vsega za nas koristnega, z najhitrejšim oznanjanjem le-tega: s tiskom, z risbami, vzorci, da, celo z orodji. Nato z opozarjanjem na izdelke naše obrti in industrije tako doma kot v tujini. Z navezovanjem stikov, da bi odprli pot prodaji in jo pospešili

¹⁰ Z razširitvijo v Zgornjo in Spodnjo Avstrijo se je društvo leta 1843 preimenovalo v “Verein zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und Gewerbe in Inneroesterreich und dem Lande ob der Enns”.

¹¹ Notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo še ni podrobneje (monografsko) obdelano. Obsežnejši prikaz društvenega dela vsebuje knjiga A. Schlossarja: *Der steiermärkische Gewerbeverein (vom 1837–1887), Eine historische Festschrift zu dessen fünfzigjährigen Bestand, Graz*?, ki je izšla ob petdeseti obletnici društva in je napisana ustrezno priložnosti. Zelo skromno pa je tudi razpoložljivo arhivsko gradivo, saj so od društvenega arhiva ohranjeni le dopisi, poročila in spomenice, shranjeni v zapuščini nadvojvode Janeza (in se to le za čas 1837–39). – Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Joannea (Aus den Papieren Erzherzog Johanns), Landeskultur 15, Gewerbeverein. Pri prikazu društvenega dela se opiram še na časopisna poročila in objave v Notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem listu.

¹² Schlossar, nav. delo, str. 133, Stane Mihelič, Kmetijska družba in ustanovitev Novic, Slavistična revija I, Ljubljana 1948, str. 34.

in obenem spoznali, v kakšen način proizvodnje in kam naj usmeri naša industrija svojo pozornost ...”¹³

V praktičnem delu je društvo nato res ostajalo v okvirih tega programa (ki po svojih metodah v marsičem spominja na programe kmetijskih družb, le da tokrat ne gre za spodbujanje kmetijstva, temveč obrtne in industrijske proizvodnje). Organiziralo je “obrtne” razstave (v predmarčni dobi vsega skupaj štiri: v Celovcu 1838, v Gradcu 1841, v Ljubljani 1844 in v Linzu 1847), z nagradami in pohvalami je spodbujalo izumitelje in podjetnike, ustanavljalo knjižnice s čitalnicami, pospeševalo in organiziralo obtok tehničnih časopisov, zbiralo in razstavljalo vzorce odličnejših izdelkov, ki naj bi pokazali na dosežke domače in tuje proizvodnje itd. Med najpomembnejše naloge so v društvu šteli organizacijo tehničnega pouka in so v Gradcu in v mestih z društvenimi podružnicami organizirali nedeljske risarske in tehnične šole, predavanja o gradbeništvu, mehaniki, kemiji in geometriji in pogovore o najnovejših znanstvenih in tehničnih dosežkih. Ob takšnem programu je društvo naglo raslo, in to ne le po številu članstva, temveč tudi po geografskem obsegu: medtem ko je imelo ob ustanovitvi marca 1838 le dve podružnici (Ljubljana, Celovec) s 357 člani (179 na Štajerskem, 108 na Koroškem, 58 na Kranjskem, 5 “v Avstriji”, 3 v Trstu in po 2 na Moravskem in na Ogrskem),¹⁴ je že leta 1839 razširilo svojo dejavnost na Zgornjo Avstrijo in v naslednjih letih na Spodnjo Avstrijo in Salzburg. Leta 1845 je imelo podružnice v Ljubljani, Celovcu, Steyerju, Linzu, Riedu in Weidhofnu ob Ybbsu (v Salzburgu je bila podružnica ustanovljena šele leta 1847) in leto kasneje so lahko poročali v društvu že o več kot 3000 članih, med katerim velika večina že ni bila več iz t.i. notranjeavstrijskih dežel (Štajerska 420, Koroška 247, Kranjska 154, Spodnja Avstrija 132 in Zgornja Avstrija kar 2184).¹⁵

Kljub takšni razmeroma široki odmevnosti pa notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo ni izpol-

¹³ Innerösterreichisches Industrie und Gewerbe-Blatt (naprej IIGB), I, N. 11, 5. Juni 1839. str. 41–12, A. Schlossar, nav. delo, str. 41–42, A. Schlossar, nav. delo, str. 144–7.

¹⁴ A. Schlossar, nav. delo, str. 15.

¹⁵ I. Slokar, nav. delo, str. 219.

nilo pričakovanj. V Gradcu so društveno ustanovitev in dejavnost spremljali z velikimi upanji in načrti. Njegovi ustanovitelji so se prav dobro zavedali, da pomeni nova proizvodna tehnologija z uporabo parne moči globok in prelomen preobrat. Na že omenjenem ustanovnem občnem zboru društva 31. maja 1838 je nadvojvoda Janez tako zanosno spregovoril o napredku industrije in poudaril, da izpodriva staro novi čas, ki zahteva "stalno dopolnjujoče se znanje, nenehno izpopolnjevanje, neprekinjeno raziskovanje in ravnanje" in torej ne dopušča srednje alternative med "uničujočim zastajanjem in plodonosnim napredkom". Zato se nikakor ne kaže ozirati v pretekle čase, tudi če so bili v nekaterih pokrajinah za trgovino in obrt razmeroma ugodni, kajti "ti časi so mirno in se ne bodo več vrnili". Ozreti se, je treba po tistem, kar času koristi, in slediti zgledu drugih, ki so že pokazali, kako je treba rešiti nalogo. K ustreznemu prizadevanju naj bi sodili predvsem močna volja, temeljit premislek, stalno preverjanje, dejavnost in vztrajnost.¹⁶ V skladu s temi spoznanji je društveno vodstvo usmerilo vse svoje sile v iskanje novih prodajnih in izvoznih možnosti za štajerske, kranjske in koroške obrtne izdelke. Povezalo se je z Donavsko paroplovno družbo in tržaškim Lloydom, navezalo stike z avstrijskimi konzulati in zastopniki v različnih lavantinskih deželah, ki naj bi postale potencialno tržišče za avstrijsko blago in zlasti železarske izdelke, in leta 1839 ustanovilo v Trstu akcijsko družbo za "izvoz notranjeavstrijskih izdelkov", ki naj bi spodbudila "izvoz vseh naravnih in obrtnih proizvodov Štajerske, Koroške in Kranjske skozi Trst kot stično točko interesov notranjeavstrijskega ozemlja, z obveščanjem skrbela za njihovo razširjanje ter si različno prizadevala omiliti učinke konkurence, ki jim je bila proizvodnja treh dežel izpostavljena na tujem tržišču".¹⁷

Že odgovor na vprašanje o tem, kako dvigniti industrijsko proizvodnjo in pospešiti njeno modernizacijo, pa je ostajal zelo nejasen. Če so se društveni organizatorji in drugi za napredek vneti govorniki štajerskega

¹⁶ Glej op. 13.

¹⁷ IIGB, N. 19, 3. jun 1839; str. 73.

gospodarstva zavedali prelomnosti in usodnosti sprememb, ki jih je prinašala s seboj moderna industrializacija, vseeno še zdaleč niso spoznali in razumeli njenih daljnosežnih posledic: med njimi je prevladovalo prepričanje (ki ga lepo ilustrira tudi navedeni Janezov govor na ustanovnem občnem zboru industrijskega in obrtnega društva), da je treba predvsem "hoteti napredovati" in je "subjektivna želja po napredku" ob ustreznih izobrazbi, seznanjanju z novostmi in uvajanju novih strojev tudi že zagotovilo uspeha. Spoznanje, da pomembna uveljavljanje strojev in nastanek tovarniške proizvodnje močan kvalitativen premik, ki utegne ogroziti manjše, tradicionalno organizirane, čeprav sodobneje opremljene obrate, se je uveljavljalo le v manjši meri. Razmišljanja o gospodarski modernizaciji so bila tako v glavnem močno abstraktna ali pa so se sukala le okoli posameznih tehničnih izboljšav in novih orodij, ki bi jih bilo mogoče vpeljati v že obstoječe delavnice. Podobno v društvu niso posvečali večje pozornosti vprašanju kapitala, ki je bil potreben za uvajanju novih strojev in postopkov, čeprav so se problema v graški centrali očitno zavedali in so poizkušali spodbujati ustanavljanje delniških družb.¹⁸

Ob odsotnosti večjih kreditnih in investicijskih možnosti, z omejevanjem na poučevanje in razširjanje tehničnih znanj in hkrati ob zaupanju, da bo mogoče doseči potreben dvig in kvaliteto obrtne proizvodnje z uvajanjem modernih orodij in postopkov ob ustaljeni, tradicionalno uveljavljeni organizaciji dela, pa seveda notranjeavstrijskemu industrijskemu in obrtnemu dru-

¹⁸ Na drugem občnem zboru Združenja za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji leta 1839 je tako poslovodja Schreiner v svojem poročilu opozarjal na pomen "združevanja majhnih sil" in naglašal, da spadajo med "pomembna sredstva, s katerimi je dandanašnji mogoče brez težav uresničiti najveličastnejša podjetja delniška združenja". Vsesplošna koristnost delniških združenj naj bi prihajala do izraza v različnih gospodarskih panogah od rudarstva, tovarniške proizvodnje do trgovine. Ob tem pa je moral tudi Schreiner ugotoviti, da so prizadevanja notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva po ustanovitvi delniških družb na Štajerskem ostala brez odmeva in pokazala, da v "naših dolinah" še ni prišel čas, ko bi "bilo mogoče v širšem obsegu uporabiti" ta pomembni "pripomoček" zahodne Evrope. (Protokoll der zweiten allgemeinen Versammlung des Vereins zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Innerösterreich, abgehalten am 12. September 1839 unter dem Vorsitze des durchluchtigsten Directors Sr. kaiserlichen königlichen Hochheit des Herrn Johann Baptist ..., Grätz (brez datuma), str. 27.)

štvu ni uspelo preprečiti krize štajerskega gospodarstva in upada obeh njegovih najpomembnejših panog (železarstva in tekstilnih obrti), ki je sledil v letih, ko je skozi deželo železnica. Prav tako so ostala neuspešna društvena prizadevanja po razširitvi tržišča za notranjeavstrijske obrtne, posebno železarske izdelke, saj "Akcijska družba za pospeševanje izvoza notranjeavstrijskih izdelkov" – ob povečujoči se konkurenci cenjetejšega angleškega in švedskega železa na levantinskih tržiščih – ni imela pravega uspeha; nasprotno: prodaja štajerskih, koroških in kranjskih železarskih proizvodov na tujem je v štiridesetih letih celo nazadovala.¹⁹ V zgodovinski literaturi tako prevladuje mnenje, da predmarčni društveni dejavnosti ni pripisovati posebnega pomena; sam pa menim, da dvojni neuspeh, čeprav gre za najpomembnejše društvene cilje, ne more zmanjšati pomena društvenih naporov pri razširjanju informacij o naglem gospodarskem napredku hitreje razvijajočega se evropskega zahoda in pri spodbujanju k napredovanju in modernizaciji. V predmarčnih razmerah je notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo opravljalo pomembno, pionirsko delo posrednika in glasnika pridobitev "industrijske in tehnične revolucije" na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem in vnašalo v dežele prepotreben nemir, ki je utrjeval spoznanje o neizogibnosti sprememb in o potrebi po odpiranju novostim.

Pri tem delu (razširjanje tehničnih informacij, spraševanje o možnostih in potrebah štajerskega in avstrijskega gospodarstva, popularizacija znanstvenih odkritij in tehničnih dosežkov) je postal graškemu združenju pomembna opora Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list (Inneroesterreichisches Industrie und Gewerbe Blatt),²⁰ ki je v letih 1839–48 izhajal v Gradcu pod uredniškim vodstvom Carla v. Frankensteina.²¹ List je dra-

¹⁹ F. Tremel, Vor hundert Jahren, Die Steiermark im Jahre 1848, Blätter für Heimatkunde, 22. Jg., Heft 1, str. 2.

²⁰ List se je najprej imenoval Inneroesterreichisches Industrie und Gewerbe-Blatt, od leta 1844 pa Allgemeines Industrie und Gewerbe Blatt. Zaradi enostavnosti citiram ves čas skrajšano IIGB.

²¹ Podatki o Carlu v. Frankensteinu so razmeroma skromni. Po Wurzbachu se je rodil leta 1810, umrl pa 5. julija 1848 kot žrtev nemirov v Gradcu (o njegovi smrti je poročala tudi Grazer Zeitung, N. 111, 8. Juli 1848). O njegovem stanovskem poreklu in njegovi izobrazbi Wurzbach ne navaja podatkov, prav tako je tudi v soča-

gocen in do danes v zgodovinopisju premalo zapažen vir za odziv “notranjeavstrijskih” pokrajin, zlasti Štajerske in kroga, ki se je zbral ob nadvojvodi Janezu in graški centrali notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva, na tehnične novosti in začetke moderne industrializacije. Čeprav list ni bil formalno glasilo združenja (izdajatelj je bil nekaj časa graški založnik Kienreich in nato Frankenstein sam, saj so v društvu menili, da za izdajanje časopisa nimajo potrebnih sredstev²²), je podrobno poročal o društvenem delu, pozival k sodelovanju v njegovih ustanovah in k udeležbi v njegovih akcijah, v društveni centrali in podružnicah pa so spodbujali k njegovemu širjenju med člani in podpirali zbiranje naročnikov.

Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list naj bi bil predvsem praktičen tehnični časopis: prinašal je različne sestavke o iznajdbah doma in v tujini, skice in litografske podobe novih orodij in strojev, krajše tehnične članke, razne kmetijske in obrtniške novice. Poročal je “o najpomembnejšem in najzanimivejšem” v tujem časopisju, o napredovanju domače “tovarniške in obrtne industrije” in opisoval “obstoječe industrijske razmere ter napredek v trgovini in prometu vseh držav v svetu”.²³ Že v prvem letniku je imel posebno prilogo, ki je opozarjala na novejšo strokovno literaturo, kasneje pa še poseben Anzeiger-Blatt, ki je prinašal razne reklame in obvestila. Leta 1842 je začel kot posebna ilustrirana mesečna priloga lista izhajati tudi Allgemeiner statistisch-topographischer und technischer Fabriks Bilder Atlas, ki po svoje ilustrira urednikovo posebno in vneto zanimanje za stroje in tehniko. Sestavki, ki jih je objavljala Frankenstein v listu in njegovih prilogah, so bili le deloma

snem časopisju in prikazih Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista le omenjen. Iz več sestavkov in tudi Wurzbachovega prikaza je med drugim razvidno, da se je pečal z izumiteljstvom. Tako naj bi bil poseben način kontaktnega zlatenja in srebrjenja njegovo odkritje (IIGB, V, N. 1, 1843). Po Wurzbachu je bil v letu 1848 še sourednik graškega političnega lista Das politische Abendblatt in član različnih domačih in tujih društev (Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich von Dr. Constant Wurzbach, Viertel Theil, Wien 1858, str. 333 sl.).

²² Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Joannea (Aus den. Papiren Erzherzog Johanns), Landeskultur 15, Gewerbeverein 1, 1837–1839, Schubernummer 27, Zapisnik 24. seje direktcije združenja z dne 23. marca 1839.

²³ IIGB, V, N. 104, 30. Dec 1843, str. 413 (Frankensteinovo poročilo o opravljenem delu).

izvirni: obsirnejše gospodarske in tehnične članke je prevzemal iz različnih nemških in avstrijskih gospodarskih in tehničnih časopisov,²⁴ večje število prispevkov je napisal sam in si hkrati pridobil nekaj dopisnikov tako na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem kot v ostalih avstrijskih deželah.²⁵ Vseeno je ostajal krog dopisnikov omejen; po Frankensteinovem mnenju naj bi bil eden glavnih vzrokov za omejenost dopisniške mreže strah pred pisano besedo, zaradi katerega naj bi se “tehnik in praktiki” bali zaupati “peresu tisto, kar imajo ustno za dobro, resnično in pametno”²⁶ Urednik je imel, kot je večkrat potarnal, z dopisniki težave, toda med bralce si je list razmeroma hitro utrl pot. Iz gradiva, ki mi je bilo na razpolago, mi sicer ni uspelo sestaviti podrobnejše podobe o njegovih naročnikih, toda iz Frankensteinovega poročila leta 1841 v *Anzeiger-Blatt* je razvidno, da je bilo število naročnikov v posameznih deželah povsem zadovoljivo. V tem letu naj bi imel list naročnike v 147 krajih na Štajerskem, 75 krajih na Koroškem in 78 krajih na Kranjskem in Primorskem.²⁷

Prav gotovo in svoji odmevnosti navkljub pa bi bil Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list danes mnogo manj zanimiv, če bi ostal le pri suhoparnem poročanju o tehničnih novostih in gospodarskih spremembah hitreje razvijajočih se dežel. Tisto, kar ob razmišljanju o obveščeni in miselnosti štajerskega prostora v drugi polovici predmarčne dobe na straneh graškega časopisa posebej vzbuja pozornost, so zanosni in navdušujoči sestavki, ki govore o prelomnosti nove “industrijske” dobe in širših – družbenih in duhovnih – razsežnostih tehničnih, gospodarskih in družbenih sprememb. “Če je za razmišljajočega raziskovalca kaj vredno resnega opazovanja, je to prav gotovo razvojna zgodovina človeških

²⁴ Npr. Dr. Hammerschmidts allg. oesterr. Zeitschrift, Journal des oesterreichischen Lloyds, Zeitinteressen, Saechsischer Gewerbeblatt, glasila češkega obrtnega združenja itd.

²⁵ Med dopisniki iz treh “notranjeavstrijskih dežel” (torej: Kranjske, Koroške in Štajerske) zasledimo imena kot: Samassa, Puff, Tunner, Mally, Scheliessnig, V. Kanscheg, A. Skopec, R. Jabornigg itd. List je večkrat poročal o proizvodnih obratih na Kranjskem in Koroškem, pisal o izsuševanju ljubljanskega barja, ponatisnil del Costove knjige o Trstu itd.

²⁶ IIGB II, N. 22, 14. März 1840, str. 85.

²⁷ Allg. Anzeiger Blatt, N. 24, 9. Juni 1841 (IIGB III, N. 46).

stvaritev, postopno napredovanje vseh spretnosti in znanosti od njihovega otroštva do tiste mogočne popolnosti, s katero se lahko zdaj pohvalijo narodi prvega reda,” je med drugim pisal urednik Frankenstein ob koncu prvega letnika lista leta 1839. “Človeška moč se razkriva enaka božji v majhnih kot v velikih stvareh. Človeku je uspelo, da si je s tistimi mehaničnimi iznajdbami, s katerimi kroti neuravnane sile narave ali prebuja njihovo dremajočo delovno moč, podredil ves vidni svet. S pomočjo mehanike se šibka človeška roka – razprostirajoča se nad neskončnimi svetovi – polašča elementov; z njo izkorišča človek globoko zemeljsko drobovje in kroti pod zemljo živeče reke; z njo napravi kapljo vode za parno posodo – skladišče moči, in tako spreminja ta svet v marljivega, zvestega in neutrudnega, najtežja dela po želji svojega gospodarja opravljajočega služabnika.”²⁸

Osem predmarčnih letnikov²⁹ Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista preveva enotna misel, da so “napredovanje, modernizacija in gospodarski dvig” življenjska vprašanja časa in se mora zato Avstrija brez odlašanja odpreti velikim spremembam, ki jih doživlja evropski zahod. Frankenstein se je sicer izogibal bolj neposrednim polemičnim soočenjem z avstrijsko družbenopolitično stvarnostjo in je ob kočljivejših temah najraje uporabljal ponatise iz tujih, zlasti nemških predlog. Toda graški list je – četudi pogosto posredno – že s povzemanjem in ponatiskovanjem načel mnoga vprašanja, o katerih je v večini ostalega avstrijskega časopisja še vladal molk. Bralec se je lahko na njegovih straneh seznanil z liberalnimi in protekcionističnimi gospodarskimi idejami in aktualnimi gospodarsko-političnimi razpravami, ki niso zaposlovale le zahodnoevropskih dežel, temveč tudi Avstrijo. V listu objavljeni sestavki so opozarjali na spremenjen odnos med znanostjo in gospodarstvom, se navduševali nad razvojem tehnike, industrije in naravoslovja, se zavzemali za spremenjen odnos politike do gospodarstva in “produktivnih razredov”, pri tem omenjali kot vzor Anglijo in, naglašali po-

²⁸ IIGB I, N. 69, 24. Dez. 1839, str. 381.

²⁹ List je začel izhajati 1. maja 1839 in naj bi bil izhajal vse do leta 1848. Letnika 1848 mi ni uspelo dobiti v roke.

membno družbeno in zgodovinsko vlogo meščanstva. V nekaj med njimi lahko zasledimo tudi – za predmarčne avstrijske razmere – presenetljivo pogumne ugotovitve, da pomenijo zlasti nova spoznanja naravoslovnih ved močan pretres v dotedanjem gledanju na življenje in svet in so med drugim zadala močan udarec tradicionalnemu verovanju. V zadnjih letih predmarčne dobe se je nato list večkrat dotaknil tudi socialne in delavske problematike. Članki, ki so govorili o delavskem vprašanju in pauperizaciji, so razumljivo ostajali v meščanskih miselnih okvirih, zavračali so obtožbe na račun podjetnikov in dokazovali, da pauperizacije niso krivi stroji in moderna tehnologija, vendar hkrati tudi opozarjali, da je beda delavskega razreda nesporen in nevaren družbeni problem, ki mu je potrebno posvetiti vso pozornost.

Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list je bil torej v omejenih razmerah štajerskega in avstrijskega predmarca pestro in pomembno okno v svet. Ostalo predmarčno časopisje na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem je bilo v pisanju o napredku, industriji in znanosti mnogo bolj zadržano; pisanja graškega obrtnega lista praviloma ni ponatiskovalo niti zavračalo ali komentiralo. Misel, da se je potrebno odpreti “novostim”, naj bi bila sicer deležna širokih simpatij, saj v lokalnih časopisih in njihovih prilogah prav tako ni manjkalo člankov, ki so pozivali k modernizaciji in izpopolnjevanju. Toda v isti so se pokrajinski listi oglašali tudi z odklonilnimi, zastrašujočimi in črnogledimi razmišljanji, napisanimi v obrambo tradicionalnih razmerij in nespremenljivih moralnih načel. Graški *Der Aufmerksamsame*, ki je izhajal kot priloga h graškemu uradnemu časniku, je bil na primer še v letu ustanovitve notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva poln pesimizma in dvorna: “Industrija, proizvodnja, potrošnja, hitro obratovanje, zaslužek in uživanje – takšno je geslo v našem poslovnem času,” beremo v članku, ki govori o miselnosti “modernega poslovnega sveta”, napredku in posledicah uporabe parne moči. “Dežele in narodi so se zblížali, vsaki dejavnosti je odprto tisoč poti – da, lahko celo prerokujemo, da se je z odkritjem in uporabo parne sile začelo novo obdobje v človeški zgodovini, ki bo človeka v pravem smislu napravilo za gospodarja zemlje...

Toda smemo brezpogojno pritegniti v hvalnico novemu, prihajajočemu času? Je napredek civilizacije res pogojen le z materialnimi, in ne tudi z moralnimi zahtevami? ... Vsi ti čudeži mehanike, vse te pridobitve, ki jih dose-gata razum in bistrovidnost in na katere je človek tako ponosen – kam bodo pripeljali na koncu? S sveta bodo pregnali vso raznolikost in poezijo!”³⁰

Ob takšnih – v graškem industrijskem in obrtnem listu navdušujočih, v lokalnih in pokrajinskih glasilih zadržanih in celo odklonilnih – razmišljanjih o prihodnosti, ki jo človeštvu pripravljajo nova spoznanja znano-sti, razvoj naravoslovja in vzpon industrije – pa je tudi v predmarčnem štajerskem (in ostalem “notranjeavstrijskem”) tisku ostajalo zelo nejasno, kakšne so konkretne razvojne naloge deželnih gospodarstev. Podobno kot v notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem društvu je tudi v deželnem časopisju prevladovalo mnenje, da sta v procesu gospodarske modernizacije odločilnega pome-na izobrazba, ki proizvajalcem omogoča uvajanje novih postopkov in orodij, in podrobna tehnična informacija o novih tehnoloških pridobitvah. Ena najpomembnejših nalog naj bi bila zato ustanavljanje tehničnih in obrtnih šol in dvig izobrazbene ravni zaposlenih v obrti in manufakturah. O pomenu ustreznega kapitala in razvitega finančnega trga s kreditnimi ustanovami je nekajkrat pisal le Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list, ko je poudarjal pomembno vlogo bank in posojilnic in opozarjal na njihovo vsesplošno koristnost. O tem, da bi posamezne proizvodne panoge ob konkurenci tujega indu-strijskega blaga lahko propadle ali da bi bilo treba manj uspešne in nekonkurenčne obrate preusmeriti v uspešnejše panoge, ki bi bile v deželi novost in donosnejše kot marsikatera dotedanja že ustaljena, a tudi že manj, konkurenčna obrt, pa (do izgradnje železnice) še ni stekla beseda. Posamezniki so sploh menili, da je potrebno najprej zbrati podatke o stanju in zmogljivosti štajerske proizvodnje in nato šele na podlagi tako zbranega gra-diva načrtovati njen prihodnji razvoj. Takšno je bilo na primer stališče tako imenovane komerčne komisije pri

³⁰ Der Aufmerksame, N. 33, 17. März 1838, po tuji predlogi, katere avtor naj bi bil M. Chevalier.

guberniju v Gradcu, ki je bila ustanovljena v začetku tridesetih let z odločitvijo osrednje oblasti na Dunaju, da oblikuje pri gubernijih posebna posvetovalna telesa, ki bi zbirala mnenja neposredno z gospodarstvom ukvarjajočih se v posameznih pokrajinah in opozarjala na glavne ovire, ki hromijo hitrejši gospodarski razvoj. V nasprotju s podobno komisijo na Kranjskem, ki je videla glavno prepreko za razvoj gospodarstva na Kranjskem in Koroškem ne le v pomanjkanju ustreznih tehničnih in obrtnih šol, temveč v širših družbenih in političnih razmerah v monarhiji, so v graški komisiji ugotavljali, da njihova naloga ni pretresanje "političnih vprašanj", marveč zbiranje statističnih podatkov o razmerah v štajerskem gospodarstvu. Tako so ostali pri zbiranju gradiva o proizvodnji in prodaji v posameznih panogah, ki – kot se zdi – ni bilo nikoli do konca obdelano.³¹

Sicer pa naj bi bilo značilno, da v predmarčni dobi niti na Štajerskem niti pri njenih sosedah še niso razpravljali o značilnostih novega industrijskega gospodarstva, kot so velike koncentracije industrije, tovarniška mesta in veliki količinski premiki v proizvodnji, ki uničujejo domačo in manjšo obrt. Ozračje označuje prepričanje, da se ne sme ničesar resignirano prepustiti propadu in se je treba povsod vsestransko izpopolnjevati in modernizirati, kot to zahtevata čas in napredek, ter nato iztisniti iz danih možnosti kar največ mogoče. V končni posledici prideta prav vsaka tovarna, vsak obrat.

Kljub tej načelni usmeritvi k spodbujanju vseh obstoječih panog obrti in industrije, pa je ostajalo na Štajerskem (podobno kot na Kranjskem in Koroškem) vse predmarčno obdobje v središču pozornosti deželnih gospodarstvenikov železarstvo. Misel, da so "največji zaklad alpskih dežel njihove gore",³² ni vzbujala dvoma in različna poročila, ki so poudarjala pomen in vlogo železarstva v gospodarstvu treh dežel, lahko sledimo vse obdobje. Vse nevarnejša konkurenca cenejšega angleškega železa, ki je avstrijsko železarstvo postopoma izpodrivalo z italijanskih in levantinskih tržišč, je zato

³¹ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Gub. Arhiv, fasc. 15, št. 9157/1832.

³² Blätter für Landwirtschaft und Industrie, I. Heft, Klagenfurt 1831 (Iz govora direktorja koroške kmetijske družbe knezoškofa Gregorja Mayerja).

razumljivo vzbujala močno zaskrbljenost. Predmarčna razmišljanja o potrebah in možnostih štajerskega železarstva so se tako sukala predvsem okoli dveh vprašanj: povezovanja in nadzorovanega širjenja domače proizvodnje ob ustrezni zaščiti pred tujo (posebno angleško) konkurenco na eni strani in dviga tehničnih sposobnosti domačih obratov ter znižanja proizvodnih stroškov, torej ob modernizaciji proizvodnje na drugi.

Med železarji je v splošnem prevladovalo prepričanje, da modernizacija ni mogoča brez zaščite pred tujino: upad prodaje avstrijskega železa in železarskih izdelkov na tujem naj bi razkril, da z Angleži vsaj v ceni in količini blaga še zlepa ne bo mogoče tekmovali, in usmeril avstrijske železarje predvsem na domači trg, kjer so nato – ob vse večji odvisnosti od domače prodaje – zahtevali zase monopol in zaščito. Hkrati je bilo po njihovem mnenju vprašanje modernizacije železarske proizvodnje le še vprašanje časa: mnogi med njimi so celo naglašali, da bo mogoče doseči ustrezen dvig in prilagoditev proizvodnje sodobnim zahtevam že ob uporabi lesnega oglja. Zagovorniki uvajanja premoga so imeli celo odkrite nasprotnike. “Napredovanju velikana” (namreč Velike Britanije) se je mogoče upreti le “s preizkušenim orožjem”, to je s ponudbo odličnejšega “notranjeavstrijskega železa” ob slabšem angleškem na tujem tržišču, je leta 1839 ugotavljal upravnik fužin grofa Wiedmanna v Patterniu na Zgornjem Koroškem Johann Mentschitsch v Notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem listu. Po njegovem mnenju konkurenca angleškega železa na domačem trgu ni povzročila velike škode, saj avstrijsko železarstvo samo ni bilo sposobno zadovoljiti vseh domačih potreb, medtem ko ga je pred vdorom “angleških špekulantov” ščitila “očetovsko skrbeča vlada”. Glavna naloga železarjev naj bi bila torej, da se posvetijo izpopolnjevanju domače proizvodnje, nikakor pa, da vse obstoječe spreminjajo in nadomeščajo z novostmi po tujem merilu.³³ V predmarčnem štajerskem časopisju lahko v tem smislu zasledimo le nekaj osamljenih sestavkov, ki so opozarjali, da bo štajersko, koroško in kranjsko železarstvo le s težavo ujelo Anglijo, saj so trem deželam

³³ IIGB I, N. 65, str. 367–68.

manjkali nekateri bistveni naravni pogoji za ustrezno modernizacijo, kot na primer zaloge kvalitetnega premoga in majhna oddaljenost nahajališč premoga in nahajališč železove rude, poleg tega pa so zavirali širjenje proizvodnje in uvajanje nove tehnologije tudi omejene transportne možnosti in pomanjkanje kapitala. Celo te ugotovitve pa so bile posameznikom argument več za vztrajanje in izpopolnjevanje v starih okvirih. Po mnenju štajerskega fužinarja B. Mogersdorferja, ki je leta 1846 v Grazer Zeitung odgovarjal tržaškim kritikam avstrijskega železarstva, bi se moralo v danih razmerah avstrijsko železarstvo usmeriti predvsem k ohranitvi in dvigu kvalitete železa (in torej ne le povečevanju proizvodnje), kar naj bi bilo možno doseči ob tradicionalnih predelovalnih postopkih z lesnim ogljem, saj naj bi bilo znano in ugotovljeno, da je celo z najboljšim premogom proizvedeno železo slabše kot železo, pri predelavi katerega se uporablja za kurivo les.³⁴

Vprašanje o zmogljivostih in sposobnostih štajerskega, koroškega in kranjskega železarstva je posebej aktualizirala gradnja južne železnice. Železarji in deželni gospodarstveniki so tako ob koncu tridesetih let pozvali osrednje oblasti, naj prepovedo uvoz angleških tirnic in nekoliko upočasnijo graditev južne železnice, dokler se domače železarstvo ne usposobi za proizvodnjo ustreznih tirnic in konstrukcij. Kot je leta 1838 menil Matija Ahacel, bi takšna upočasnitev sicer nekoliko zvišala gradbene stroške, toda na drugi strani bi pridobljeni čas omogočil voznikom in tovornikom, ki bodo z železnico izgubili pomemben vir zaslužka, pravočasno preusmeritev v druge pridobitvene dejavnosti.³⁵ Na Štajerskem je stališče, da se mora Avstrija pri graditvi železnic opreti na domače železarstvo, med drugim zastopal tudi znani železarski strokovnjak Peter Tunner, ki je menil, da bi lahko "notranjeavstrijsko" železarstvo že v bližnji prihodnosti proizvajalo vse vrste tirnic in bi te po kvaliteti celo prekašale angleške.³⁶ Vlada iz razumljivih razlogov ni ugodila zahtevam železarjev in je s

³⁴ Grazer Zeitung N. 110, 11. Juli 1846, N. 111, 13. Juli 1846.

³⁵ Arhiv Slovenije, Gub, arhiv, Reg. VIII, 31-3 (1839-40), št. 2748.

³⁶ IIGB I, N. 63, 4. Dec 1839, str. 356-57.

pristankom na uvoz angleških tračnic in železniških konstrukcij omogočila neovirano nadaljevanje železniške gradnje. Nesposobnost štajerskega, kranjskega in koroškega železarstva, da se prilagodi zahtevam graditve železnic, pa je spodbudila ostre kritike. Po prepričanju nepodpisanega pisca (Ein Ungenannter), ki je v prvem letniku Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista leta 1839 z obsežnim člankom o Železarstvu na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem obtožil železarje indoletnosti in neznanja, so bili za nekonkurenčnost in previsoke cene železa v celoti krivi železarji sami. Pisec je odločno zavračal trditve, da je "notranjeavstrijsko" železo boljše od angleškega zaradi načina proizvodnje, in pripisoval njegovo kvaliteto predvsem kakovosti železove rude. Podobno naj bi bila brez osnove ugotovitev, da proizvodnje ni mogoče širiti, ker primanjkuje primernih kuriv (lesa); z nova tehnologijo bo poraba kuriv precej manjša in poleg tega naj bi nove železarske obrate gradili le tam, kjer bi bile na razpolago zadostne količine lesa in premoga, je trdil. Železarstvo v treh deželah bi moralo zato nujno osvojiti novo tehnologijo in postopke, povečati svojo proizvodno sposobnost in hkrati poceniti proizvodne stroške. "Veliko proizvajati, pustiti strojem, da delajo, razumu, da sodeluje v ravnanju, razširiti svoje znanje z novimi teorijami in se sploh prebuditi iz zasplosti" naj bi bila poglobitna sredstva za zagotovitev konkurenčnosti avstrijske železarske proizvodnje.³⁷

Štajerski, koroški in kranjski železarji so se tudi naprej branili, da je ustrezna modernizacija le vprašanje časa: kot je pisal Peter Tunner, naj bi bili glavni vzroki za nesposobnost zlasti štajerskega in koroškega železarstva, da bi zadovoljilo potrebam gradnje železnic, v nesorazmernem in neusklajenem razvoju železarske proizvodnje glede na nagel porast zahtev pri graditvi železnic.³⁸ V vseh treh "notranjeavstrijskih" deželah pa so bili obenem mnenja, da si dviga in modernizacije železarske proizvodnje ni mogoče misliti brez zaščite pred tujino, posebno pred angleško konkurenco. V tem po-

³⁷ IIGB I, N. 48, 12. October 1839, str. 189–191, N. 49, 16. October 1839, str. 193–4.

³⁸ Isto kot v op. 38.

gledu so železarje podpirali tudi v centrali notranjeavstrijskega in obrtnega društva, kjer so se drugače v štiridesetih letih že zavzemali za postopno reformo togega avstrijskega carinskega sistema.³⁹ V predmarčni dobi so bili torej železarji najglasnejši zagovorniki zaščitnih carin in odločni nasprotniki sprememb v avstrijski zunanjetrgovinski politiki. Njihova stališča se niso bistveno spremenila niti leta 1848: s sestanka v Leobnu 18. avgusta 1948 so štajerski fužinarji in železarji pozvali nemški državni zbor v Frankfurtu, da tudi v interesu štajerskega (in "notranjeavstrijskega") železarstva vztraja pri zaščiti nemške železarske proizvodnje in ne popusti klicu po svobodni trgovini, ki naj bi jo vse glasneje zahtevala zlasti nastajajoča nemška industrija. Pri tem se niso več sklicevali le na svojo zaostalost in poudarjali, da potrebujejo za prilagoditev sodobnim razmeram čas in ustrezno tržišče, temveč so hkrati opozarjali tudi na tisočletno tradicijo železarstva v Notranji Avstriji.⁴⁰ S sklicevanjem na zavezanost izročenu in preizkušenu v primeru z novim, še ne uveljavljenim pa je štajersko železarstvo ob koncu predmarčne dobe že opuščalo izključno tehnično-gospodarsko argumentacijo v polemičnem razpravljanju z zagovorniki modernizacije. To pa je seveda povsem v skladu z ugotovitvijo, da je v prvi polovici 19. stoletja – kljub številnim podrobnim podatkom o značilnostih moderne industrializacije in o industrijskem razvoju v Veliki Britaniji – v Štajersko in k njenim sosedam le omejeno prodrlo spoznanje o daljnosežnih, globokih posledicah napovedujočih se sprememb, še manj pa o tem, da gre za prelom, ki do tisoč- in večletne zgodovine ne bo poznal nikakršnega spoštovanja.

Med tehničnimi pridobitvami, ki so se v predmarčni dobi že občutneje uveljavile v štajerskem in širšem avstrijskem prostoru, je bila – podobno kot drugod v svetu – deležna posebne pozornosti in občudovanja železnica. Sporočilo o gradnji železnice od Dunaja proti Trstu, ob-

³⁹ Gl. zapisnike in poročila o Steiermärkisches Landesarchiv, Joannea v op. 23, nav. signatura.

⁴⁰ Protocoll des steiermärkischen Gewerken Sitzung in Zollangelegenheiten im Lokal des bürgerlichen Wirtschaftsamt zu Leoben am 18. August 1848 (razmnoženo kot rokopis).

javljeno leta 1836, je spodbudilo v deželah, skozi katere naj bi stekla proga, velika upanja in pričakovanja. Mesta, ki jih je železnica pustila ob strani, so se upravičeno zbala za svojo prihodnost. Mariborčani so, tako dosegli premik prvotne trase bliže mestu in tudi sami krili del stroškov, ki jih je povzročilo spreminjanje prvotnih načrtov, medtem ko je ostala prošnja ptujskega magistrata, da bi speljali progo bliže Ptuju, brez uspeha. Z večjim nezaupanjem so spremljali prve kilometre "železne ceste" na štajerskih in slovenskih tleh vsi tisti, ki jih je železnica spravila ob vsakdanji zaslužek (prevozniki, tovarniki, gostilničarji). Časopisi in gospodarska društva so si prizadevali ovreči predsodke in ugovore in hkrati že pred dokončano izgradnjo železnice opozoriti na njene posledice. Leta 1844 je v Gradcu o posledicah gradnje železniške proge za štajersko gospodarstvo predaval znani kmetijski strokovnjak Franc Xaver Hlubek in spodbudil k postopnemu opuščanju gospodarskih panog, ki naj bi jih železnica najbolj prizadela.⁴¹

Če danes listamo po časopisju in arhivskem gradivu, se zdi, kot bi se v zadnjih letih pred revolucijo 1848 že povsod kazali znanilci nove dobe. V pisarni graškega policijskega ravnateljstva so se začela sredi štiridesetih let nabirati poročila o nevarnih delavskih agitatorjih in organizacijah, ki so jih na podlagi obvestil nemške policije razpošiljale po monarhiji osrednje avstrijske oblasti. Med, njimi zasledimo tudi domnevni spisek članov "Zveze pravičnih ..." in večkrat naletimo na ime Wilhel-

⁴¹ Hlubek je najprej govoril o spremembah in razmerah v kmetijstvu in ugotovil, da se bodo morali kmetovalci opreti predvsem na tiste panoge, ki so utemeljene v naravnih bogastvih in razmerah dežele. Take panoge naj bi bile na primer živinoreja, vinogradništvo, sadjarstvo, kultura hmelja in murv sviloprejk, koruza itd., medtem ko bi bilo po Hubeku nesmiselno, "če bi hribovita dežela z veliko žitnico ob svoji meji (Ogrsko namreč) in ob sodobnem stanju trgovinskih konjunktur iskala v žitu svojo blaginjo". Zato pa je posebej opozoril na pomen montanske industrije ("brez nje je Štajerska v finančnem oziru enaka ničli") in potrebo po načrtni skrbi za gozdove, ki železarstvo preskrbujejo s kurivom. Kmetijstvo bi se lahko tudi neposredno povežalo z industrijo. Tako bi bila "postavitev možne tovarne usnja dobrota tako za industrijo kot za kmetijstvo Notranje Avstrije". S horizontalno železniško linijo – šlo naj bi za železnico le s konjsko vlečno močjo – bi morali nato tesneje povezati Koroško, Štajersko in Ogrsko, odstraniti ovire v tedaj še negotovem žitnem transportu in spodbuditi živo menjavo med obema deželama in Ogrsko. (F. X. Hlubek, Einfluss der Eisenbahnen auf die Landwirtschaft des Herzogthums Steiermark, Herausgegeben von k. k. Landwirtschaftsgesellschaft von Steiermark, Gratz 1844.)

ma Weitlinga.⁴² Hkrati so se v časopisju vse pogosteje pojavljala liberalna gospodarska gesla; Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list je tako leta 1847 prevzel iz Journala avstrijskega Lloyda članek, ki se je vneto zavzemal za svobodno trgovino in odločno reformo avstrijskega carinskega sistema.⁴³ Za posebno vznemirjenje oblasti pa je leta 1847 poskrbela Grazer Zeitung, ko je v treh nadaljevanjih prinesla Hlubekov spis iz praških Gospodarskih novic, v katerem je Hlubek dokazoval nerentabilnost tlake in fevdalne organizacije zemljiškega gospostva.⁴⁴ Članek naj bi naletel na živahen odziv na štajerskem podeželju, saj naj bi ga nekateri podložniki razumeli kot glas o bližnji opustitvi fevdalnega sistema.⁴⁵ Avstrijski policijski ravnatelj Sedlnitzky je v več dopisih ostro pogrjal graške policijske oblasti in cenzorje, ker so dopustili njegovo objavo, in med drugim poudaril, da članek, objavljen v strokovnem glasilu in namenjenem ozkemu krogu bralcev, še zdaleč ne spada tudi v širše razširjen časopis.⁴⁶

Štajerska je torej stopala v leto 1848 razmeroma dobro informirana o pglavitnih spremembah, ki jih je v tedanjem zahodnem svetu izzvala tako imenovana industrijska in tehnična revolucija, čeprav se je spoznanje o daljnosežnostih teh sprememb uveljavljalo le v omejenem obsegu. Kakšen je bil delež slovenskega štajerskega prebivalstva v tem procesu, je težko ugotavljati: že odmevnost Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista in graškega industrijskega in obrtnega društva v širšem slovenskem prostoru ter prisotnost Slovencev v graških gospodarskih in izobraževalnih ustanovah pa razkrivata, da graška (in štajerska) prizadevanja po popularizaciji tehnične in industrijske modernizacije in po spodbujanju gospodarskega napredka tudi na Slovenskem niso ostajala brez odmeva.

⁴² Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Praes, akten, št. 541/1842, 1963/1845, 1355/1845 itd.

⁴³ IIGB IX, N. 30, 14. April 1847, str. 117–8, N. 31, 17. April 1847, str. 121–122, N. 32, 21. April 1847, str. 125–6.

⁴⁴ Grazer Zeitung, N. 60, 15. April 1847, N. 61, 17. April 1847, N. 62, 19. April 1847. Uredništvo je prispevek objavilo s spremnim opozorilom, da je sprejelo članek v objavo na avtorjevo osebno željo.

⁴⁵ Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Praes. akten, št. 971/1847.

⁴⁶ Prav tam, št. 1186/1847.

Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci

Trst je imel v gospodarskih zamislih in načrtih slovenskega meščanstva v drugi polovici 19. stoletju pomembno, nekaj časa celo osrednje mesto. Postopna liberalizacija avstrijske gospodarske politike in razmeroma ugoden gospodarski razvoj sta že v petdesetih letih spodbujala optimistične napovedi, da se je začel z novo železniško povezavo med Dunajem in Trstom tudi za bližnje in bolj oddaljeno tržaško zaledje čas hitrejšega gospodarskega razvoja in moderne industrije. Prepričanje, da imata Kranjska in Ljubljana zaradi ugodne lege v bližini tržaškega pristanišča vse možnosti, da postaneta tako živahno sečišče prometnih in trgovskih poti kakor privlačno področje za “gradnjo fabrik”, so v začetku petdesetih let zastopale celo drugače previdne Novice, ki so pod Bleiweisovo uredniško taktirko sicer zadržano opozarjale, da gospodarske novosti za slovenske dežele ne bodo imele pozitivnih posledic, če jih ne bodo spremljale globlje spremembe z ustreznim dvigom izobrazbene ravni prebivalstva in družbeno-kulturno modernizacijo.¹

Misel, da je gospodarska prihodnost Avstrije, širšega tržaškega zaledja in zlasti Kranjske tesno povezana z razvojem tržaškega ladjarstva, pristanišča in trgovine, so zagovarjali tudi v kranjski trgovski in obrtni zbornici. Njen tajnik Vinko Fereri Klun je leta 1856 v “industrijskih pismih”, ki jih je objavil v Laibacher in Grazer

¹ Novice, list 17, 24. 4. 1850, str. 71.

Zeitung² ugotavljal, da je Kranjska v "industrijskem in trgovinskem pogledu" v celoti odvisna od Trsta in je zato rast avstrijskega pomorstva, Trsta in tržaške trgovine, ne le v splošnem avstrijskem, temveč tudi posebnem kranjskem interesu. Klun je bil v petdesetih letih še optimistično prepričan, da bo znala Avstrija dobro izkoristiti možnosti, ki so jih ponujali Trst, njegova zemljepisna lega in tržaška paroplovna družba Avstrijski Lloyd, in zato ni dvomil tudi o kranjski (in notranjeavstrijski) industrijski prihodnosti.³

Že v šestdesetih letih 19. stoletja pa se je izkazalo, da pot v "industrijsko prihodnost" ne bo tako enostavna in da bližina Trsta sama po sebi ne spodbuja industrijske rasti in modernizacije v bližnjem in širšem tržaškem zaledju. Trst je postal potem, ko je bila proga proti Dunaju leta 1857 zgrajena v vsej svoji dolžini, pomembno izvozno pristanišče za ogrske kmetijske izdelke, mnogo manj kot so to želeli tržaški trgovci in gospodarski načrtovalci v njegovem zaledju, pa tudi luka za avstrijsko obrt in industrijo.⁴ Zlasti za kranjsko, delno pa tudi štajersko in koroško gospodarstvo je bila južna železnica precej "enosmeren prepih", saj je bistveno bolj odpirala vrata cennemu tujemu – kmetijskemu in industrijskemu – blagu na deželna tržišča kot pospeševala tamkajšno proizvodnjo in izvoz. Trst je razen tega v drugi polovici petdesetih let – torej neposredno po izgradnji železnice – zajela skoraj desetletje trajajoča depresija, ki jo je spremljal občuten padec trgovine in prometa.⁵ Vzroki za krizo so bili različni, do mere politični (posledice Krimske vojne, združevanja Italije ter izgube Lombardije in nekaterih drugih italijanskih tržišč), v prvi vrsti pa gospodarski – rezultat spremenjenih trgovskih in prometnih razmer, zamud pri gradnji južne železnice v primerjavi s severno, postopnega avstrijske-

² Gl. poglavje: O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna.

³ Prav tam.

⁴ Hanns Haas: *Triest im altösterreichischen Verkehrssystem*, Melanges Felix Kreisler, Wien, München, Zürich 1985, str. 93.

⁵ Prav tam, str. 92–93. Giuseppe La Giudice: *Trieste, L'Austria ed il canale di Suez*, Università degli Studi, Catania 1979, str. 121–146, 175 sl. Nereo Salvi: *La crisi di trasformazione dell'emporio di Trieste in porto di transito (1856–1865)*, v: *La crisi dell'impero Austriaco dopo Villafranca*, Istituto per la storia del risorgimento italiano, Comitato di Trieste e Gorizia, Monciatti editore, Trieste 1961, str. 200–252.

ga usmerjanja k svobodno trgovinski politiki in usmerjanja severnejših, hitreje se razvijajočih avstrijskih dežel (Spodnje Avstrije, Češke in Moravske) k nemškim trgovskim središčem in nemškemu prostoru.⁶ V drugi polovici šestdesetih let sta se sicer tržaška trgovina in promet kratkotrajno spet obetajoče povečala, toda v sedemdesetih sta – posebej po gospodarski krizi leta 1873 – znova upadla. Leta 1871 je znašal delež avstrijske zunanje trgovine prek Trsta samo 16%, medtem ko je bil delež južnonemških držav in Saške v skupnem uvozu in izvozu monarhije precej večji (južna Nemčija 23%, Saška celo 30%).⁷ Nov, trajnejši vzpon tržaške trgovine in prometa se je začel šele konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let 19. stoletja.

Tržaški trgovci in ladjarji so se na depresijo v šestdesetih letih odzvali z vrsto člankov in publikacij, v katerih so razmišljali o vzrokih za upad prometa prek tržaškega pristanišča in o ukrepih za njegovo oživitev. Avstrijske oblasti so pozivali k ekspanzivnejši in dinamičnejši trgovinski in pomorski (tudi kolonialni) politiki, obžalujoče ugotavljali, da se avstrijsko trgovsko ladjevje prereditko pojavlja v afriških, azijskih in (južno)ameriških pristaniščih, obenem pa kritično opozarjali na pomanjkanje kapitala za aktivnejše trgovske posle v Trstu, spodbujali k ustanavljanju trgovskih in bančnih družb ter se zavzemali za tesnejšo povezavo tržaškega pristanišča z bližnjim in širšim zaledjem.⁸ Med najbolj odmevnimi so bila razmišljanja in pobude bančnika in veletrgovca Pasquala Revoltelle, "tržaškega Fuggerja" (kot ga je imenoval Konstantin Wurzbach)⁹ in dolgoletnega prijatelja Karla Ludwiga von Brucka, enega ustanoviteljev in prvega ravnatelja paroplovne družbe avstrijskega Lloydja. Karl Ludwig von Bruck, ki je bil v petdesetih letih avstrijski trgovinski in finančni minister, je leta 1859 zaradi obtožb, da je sodeloval v finančni prevari, napravil samomor. Tedaj so kratko zaprli tudi Revoltello, vendar

⁶ Prav tam.

⁷ H. Haas, nav. delo, str. 92.

⁸ Gl. npr.: *Origine, progresso e decadenza del moderno commercio di Trieste e modo di relevarlo* di Marco Roschovich, Trieste 1865.

⁹ *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich* von Dr. Konstant. Wurzbach, 25 Teil, Wien 1873, str. 396–398.

so ga zaradi pomanjkanja dokazov že čez nekaj dni izpustili. Revoltella je v prvi polovici šestdesetih let pod vtisom gradnje sueškega prekopa in napovedi o gradnji železnice čez Brenner proti Benetkam (ta je v očeh tržaških trgovcev pomenila novo grožnjo njihovim poslom) sestavil obsežno spomenico, v kateri je predstavil svoje poglede na možnosti in perspektive, ki jih Sredozemlju, Jadranu, Avstriji in Trstu odpira nova vodna pot proti Rdečemu morju, Indiji in Srednjemu Vzhodu.¹⁰ Po Revoltelli bi morala Avstrija napeti vse sile, da bi se aktivno vključila v "svetovno in preokoceansko trgovanje", se na eni strani otresti tradicionalne letargije, ki naj bi označevala njeno gospodarsko politiko, in se agresivneje uveljaviti na vzhodnih in azijskih tržiščih, na drugi pa kolonialno trgovino, ki je potekala prek severnonemških pristanišč, kolikor mogoče preusmeriti v tržaško pristanišče, ter Trst prek Alp z železnico neposredno povezati z južno Nemčijo.¹¹

Revoltella si je v šestdesetih letih še povečal ugled, ko je postal zaradi prijateljstva z glavnim projektantom sueškega prekopa Ferdinandom Lessepom podpredsednik Compagnie universelle du Canal de Suez¹² S svojimi pobudami in predlogi si je tako že leta 1864 pridobil simpatizerje tudi na Kranjskem, kjer so za njegove načrte in zamisli – kot kaže – v splošnem kazali več zanimanja kot na Štajerskem in Koroškem. Revoltelline pobude in Lessepove okrožnice, ki so napovedovale otvoritev sueškega prekopa, so sredi in v drugi polovici šestdesetih let posebej razburkale domišljijo slovenske večine v kranjski trgovski in obrtni zbornici in njenega predsednika V. C. Supana.¹³ V Ljubljani so bili sicer mnenja, da Revoltellinih in tržaških načrtov ne bo mogoče učinkovito uresničiti, vse dokler bo Trst "svobodno pristanišče" in s carinsko mejo ločen od zaledja, navdušeno pa so se oprijeli pobud za izgradnjo druge železniške povezave s Trstom in železniških prog, ki bi Trst povezovale z Ba-

¹⁰ Prav tam, P. Revoltella: Oesterreichs Bethheiligung am Welthandel, Betrachtungen und Vorschläge, Triest 1863.

¹¹ P. Revoltella, nav. delo.

¹² Giulio Cervani: Stato e società a Trieste nel secolo XIX, Problemi e documenti. Università degli Studi di Trieste, Del Bianco editore 1983, str. 46.

¹³ Gl. poglavje: O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana.

varsko in dalje – južno Nemčijo. Rezultat razmišljanj v tej smeri je bila vrsta železniških zamisli in predlogov, ki jih je leta 1872 tričlanski slovenski odbor strnil v načrt Ilirskih centralnih železnic. Ta se je zavzemal za nastanek železniške mreže, ki bi prometno in gospodarsko povezala slovensko ozemlje, na Kranjskem – v bližini Ljubljane pa je predvidel izgradnjo velikega mednarodnega prometnega križa, kjer bi se srečevale železniške poti iz južne Nemčije proti Bosni in Turčiji ter iz Dunaja in Ogrske proti Trstu in Italiji. Zamisel so zavzeto podprli tudi kranjski Nemci. “Krain ist nicht nur der Schlüssel des adriatischen Meeres, er ist auch der Schlüssel zum Oriente,” je avgusta 1873 zapisal Laibacher Tagblatt.¹⁴

Predstave o Trstu, ki bi lahko zaradi svoje izjemne zemljepisne lege – kot najgloblje pristanišče v srednji Evropi in najsevernejše pristanišče v jadranskem roka-vu Sredozemlja – postal evropsko pomemben posrednik trgovine proti Vzhodu in Aziji, so se opirale na avstrijske, tržaške in Bruckove gospodarske zamisli iz štiridesetih in petdesetih let 19. stoletja. Na teh zamislih so svoja pričakovanja gradili tudi slovenski gospodarski načrtovalci, ki so upali, da bo Trst kot najpomembnejše mestno in gospodarsko središče na slovenskem ozemlju – seveda ob ustrezni posodobitvi in odpiranju – spodbudno vplival na modernizacijo zaledja in njegovo gospodarsko preobrazbo.

V Trstu je v štiridesetih letih 19. stoletja – pred marč-no revolucijo leta 1848 – potekala živahna razprava o avstrijski gospodarski in zunanjetrgovinski politiki. Njeni glavni udeleženci so bili pripadniki liberalneje mislečega dunajskega in tržaškega meščanstva, ki so se sprva previdno, nato pa vse bolj odkrito zavzemali za gospodarsko svobodo in odpravo togega, prohibitivno usmerjenega avstrijskega carinskega sistema. Svoje članke in razmišljanja so v glavnem objavljali na straneh Journala avstrijskega Lloydja, nemško pisanega glasila prve (zavarovalniško-informativne) sekcije avstrijskega Lloydja.¹⁵ Ča-

¹⁴ Laibacher Tagblatt, 14. 8. 1873, št. 186.

¹⁵ O listu obsirneje: Martin Riedlinger, *Journal des oesterreichischen Lloyd, Seine Stellung zur Regierung, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät Wien, Wien im Juni 1948.*

sopis je sredi štiridesetih let prerasel v najpomembnejši avstrijski gospodarsko-politični časnik, vsaj nekatera v listu objavljena stališča pa naj bi imela tudi pol uradno naravo, saj naj bi izražala nazore in reformne poglede visokega avstrijskega uradništva, med drugim dvorne komore, ki je leta 1841 pod vodstvom barona Karla Friedricha von Kübecka podprla težnje po reformi avstrijske zunanjetrgovinske politike ter postopnem odpiranju avstrijskega trga in gospodarstva tujini.¹⁶

Spremembe v gledanjih dela avstrijskega državnega vrha na zunanjetrgovinsko politiko in carinski sistem, do katerih je prišlo konec tridesetih in v začetku štiridesetih let, niso bile toliko posledica želja in pritiskov podjetnikov in trgovcev kot rezultat razvoja v Nemčiji. Na Dunaju so vse do nastanka nemške carinske zveze leta 1834 težnje nemških držav po gospodarskem povezovanju spremljali v trdni veri, da ne bodo uspešne in so razlike med njimi za učinkovito gospodarsko zvezo prevelike. Udarec, ki ga je z ustanovitvijo Zollvereina doživel avstrijski prestiž v nemškem prostoru, je med prvimi razumel Metternich, ki se je že v dvajsetih letih zavzel za sprostitev v trgovanju z nemškimi državami, nato pa se je leta 1832 ponovno obrnil na dvorno komoro s predlogom, naj zaradi avstrijskih zunanjepolitičnih interesov opusti togi carinski sistem, ga nadomesti z visokimi zaščitnimi carinami in na ta način posebno južnonemškim državam, ki so bile do Prusije bolj zadržane, pokaže dobro voljo in pripravljenost za upoštevanje njihovih interesov. Dvorna komora Metternichovega predloga ni sprejela in je vztrajala pri stališču, da bi trgovinsko odpiranje monarhije ogrozilo avstrijsko industrijo. Do leta 1835 je sicer pristala na znižanje nekaterih carinskih postavk, toda avstrijski carinski sistem, ki je temeljil na patentu iz leta 1788 in je bil plod merkantilistične carinske politike, je ostal v glavnih potezah v veljavi. Avstrija je bila na ta način leta 1834 z nastankom nemške carinske zveze gospodarsko izločena iz Nemčije, praktično inozemstvo.¹⁷

¹⁶ Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1815–1848 von Dr. Karl Hudeczek: Studien zur Sozial, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte XI, Wien 1918, str. 147, M. Riedlinger, nav. delo, str. 134.

¹⁷ M. Riedlinger, nav. d, str. 75.

Pobude za reformo avstrijskega zunanjetrgovinskega in carinskega sistema in zahteve po odpiranju gospodarskega prostora monarhije so bile v naslednjih letih pod močnim vtisom tega dejstva, obenem pa tudi razmer in teženj v gospodarstvu doma. Z gradnjo železniških prog z ustanovitvijo donavske paroplovne družbe in paroplovne družbe avstrijskega Lloydja (1836) ter z vzpostavitvijo rednih pomorskih zvez med Trstom in Levanto so se avstrijskemu gospodarstvu odpirale povsem nove perspektive, ki so jih spremljale vse bolj odkrite zahteve po odstranitvi starih ovir in odpiranju avstrijskega državnega prostora gospodarskim in tehničnim novostim. Ne le ravnatelj avstrijskega Lloydja Karl Ludwig von Bruck, temveč tudi visoki dunajski uradniki, med njimi Metternich in Kübeck, so odkrivali ugodnosti avstrijske geografsko-prometne lege in položaja obeh avstrijskih jadranskih pristanišč (Benetk in predvsem Trsta), ki naj bi prevzeli posredništvo v nemški in širši evropski levantinski trgovini. Od tod tudi Kübeckovo in Metternichovo zanimanje za načrte o gradnji sueškega prekopa v štiridesetih letih¹⁸ in njuni načrti avstrijskega železniškega omrežja, ki bi nemškemu in širšemu evropskemu gospodarstvenemu zaledju prek Avstrije in Jadrana odprlo pot v Levanto.¹⁹ Gospodarski vzpon Zollverina, o katerem se je Metternich lahko sam prepričal, ko je leta 1841 obiskal južne nemške države, je ostarelega kanclerja in njegove somišljenike še utrdil v prepričanju o škodljivih posledicah, ki bi jih imela dolgotrajnejša gospodarska izločitev habsburške monarhije iz Nemčije za njeno politično mesto v zboru nemških držav. Vseeno cilj njegovih prizadevanj tudi naprej ni bila preprosta vključitev Avstrije v nemško carinsko zvezo, temveč izoblikovanje srednjeevropske gospodarske enote, v kateri

¹⁸ Nasser Rahimi: Oesterreich und der Suezkanal, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien 1968, str. 123.

¹⁹ Za vprašanje Metternichovih in Kübeckovih pogledov na vlogo Trsta je danes že razmeroma veliko literature. Gl. zlasti: Arduino Agnelli: La genesi dell'idea di Mitteleuropa, Pubblicazioni della Facoltà di giurisprudenza della Università di Trieste 11, Milano 1973 in Ronald E. Coons: Steamships, Statesmen and Bureaucrats, Austrian Policy towards the Steam Navigation Company of Austrian Lloyd 1836-1848, Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1975.

bi obveljal "noli me tangere" za avstrijsko državno posebnost.²⁰

Pod vplivom opisanih razmišljanj, predlogov in razmer se je v drugi polovici tridesetih in v začetku štiridesetih let povečalo tudi zanimanje avstrijskega državnega vrha za razvoj tržaškega pristanišča in avstrijsko pomorsko trgovanje v Sredozemlju in Levanti. Ko je sedem tržaških zavarovalnic leta 1832 v Trstu po vzoru londonskega Lloydja ustanovilo družbo avstrijski Lloyd (Lloyd Austriaco), ki naj bi zainteresiranim posredovala informacije o ladjarjih, pomorskem prometu in trgovini, njihova pobuda še ni bila deležna posebne podpore vlade. Ustanovitvi paroplovne družbe z enakim imenom, ki je bila štiri leta kasneje – leta 1836 – ustanovljena kot "druga sekcija" prvotne informativno-zavarovalniške družbe, pa so bili na Dunaju že bolj naklonjeni. Paroplovna družba avstrijski Lloyd, ki je bila akcijsko podjetje, pri katerem so razen tržaških trgovcev finančno sodelovali tudi dunajski bankirji z Rotschildom na čelu, je bila prva avstrijska ladjarska družba, ki je zagotavljala redne zveze med Trstom in najpomembnejšimi levantinskimi pristanišči.²¹ Sprva naj bi prevažala le pošto in potnike, blago pa glede na omejen in razmeroma skromen prostor, ki so ga v ta namen imeli zgodnji parniki, le v manjšem obsegu. Ustanoviteljem, z njimi pa tudi visokim avstrijskim državnim uradnikom, ki so avstrijsko parno plovo v Jadranu in Sredozemlju podpirali, se je zdelo v začetku predvsem pomembno, da Avstrija ohrani in okrepi svoje mesto v sredozemskem pomorskem trgovanju, hkrati pa si ob vse agresivnejših italijanskih in francoskih tekmecev – tudi sama širše odpre pot na levantinska tržišča. Avstrijska vlada je na ta način tržaškemu Lloydju zaupala prevoz pošte proti Carigradu, Aleksandriji in Smirni (prek Krfa, Patrasa, Pireja in grških otokov v Egejskem morju), hkrati pa se je nekaj časa potegovala tudi za prevoz britanske pošte proti Suezju in Indiji prek Trsta in se v tej zvezi celo spu-

²⁰ Za Metternichova gledanja v tej zvezi še vedno tudi: Heinrich Ritter von Srbik: Metternich, Der Staatsman und der Mensch, Band II. München 1925, str. 104 in naprej.

²¹ R. E. Coons, nav. d, str. 18, 39–44.

stila v pravcato tekmovanje s francoskim Marseillem. To se je leta 1839 končalo z avstrijskim neuspehom, saj so se v Londonu odločili, da bodo indijsko pošto prevažali prek Francije in jo v Marseillu – ne v Trstu – natovorili na ladje za Aleksandrijo in Port Said.²²

Po vsem povedanem seveda ni presenetljivo, da je prevzel Trst kot najpomembnejše avstrijsko izvozno-uvozno pristanišče v zadnjem desetletju predmarčne dobe vodilno vlogo v razpravljanju o avstrijskem gospodarstvu in avstrijski zunanjetrgovinski politiki. Glasilo avstrijskega Lloyda, ki je postalo v štiridesetih najpomembnejše “prizorišče” razprave, je začelo izhajati leta 1836 kot v italijanščini pisan informativni poročevalec za trgovino in pomorstvo. Od leta 1840 so nato časopis tiskali v dveh izdajah, italijanski in nemški, ki sta se tudi vsebinsko razlikovali. Medtem ko je bil italijanski *Giornale* še naprej predvsem pomorski in trgovski list, se je nemški *Journal*²³ po prvih dveh-treh letih izhajanja, ko se je obširneje spraševal o vzrokih za krizo tržaške trgovine, stagnacijo avstrijskega pomorstva in prepočasno uveljavljanje avstrijske industrije na tujih tržiščih, vse bolj usmerjal k splošnim avstrijskim gospodarskim in gospodarsko političnim temam. Trst, ki je po končanih vojnah s Francozi doživljal znaten vzpon in skoraj dve desetletji razmeroma uspešno živel od posredniškega trgovanja in prevoza za tuje naročnike, se je namreč ob koncu tridesetih let 19. stoletja znašel v nemajhnih gospodarskih težavah. V sredozemsko trgovino so tedaj neposredno posegla severno-evropska in nemška pristanišča in navezala neposredne stike z Grčijo in Turčijo, kar je pomenilo za Trst veliko izgubo. V začetku štiridesetih let naj bi se začelo tako tudi med tržaškim meščanstvom krepiti spoznanje, da se mora tržaško pristanišče močnejše opreti na gospodarstvo monarhije, po možnosti pa tudi na gospodarstvo južnonemških držav, če si želi zagotoviti potrebni razmah.²⁴ To spoznanje je

²² Prav tam, str. 79–82.

²³ Celotni naziv italijanske izdaje je bil: *Giornale del Lloyd Austriaco: Commercio-Navigazione -Industria-Economia Publicca*. Nemška izdaja je izhajala pod naslovom: *Journal des oesterreichischen Lloyd* in od leta 1946 s podnaslovom: *Zentral Organ für Handel, Industrie, Schifffahrt und Volkswirtschaft*.

²⁴ Riedlinger, nav. d., str. 61.

vodilo k povečanemu zanimanju za avstrijsko industrijo, gospodarsko politiko in zunanjo trgovino, ker je v interesu vsake trgovine intenzivna menjava s čim širšim tržiščem, pa so v Trstu precej hitro našla plodna tla tudi svobodnotrgovinska in liberalna gospodarska stališča. Ko je leta 1847 mesto obiskal Richard Cobden, "evropski" prvoborec za svobodno trgovino, je bil v krogu zbranim okoli avstrijskega Lloydja in njegovih glasil, sprejet z velikim navdušenjem. Pozdravil ga je tudi ravnatelj avstrijskega Lloydja Bruck in se v svojem pozdravu navduševal za "kozmpolitizem".²⁵

Kljub temu so nemško pisani Lloydov Journal z izvirnimi prispevki polnili predvsem dunajski in manj tržaški dopisniki. Po prvih, previdnih ugotovitvah, da potrebuje gospodarstvo za nemoten razvoj svobodo in se lahko v resnici razcveti le v državah z liberalno gospodarsko politiko, je stopilo leta 1844, ko je postal urednik lista Ernst v. Schwarzer, kasnejši liberalni minister v času revolucije leta 1848, vprašanje o avstrijski trgovinski politiki in carinskem sistemu v središče časnikove pozornosti. Journalovi dopisniki in komentatorji so odločno odklanjali obtožbe avstrijskih industrijcev, da so premajhnega izvoza avstrijskega blaga, nezanimanja zanj na levantinskih tržiščih ter prevlade francoskih, angleških in italijanskih ladij v Sredozemlju krivi tržaški trgovci in tržaško pristanišče, saj naj bi bilo tako iz avstrijske trgovinske bilance kot poročil avstrijskih agentov na tujih tržiščih jasno razvidno, da so odpovedali domači podjetniki in industrijski proizvajalci. Ti naj bi se zaradi pomanjkanja konkurence in monopola na domačem tržišču ne brigali za modernizacijo, razširitev in pocenitev proizvodnje in hkrati ne zanimali za nova, tuja tržišča, na katerih bi lahko tekmovali z industrijskimi proizvajalci industrijsko razvitejših držav. Journal se je tako vztrajno zavzemal za uveljavitev liberalnih načel v avstrijski gospodarski politiki, za svobodo obrti doma in zamenjavo prohibitivnih mer v zunanji trgovini z zmernimi zaščitnimi carinami. Resničen vzrok za zaostajanje

²⁵ Oko Trsta, red. dr. Viktor Novak in dr. Fran Zwitter. Beograd 1945. L'Osservatore Triestino, 4. 7. 1847, št. 80, str. 317-18; Giornale del Lloyd Austriaco, 15. 6. 1847 št. 95, 26. 6. 1847, št. 101.

avstrijske industrije je prohibitivni zunanjetrgovinski sistem, je leta 1847 ugotavljal Schwarzer. Pomanjkanje ustreznih šol, bank, trgovskih zbornic in vsega, kar so podjetniki navajali kot predpogoj hitrejšega razvoja avstrijske industrije, pa naj bi bilo drugoten problem, saj bodo te ustanove nastale, ko bo potreba zanje.²⁶ Journalov in tržaški Lloydov krog sta tako zavračala tudi "nacionalno gospodarsko" teorijo nemškega ekonomista Friedricha Lista, na kateri je svojo politiko utemeljeval Zollverein, in jo razglašala za tipično nemški nacionalni koncept, ki poskuša s pomočjo merkantilističnih idej odgovoriti na svobodno trgovinsko teorijo Adama Smitha.²⁷ V Trstu in na Dunaju pri tem niso skrivali, da so vitalno zainteresirani za tesnejše gospodarsko sodelovanje z nemškimi državami in avstrijsko gospodarsko vključitev v nemško carinsko zvezo. Razmišljanja o možni (bližnji) vključitvi Avstrije v Zollverein so sicer odklanjali in poudarjali, da je monarhija zaključen, enoten in samostojen gospodarski prostor (v smislu gesla Austria Excelsa In Omnium Unione). Vendar so v isti isti sapi s simpatijami spremljali razvoj v nemških državah in se spogledovali z mislijo o zblíževanju z njimi. To naj bi postalo mogoče šele, ko bi tako Avstrija kot nemška carinska zveza opustili politiko gospodarskega zapiranja in visokih zaščit in se odprli liberalnejšim gospodarskim načelom.

V ozadju Journalovega zavzemanja za reformo in liberalizacijo avstrijske trgovinske politike sta bila torej "nemško vprašanje" in problem avstrijske gospodarske izločenosti iz Nemčije. Po mnenju Journalovih piscev in urednikov je bila prihodnost avstrijskega gospodarstva in trgovine v marsičem odvisna od tega, koliko bo uspela Avstrija v prihodnje izrabiti svojo ugodno geogospodarsko lego v evropski sredini in usmeriti prometno-trgovske tokove proti Levanti in proti Nemčiji prek svojega ozemlja. Povečana menjava z Levanto, kjer je bil že v načrtu prekop skozi Suez, in z Nemčijo, ki je bila po ustanovitvi nemške carinske zveze za Avstrijo tujina, pa naj bi ne bil le cilj reformnih prizadevanj viso-

²⁶ Journal des Oesterreichischen Lloyd XII, 13. 2. 1847, št. 25.

²⁷ Journal des Oesterreichischen Lloyd X, 26. 1. 1845, št. 11, 28. 1. 1845, št. 12, št. 13. 30. 1. 1845, 2. 2. 1845 št. 14, 4. 2. 1845, št. 15.

kih avstrijskih uradnikov, temveč tudi v neposrednem interesu avstrijskih in tržaških trgovcev. Po njihovih predstavah bi moral postati Trst v prihodnjih prometno-trgovskih povezavah ne le avstrijski, temveč tudi nemški emporij in eden ključnih posrednikov med Nemčijo, Sredozemljem, Levanto in Azijo. V Trstu so si tako v zadnjih letih predmarčne dobe prizadevali na različne načine pritegniti pozornost nemškega gospodarstva, obenem pa so neprikrito obžalovali, da nemške države s Prusijo za tržaško pristanišče niso kazale zanimanja in so med južnoevropskimi pristanišči posvečale nekaj več pozornosti le Genovi.²⁸ Leta 1842 je začel italijansko pisani Lloydov Giornale, kasneje pa v odmevu nanj tudi L'Osservatore Triestino, objavljati vrsto člankov, ki so razmišljali o izgradnji severno-italijanske in avstrijske železniške mreže in njenih povezav z državami nemške carinske zveze. Železniško omrežje, za katero so se zavzemali komentatorji in dopisniki obeh časnikov, naj bi povsem nedvoumno gravitiralo proti Jadranu ter nemško in severnoitalijansko trgovino usmerjalo proti obema avstrijskima pristaniščema, Benetkam in zlasti Trstu. To je bilo tako očitno, da se je na tržaško-avstrijske železniške zamisli odzval celo londonski Times, ki je Avstriji očital, da so njeni železniški projekti ne le izraz njenih gospodarskih, temveč tudi zunanjepolitičnih ambicij v Nemčiji in Italiji. Članek v Timesu so v Trstu ogorčeno zavrnil, vendar na očitke o tesni povezanosti avstrijskih zunanjetrgovinskih in zunanjepolitičnih stremeljenj niso podrobneje odgovorili.²⁹

Za obema izdajama Lloydovega glasila naj bi kot eden najpomembnejših pobudnikov in usmerjevalcev stal ravnatelj avstrijskega Lloydovskega Karla Ludwiga von Bruck. Bruck je bil doma v Porenju in je prišel v Trst šele leta 1821, ko se je namenil v Grčijo, kjer naj bi se kot prostovoljec priključil grškemu upornikom v njihovem boju za neodvisnost. Toda v Trstu si je pod vtisom neugodnih poročil o poteku grškega upora premislil, se zaposlil in se kmalu uveljavil kot spreten in sposoben

²⁸ Za ta vprašanja gl. A. Agnelli, nav. d., str. 87–130.

²⁹ Supplemento all'Osservatore Triestino, L'Osservatore Triestino, 8. 8. 1847, št. 95.

zavarovalniški uradnik. Tako je bil tudi eden utemeljiteljev in ustanoviteljev tržaškega Lloydja in od ustanovitve paroplovne družbe najvplivnejša osebnost njenega vodstva.³⁰ Čeprav v obeh izdajah Lloydovega časopisa, vsaj podpisan, ni objavil ničesar, naj bi v Journalu objavljeni sestavki, ki so opozarjali na neizrabljene možnosti avstrijske geografske lege v evropski sredini ter simpatizirali z načrti o postopnem avstrijskem zблиževanju s Zollvereinom in razmišljali o perspektivnem srednjeevropskem gospodarsko-prometnem in trgovinskem sistemu, ki bi gravitiral proti Trstu (in Benetkam), izražali tudi njegova stališča in predstave.³¹ Tem stališčem in predstavam je ostal Bruck zvest tudi po letu 1848, ko je postal avstrijski trgovinski in finančni minister. Kot pristaš velikonemške ideje je zagovarjal aktivno vlogo Avstrije v nemški zvezi in podpiral njeno gospodarsko zблиževanje s Zollvereinom. Ko se je izkazalo, da Avstrija svoje nekdanje vloge v nemški zvezi zaradi nasprotovanja Prusije ne bo mogla tako zlahka obnoviti, pa se je zavzel za kar se da naglo preoblikovanje monarhije v moderno industrijsko državo, ki bi z ustrezno politiko gradnje prometnih zvez skupaj z južnonemškimi državami postala vodilna sila širšega srednjeevropskega gospodarskega in carinskega prostora. Trst je imel v teh zamislih, ki jih je Bruck tik pred smrtjo strnil v knjigi *Die Aufgaben Osterreichs*, še naprej vlogo najpomembnejšega jadranskega in sredozemskega pristanišča, njegove povezave z zaledjem pa bi večinoma potekale prek slovenskega in notranjeavstrijskega ozemlja.³²

II

Bruckovi gospodarsko-prometni in politični načrti so bili že konec petdesetih let 19. stoletja, ko je tedanji avstrijski finančni minister pisal zadnja poglavja svoje knjige, brez realne osnove. Habsburška monarhija je sredi stoletja, v času neoabsolutizma, usodno gospodar-

³⁰ E. R. Coons, nav. d., str. 6–7.

³¹ O tem zlasti A. Agnelli, gl. op. 30.

³² *Die Aufgaben Osterreichs*. Leipzig 1860; Cervani, nav. delo, str. 41–42.

sko zaostala za Prusijo in drugimi nemškimi državami, ki so učinkovito izkoristile evropsko in svetovno gospodarsko konjunkturo in se nago industrializirale. Finančna stiska je tako avstrijski državni vrh že v drugi polovici petdesetih let prisilila, da je prodal komaj zgrajeno južno železnico francoskemu kapitalu, v šestdesetih in posebej v sedemdesetih letih pa so zastali še drugi avstrijski železniški načrti za izgradnjo železniške mreže v tržaškem zaledju, saj sta bila zgrajena le odcep od južne železnice proti Reki (1873) in Rudolfova železnica od Ljubljane do Trbiža. Po krizi leta 1873 se je železniška gradnja na jugu monarhije za skoraj dve desetletji ustavila in od železniške mreže, o kateri so sanjali Lloydovi uradniki ter tržaški in kranjski trgovci, ni bil zgrajen niti torzo. Toda v isti sapi je bila leto za tem, ko je Avstrija izgubila Benečijo, zgrajena brennerska železnica (1867), ki je zahodno alpske dežele, Zgornjo Avstrijo in zahodne češke pokrajine, v kolikor niso blaga že prevažale prek Nemčije, usmerila k Benetkam, nemajhen del zahodnoavstrijskega prometa pa je težil tudi k Renu, ki je bil cenovno ugodna in privlačna prometna pot v smeri proti Rotterdamu. Trst je ostal konec osemdesetih let, ko je z načrtnim zniževanjem cen prevzela večino transljajtanske trgovine proti morju poddržavljena železniška proga Reka-Budimpešta, predvsem pristanišče za vzhodnoalpske pokrajine. Razmere se niso bistveno izboljšale, ko je bilo v osemdesetih letih zgrajeno novo pristanišče (porto nuovo). Ob prelomu stoletja je širše tržaško trgovsko-prometno zaledje obsegalo Primorsko, Kranjsko, Štajersko ter Zgornjo in Spodnjo Avstrijo. Kar 76% vsega po železnici in kolesih pripeljanega in odpeljanega blaga je prišlo v Trst iz teh dežel ali pa je bilo namenjeno njihovim tržiščem; Primorska in Kranjska sta bili v skupnem cislajtanskem prometu s Trstom udeleženi s 43,5%, Salzburg, Tirolska in Vorarlberg le s skromnimi 3%, češke dežele z manj kot 20%. V celoti je 80% tržaškega prometa odpadlo na Cislajtanijo, okoli 12% na Ogrsko in skromnih 6% na Nemčijo, le majhen del prepeljanega in pretovorjenega blaga pa je bil proizveden v Trstu ali namenjen porabi tamkajšnjega prebivalstva.³³

³³ H. Haas, nav. delo, str. 97.

Povsem drugače, kot je predvideval in želel Bruck, je potekal tudi politični in gospodarskopolični razvoj. Avstrija se je sicer že v petdesetih letih, ko je bil Bruck trgovinski minister s trgovinskimi sporazumi odprla Zollvereinu, nato pa se je v šestdesetih za svobodnotrговinska načela opredelila še s carinskimi pogodbami z Veliko Britanijo in Francijo. Toda to je še dodatno spodbudilo prometno-trgovsko usmeritev severnoavstrijskih in čeških dežel proti Nemčiji in škodovalo prometu prek Trsta. Po avstrijskem porazu pri Kraljevem Gradcu (1866) in nastanku nemškega cesarstva je avstrijsko-nemške gospodarske – kot politične – odnose večinoma diktirala Nemčija, ki se je zavzemala predvsem za kopensko železniško zvezo prek Avstro-Ogrske proti Turčiji, medtem ko je Trst ni posebej zanimal. Razvoj tržaškega pristanišča je bil tako, čeprav so na njegovo počasno rast vplivali tudi drugi dejavniki, močno odvisen od sprememb v gospodarski strukturi in razvojni dinamiki zaledja. Ko je gospodarstvo v zaledju zajela konjunktura, je tudi Trst doživljal prometno-trgovski razmah, ko je zaledje potonilo v depresijo, pa je tudi pristanišče doživljalo stagnacijo.³⁴ V Trstu so bili zato v zadnjih desetletjih 19. stoletja enotnega mnenja, da lahko hitrejši razvoj pristanišča zagotovi le druga, od južne železnice neodvisna povezava z zaledjem. Razen tega, da so se pritoževali nad visokimi cenami prevoza, so realistično ugotavljali, da je pot prek Ljubljane, Maribora, Gradca in Brucka na Muri proti severu predolga in prezamudna. Rezultat več kot tri desetletja trajajoče razprave o tem, kje in v katero smer naj bi tekla druga železniška proga med Trstom, avstrijskim severom in Nemčijo, je bila prava množica različnih predlogov, načrtov in zamisli, ki so razdelili tako tržaško javnost kot podjetnike, trgovce in gospodarske načrtovalce v zaledju pristanišča. Kot je znano, se je avstrijski parlament leta 1901 odločil za kompromisno varianto. V letih 1901–1909 sta bili zgrajeni turska železnica proti severu in Nemčiji ter bohinjska, ki se je navezovala na tursko in je skozi Karavanke povezovala Beljak in Celovec mimo Jesenic, Bohinjske Bistrice, Sv. Lucije in Go-

³⁴ Prav tam, str. 98.

rice s Trstom. Trst je na ta način končno in, kar zadeva Bruckove, tržaške in slovenske železniške načrte, z več desetletno zamudo dobil železniško zvezo, s katero je lahko posegel v gospodarsko-prometni prostor, ki so ga obvladovala severnonemška pristanišča. Kot kažejo podatki, se je nemški izvoz prek Trsta že leta 1910 povečal za 45%, okreplil pa naj bi se tudi prevoz češkega blaga in blaga namenjenega na Češko. Tržaško pristanišče je doseglo največji obseg prometa leta 1913; tedaj je bil pomorski promet, kar se tiče tonaže, skoraj sedemkrat, kar zadeva volumen vsega proti Trstu in iz Trsta po železnicah prepeljanega blaga, pa več kot desetkrat večji kot leta 1860.³⁵

Trst je torej do konca 19. stoletja odpiral vrata na morje in v svet predvsem deželam v bližnjem in bolj oddaljenem avstrijskem zaledju. Natančnejšega izračuna, ki bi pokazal, v kakšni meri so bile v izvozu in uvozu prek Trsta v posameznih letih udeležene slovenske pokrajine, še nimamo. Prav tako še nimamo natančnejše analize o tem, kako je na razvoj slovenske obrti in industrije vplivala izgradnja južne železnice. V literaturi se v zvezi z južno železnico omenjajo nastanek železniških delavnic v Mariboru, modernizacija železarne v Štorah in nekaterih celjskih industrijskih obratov, zlasti pa seveda razmah zasavskih premogovnikov. Bohinjska železnica in druga železniška zveza s Trstom naj bi podobno ugodno vplivali na razvoj Jesenic in jeseniške železarne ter spodbudili preselitev plavžarske industrije Kranjske industrijske družbe v Škedenj pri Trstu.³⁶ Večina teh in drugih industrijskih, obrtnih in kmetijskih proizvajalcev s slovenskega ozemlja je tu večji, tam manjši del svojih izdelkov izvažala prek Trsta. Toda delež slovenskih trgovcev in podjetnikov v tržaškem pomorstvu in industriji je bil kljub posameznikom, ki so se kot Josip Gorup in Janez Kalister že sredi 19. stoletja in v začetku njegove druge polovice vključevali v pomorske in ladjarske posle, razmeroma majhen. Do večjih slovenskih

³⁵ Fulvio Babudieri: *Industrie, Commerci e navigazione a Trieste e nelle regione Giulia*. Università di Trieste, Facoltà di scienze politiche 22, Milano A. Giuffrè editore 1982, str. 192; Haas, nav. delo, str. 100.

³⁶ Ivan Mohorič: *Zgodovina železnic na Slovenskem*, Slovenska matica, Ljubljana 1968, str. 235.

vlaganj v tržaška trgovska, denarna in ladjarska podjetja je – kot je znano – prišlo šele v začetku 20. stoletja, ko so v Trstu nastale prve slovenske banke in posojilnice.³⁷ Tedaj je med slovenskim meščanstvom kratkotrajno zaživela tudi misel, da bi lahko Trst, ki je bil edino pravo “velemesto” na slovenskem ozemlju (oziroma ob njegovem robu), prevzel vlogo poslovnega in gospodarska središča za slovenski prostor, saj Ljubljana, ki naj bi v primerjavi s Trstom ne bila nič več kot “kurja vas”, za to ni imela gospodarske moči.

Toda v resnici Trst ni imel moči, da bi izpolnil optimistična pričakovanja zlasti kranjskega meščanstva iz srede 19. stoletja in občutneje vplival na gospodarsko in družbeno modernizacijo širšega slovenskega (in notranjeavstrijskega) zaledja. Čeprav je bila velika večina kapitala v industriji, v rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju pred prvo svetovno vojno po geografskem poreklu tuja, je bil tržaški kapital v nekoliko večji meri prisoten samo v tekstilni proizvodnji.³⁸ To je bilo tudi razumljivo: domači, tržaški kapital se je v glavnem usmerjal v tržaško industrijo in pomorstvo, za tuj kapital, ki je prihajal iz notranjosti v Trst, pa so bila prav tako v prvi vrsti zanimiva pomorska, denarna in trgovska podjetja. Trst je bil na ta način sicer močno odvisen od modernizacijskih procesov zaledju, ni jih pa, vsaj ne občutneje in trajneje pospeševal, saj za to ni imel – kot so v drugi polovici 19. stoletja z obžalovanjem ugotavljali predstavniki tržaškega meščanstva – ne finančnih sredstev in kapitala, ne ustanov, ki bi lahko spodbujale in podpirale izvoz in uvoz ter gospodarsko preobrazbo pokrajin, ki so bile s pristaniščem tesno trgovsko in prometno povezane. Glavni interes tržaškega trgovskega meščanstva in ladjarjev je bil razen tega preusmeritev trgovine industrijsko razvitejših pokrajin in južne Nemčije k Trstu in ne vlaganje v modernizacijo gospodarsko manj razvitega zaledja. Mogoče je seveda razmišljati o tem, ali bi bili odnosi med Trstom in slovenskimi de-

³⁷ Milan Pahor: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 18–21; isti, Jadranska banka v Trstu, Trst 1996, str. 11–20.

³⁸ Jože Šorn: Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju. Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1969, str. 136–141.

želami bistveno drugačni, če bi se vsaj v določeni meri uresničila Bruckova in Revoltellina pričakovanja. Vsekakor so to vprašanja, ki še čakajo na sistematičnejšega in natančnejšega raziskovalca.

Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci

Helmut Rumpler, eden najboljših poznavalcev avstrijskega 19. stoletja, v knjigi *Priložnost za Srednjo Evropo*, ki je izšla leta 1997 v zbirki ambicioznega, deset zvezkov obsegajočega projekta avstrijske zgodovine, prepričljivo opozarja, da je velika gospodarska kriza leta 1873 v habsburški monarhiji sicer prekinila dotedanjo konjunktorno rast in za več kot dve desetletji upočasnila gospodarski razvoj, vendar pri tem ni radikalneje prekinila gospodarsko-razvojnih tokov, saj ni vodila v gospodarski zlom, temveč h “koncentraciji in utrditvi novega industrijskega sistema”.¹ Po Rumplerju se je zato treba vprašati, koliko je pri avstroogrkem gospodarskem razvoju po letu 1873 sploh mogoče govoriti o “križi rasti” in koliko ni pojem “velike depresije”, ki naj bi sledila borznemu polomu, v njenem primeru zavajajoč in pretiran. Obseg krize leta 1873 naj bi namreč precenjevali že sodobniki. Podrobnejši kvantitativni kazalci pa razkrivajo, da je kriza res povzročila padec podjetniških dobičkov in obrestnih mer, ni pa dolgoročneje zauzavila industrijskega razvoja in je obseg proizvodnje le kratkoročno stagniral. Kriza in depresija, ki ji je sledila, sta razen tega močneje prizadeli industrijsko razvitej-

¹ Helmut Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804–1914*, (Hg. von Herwig Wolfram), Ueberreuther-Wien 1997, str. 456 sl. Gl. tudi: Herbert Matis, *Oesterreichs Wirtschaft 1848–1913, Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.*, Duncker-Humboldt, Berlin 1972, str. 419.

ša središča zahodnega dela monarhije, manj pa njen vzhodni, šibkeje industrializirani del in njene obrobne pokrajine, kjer se je po krajšem obdobju stagnacije nadaljevalo postopno in počasno napredovanje.²

Na Dunaju in v zahodni polovici monarhije naj bi tako po Rumplerju krizni razvoj dosegel najnižjo točko tri leta po zlomu borze in financ – tj. leta 1876, nato pa naj bi – po gospodarski nagodbi z Ogrsko (1877), po dveh dobrih kmetijskih letinah in ob dejstvu, da padeč tečajev delnic ni prizadel državnih vrednostnih papirjev, državni proračun pa je ostal v ravnovesju, že prišlo do prvega obrata. Dunajska vlada je s posojili, z regulacijo in zniževanjem davkov ter z državnimi podporami, posojilnicami, raznimi obrtnimi fondi in zlasti zaščitnimi carinskimi merami že v drugi polovici sedemdesetih let rešila precej tekstilnih, strojnih, metalurških in gradbenih podjetij ter ponovno “pognala” železniško gradnjo. Hkrati je z novimi bančnimi ustanovami utrdila bančni sistem in s postopno usmeritvijo valute k zlatemu standardu ter z njeno, s hitrimi nakupi zlata doseženo stabilizacijo, še preden se je avstrijsko gospodarstvo v celoti otreslo posledic borzno-finančnega zloma, zagotovila njeno trdnost.³

Rumplerjeva slika krize leta 1873 v habsburški monarhiji ni posebno nova, čeprav je mogoče nekoliko optimističnejša in svetlejša, kot jo poznamo iz dosedanjega zgodovinopisja. Avstrijski gospodarski zgodovinar Herbert Matis, na katerega se Rumpler med drugim obširno sklicuje, npr. meni, da je kriza v avstrijski polovici monarhije trajala več kot sedem let in dosegla najnižjo točko šele leta 1879.⁴ H. Matis in K. Bachinger tudi opozarjata, da je kriza različne industrijske in obrtne panoge različno hitro in močno prizadela, saj so nekatera velika podjetja in proizvodne veje stagnirale že prej – pred letom 1873, nekatere tovarne in panoge, ki so

² H. Rumpler, nav. delo., str. 456, 466 sl.

³ Prav tam, str. 465–472. Eduard März und Karl Socher, *Währung und Banken in Cisleithanien, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Hg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch, Band I, Hg. von A. Brussati, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, str. 344–345.

⁴ H. Matis in K. Bachinger, *Österreichs industrielle Entwicklung, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, cit. kot v op. 3, str. 131–132.

imele naročila in kupce pa so kljub splošnemu upadu nadaljevale proizvodnjo še mesece po borznem polomu. Med proizvodnimi panogami, ki so že pred krizo doživele upočasnitev rasti, so bile predvsem razne veje tekstilne industrije, toda ob tem je mnogo tekstilnih, steklarskih, sladkornih in papirniških obratov, ki so proizvajali za široko porabo, še leta 1874 dosegali tudi razmeroma dobre proizvodne in prodajne rezultate. Podobno je ponekod še vse do konca leta 1873 rasla proizvodnja surovega železa, medtem ko je del strojne industrije (kot tovarne lokomotiv, ki so imele tuja naročila) še leta 1874 povečeval proizvodnjo in se je šele, ko je bilo tujih naročil konec, znašel pred popolnim zastojem.⁵ Železarstvo je doživelo najhujši udarec z ustavitvijo gradnje železnic, pri čemer se je z ugasitvijo železarskih peči kriza razširila tudi na druge industrijske panoge, zlasti na kovinsko in strojno industrijo ter gradbena in transportna podjetja. Med prebivalstvom je bilo razen manjših obrtnikov zato najbolj prizadeto industrijsko delavstvo, ki se je zaradi izgube dela znašlo v vrstah brezposelnih. Toda hkrati se je zaradi padca cen in življenjskih stroškov – v primerjavi s prejšnjimi leti kljub krizi – (vsaj nekoliko) izboljšal položaj delavcev, ki so ohranili zaposlitev, saj se je z zniževanjem cen povečevala realna vrednost njihovih mezd.⁶

Protislovne posledice krize naj bi prihajale do izraza tudi na finančnem trgu ter na tržišču kapitala in vrednostnih papirjev. Cene so namreč padale hitreje in vztrajneje, kot se je zmanjševala proizvodnja, za veliko depresijo značilno upadanje blagovnega indeksa cen pa je spremljalo dolgoročno negativno gibanje obrestovanja kapitala in dohodkov akcijskih družb. “Veliko depresijo” naj bi tako označevali predvsem pritisk cen, zmanjšana rentabilnost kapitala in vse težji položaj podjetnikov, ki so v kapitalu skrajno nenaklonjeni klimi potrebovali vedno več “domiselnosti, ustvarjalne energije in napora” za doseg ugodnih rezultatov.⁷ Vendar je bila gospodarska kriza v zahodnem delu monarhije v začetku osem-

⁵ Prav tam, str. 127–130.

⁶ Prav tam, str. 130.

⁷ Prav tam.

desetih let tudi po Matisu in Bachingerju že premagana in avstrijska industrijska struktura do tiste mere utrjena, da lahko govorimo o novi "stopnji industrijskega razvoja". Za to naj bi bilo značilno uvajanje nove in modernejše tehnologije ter proizvodnih postopkov (zlasti v železarstvu in kemijski industriji – proizvodnja surovega železa je leta 1881 prvič od časa krize preseгла raven iz leta 1873), med značilnostmi avstrijskega gospodarstva v naslednjih desetletjih pa naj bi bili še koncentracija proizvodnje in prodaje, zgoščanje infrastrukture, diferenciacija regionalnih industrijskih središč in rast zaposlenih v industrijskih dejavnostih. V Avstro-Ogrski so se od začetka osemdesetih let tako nadaljevali procesi industrijske modernizacije, koncentracije in rasti, kot so potekali v drugih, zahodnih državah, pri čemer pa je bil razvoj v monarhiji še naprej počasnejši kot v najrazvitejših delih zahodne Evrope in ni – kot je znano – nikoli dosegel razsežnosti in razmerij kot v nemškem cesarstvu (na kar naj bi med drugim kazalo povečevanje delniškega kapitala. V Nemčiji se je ta v letih 1886–91 pomnožil za 18,3% – v letih 1891–6 celo za 19%, medtem ko je bila v avstrijski polovici monarhije rast le od 7 do 15,6%).⁸

Podrobnejših analiz o tem, kakšne so bile posledice krize leta 1873 za gospodarsko stanje in razvoj v deželah s slovenskim prebivalstvom, še nimamo. V slovenskih zgodovinopisnih pregledih se kriza sicer omenja, vendar brez določnejših podatkov ali konkretiziranih – kvantitativno ovrednotenih opozoril na njene učinke na posamezne gospodarske panoge.⁹ Po Bogu Grafenauerju je bil s krizo leta 1873 in njenimi posledicami tesno povezan "skok vknjiženega (kmečkega) dolga", saj je dejstvo, da so se cene neagrarnim izdelkom dvigale hitreje kot agrarnim, posebej prizadelo kmečko prebivalstvo¹⁰ Po mnenju Staneta Grande je borzni polom usodno za-

⁸ Prav tam, str. 131.

⁹ Ivan Mohorič namenja npr. v knjigi Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Mladinska knjiga, Ljubljana 1969, str. 233–238 posledicam krize leta 1873 v železarstvu posebni poglavji, vendar iz podatkov ni prav nič razvidno, da bi bila kriza vzrok za večje proizvodne težave ali odpušcanje delavcev.

¹⁰ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek – Agrarno gospodarstvo, Slovenska akademija znanosti – DZS, Ljubljana 1970, str. 635.

vrl željo “nekaterih (premožnejših) Slovencev”, da bi se “vključili v gospodarski razcvet”, njegove posledice za gospodarstvo na slovenskih tleh pa so bile hujše, “kot smo si pripravljeni priznati”. Kriza naj bi namreč “vsaj za dvajset let” odložila gradnjo železniških prog (zlasti dolenske železnice) in “onemogočila pravočasno modernizacijo veleposesti”¹¹ O negativnih posledicah krize na gradnjo in poslovanje železnic na slovenskem ozemlju piše tudi Ivan Mohorič. Vlada je leta 1876, potem ko ni dobila ustrezne podpore v državnem zboru, iz svojega železniškega programa poleg dolenske železnice črtala še progo Dravograd – Celje, hkrati pa je leta 1879 zaradi prezadolženosti podržavila Rudolfovo železnico in z njo gorenjsko progo Ljubljana – Trbiž.¹² Sicer pa se v literaturi med pomembnejšimi “žrtvami” krize razen kmečkega prebivalstva in železnic omenjata predvsem še Štajerska eskomptna banka, ki je morala zaradi insolventnosti zapreti svoji podružnici v Ljubljani in Celovcu, in Zavarovalna banka Slovenija, ki je začela z delom dobrega pol leta pred dunajskim borznim polomom in je leto po njem zašla v plačilne težave, iz katerih se ni več izkopala.¹³

Podatki o vplivu krize leta 1873 na gospodarstvo in gospodarsko življenje na slovenskih tleh so torej skromni, opozorila na njene negativne posledice za posamezne gospodarske panoge, ustanove in gospodarski razvoj pa ne vedno prepričljiva. Rastoča zadolženost slovenskega kmeta in podeželja je bila pač le delno in posredno povezana z zlomom dunajske borze in z njej sledečo industrijsko ter gospodarsko depresijo, saj je bil padec cen kmetijskih pridelkov – kot vesplošen avstrijski in evropski pojav – v prvi vrsti rezultat naglo se povečujoče ponudbe hrane, ta pa posledica moderniza-

¹¹ Stane Granda, Viri akumulacije kapitala na Slovenskem v 19. stoletju, Prisp evki za novejšo zgodovino 1994, št. 1, (Podjetništvo na Slovenskem), str. 20–22; isti, Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja. Zgodovina Ljubljane, Prisp evki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 241, 243.

¹² Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968, str. 130–32, 136–39.

¹³ Wiliam H. Hubbard, Auf dem Weg zur Grossstadt, Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914, Sozial und wirtschafts-historische Studien, Verlag für Geschichte und Politik Wien 1984, str. 67–70. Stane Granda: Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani, Zgodovina Ljubljane, Kronika, Ljubljana 1984, str. 241–44.

cije kmetijske proizvodnje ter posodobitve prometa in znižanja transportnih stroškov, s katerima so evropsko tržišče preplavili ceneni prehrambeni izdelki kmetijsko uspešnejših in prekomorskih dežel. Stisko slovenskega kmeta, ki jo je med drugimi slikovito opisal Ivan Prijatelj v svojem Kersniku in njegovi dobi,¹⁴ so pri tem povečevale hipoteke iz preteklosti: prepočasna modernizacija, skoraj nikakršna akumulacija prihrankov iz razmeroma ugodne prve polovice petdesetih let¹⁵ ter izguba dohodka iz neagrarnih dejavnosti zaradi propadanja kmečke obrti in prevoznitva. Prav v času pred zlomom dunajske borze in v letih po "veliki depresiji" pa so kmetovalce pestile še razne druge nesreče – kot elementarne katastrofe (v šestdesetih letih živinska kuga, v osemdesetih letih trtna uš). Kriza leta 1873 in gospodarski upad, ki ji je sledil, sta potemtakem kmetov težavni in negotovi položaj poslabšala, treba pa bi bilo še natančneje ugotoviti, v kakšni meri sta dejansko prispevala k povečanju kmečke zadolženosti ali spodbudila nagel dvig kmečkih dolgov.

Podobna vprašanja odpirajo tudi ugotovitve o krizi leta 1873 kot krivcu za skoraj dvajsetletni zastoj železniške gradnje na slovenskem ozemlju. Znano je namreč, da vlada že pred krizo, ko je sredi šestdesetih let pripravljala program gradnje železnic v monarhiji, v svoj načrt železniškega omrežja ni vključila predlogov za gradnjo železnic na slovenskih tleh, ki so jih posredovali kranjska trgovska zbornica in njeni slovenski kot nemški odborniki, nikakršnega zanimanja in volje za širitev svoje železniške mreže v zaledju Trsta pa ni kazala tudi družba južne železnice.¹⁶ Trgovinsko ministrstvo je koncesijo za gradnjo gorenjske železnice podelilo naknadno, šele februarja leta 1867, ko jo je vlada porabila za podkupnino slovenskim poslancem pri glasovanju o dualizmu. Med predlaganimi in načrtovanimi železnicami na slovenskem ozemlju je kriza tako po vsej verjetnosti res preprečila le gradnjo dolenjske proge, saj si je različne

¹⁴ Ivan Prijatelj, Janko Kersnik, njega delo in doba, Sešitek II. in III., L. Schwentner – v Ljubljani 1914, str. 80–96.

¹⁵ O tem obširneje: Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Prva knjiga, Ljubljana 1955, str. 94–100.

¹⁶ Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 94.

možne trase leta 1872 že ogledala državna tehnično-vojaška komisija, koncesija pa nato ni bila podeljena zaradi dogodkov maja leta 1873 in njihovih posledic. Vendar vlada za gradnjo železnic, ki bi tesneje povezale dežele v tržaškem zaledju in z njimi slovensko ozemlje, v začetku sedemdesetih let tudi drugače ni imela posebnih načrtov. Zato so v Ljubljani leta 1872 pripravili t.i. Projekt ilirskih centralnih železnic, ki je povzel dotedanje slovenske železniške in prometne zamisli ter predloge kranjske trgovske in obrtne zbornice in dejansko predstavljal (prvo) ambiciozno vizijo prometne povezave vsega slovenskega prostora. Za odgovor na vprašanje, kako so na Dunaju presojali "ilirski načrt", ni podatkov,¹⁷ podobno kakor ni mogoče reči ničesar o tem, kako bi tekla gradnja železnic na slovenskim tleh, če bi borzni polom leta 1873 ne prekinil avstrijskih železniških načrtov. Vladna in parlamentarna podpora gradnji "druge železniške zveze" s Trstom iz Trbiža čez Predil v Gorico (in od tam v Trst), torej ob robu slovenskega ozemlja, o kateri so v odboru dunajskega državnega zbora sklepali prav v letih 1872/3, pa kaže, da vlada za gospodarske argumente, ki so prihajali iz neposrednega tržaškega zaledja, ni imela posluha in je možne železniške trase od severa proti morju presojala predvsem z vidika cene oz. stroškov gradnje ter njihovih tranzitnih nalog, (tj. zagotovitve kar najhitrejše povezave med industrijsko razvitejšimi avstrijskimi deželami in Trstom), ne pa z vidika gospodarskih in prometnih interesov dežel, prek katerih bi železnice tekle.¹⁸

Vse to seveda ne pomeni, da kriza za gospodarstvo na slovenskem ozemlju ni imela škodljivih posledic in ni negativno vplivala na nadaljnji slovenski družbeno-gospodarski razvoj. Podobno kot drugod je dunajski zlom res tudi v deželah s slovenskim prebivalstvom zavrl šele pojavljajočo se "podjetniško vnemo" in (dodatno) preplašil maloštevilne premožneže, da se niso spustili v denarna tveganja. Hkrati je z neuspehom slovenskih bančnih prizadevanj in propadom banke Slovenije ne-

¹⁷ Prav tam, str. 98–101. Kopijo načrta sem sam iskal v arhivu trgovskega oz. prometnega/železniškega arhiva na Dunaju, vendar je nisem našel.

¹⁸ Glej I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 139–142.

gativno vplival na akumulacijo slovenskega kapitala in nastajanje slovenskega bančništva, (pri čemer pa – kot je znano – tudi polom banke Slovenije ni bil le posledica krize, temveč zlasti megalomanske politike neizkušene in nesposobnega bančnega vodstva).¹⁹ Toda že o tem, kako so bili prizadeti mala obrt in razna lokalna roko-delstva, malo vemo. Slika, ki jo o razvoju obrti v Ljubljani v sedemdesetih letih predstavlja Jasna Fischer, kaže na upad nekaterih obrtnih dejavnosti, ne pa na posebne (dolgoročne) pretrese in spremembe v obrtni proizvodnji.²⁰ Nekaj podobnega bi lahko rekli za štajerski Gradec, kjer so bile s krizo prizadete predvsem banke in železarska podjetja, obenem pa se je – po krizi in v času depresije – (začasno) povečalo število brezposelnih. Vendar se je tudi tu začelo gospodarsko – ter posebej obrtno – stanje že v začetku osemdesetih let popravljati, s čimer se je začel nov, relativno dinamični obrtno-industrijski razvoj.²¹ V splošnih potezah tako gospodarsko-razvojne težnje na slovenskih tleh – pred, med in po krizi leta 1873 – ne odstopajo bistveno od tega, kar o borznem polomu in njegovih posledicah za Avstrijo kot celoto ugotavljajo in pišejo v začetku naše razprave navedeni avstrijski avtorji. Kriza je tudi na Slovenskem povzročila nekajletno stagnacijo, nista pa ji sledila dolgotrajnejša gospodarska depresija in radikalnejše gospodarsko za-
tišje, ki bi odločneje preusmerila že utečene gospodarske težnje ali globlje posegla v trgovsko-proizvodne tokove in družbeno-gospodarsko strukturo.

Takšen sklep potrjujejo podatki o razvoju posameznih industrijskih panog in obratov. Kot je že pred časom pokazal Jože Šorn, namreč kriza leta 1873 tudi za industrijo na slovenskih tleh ni pomenila dramatičnejšega preobrata. Del industrijskih podjetij in vej se je zaradi nemodernega, tradicionalnega načina proizvodnje ali drugih vzrokov, med drugim tudi slabega in neracionalnega vodenja, že pred dunajskim borznim polomom

¹⁹ S. Granda: Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani. Zgodovina Ljubljane, str. 243–244.

²⁰ Jasna Fischer, Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Ljubljana 1984, str. 61–65.

²¹ W. H. Hubbard, v op. 13 nav. delo., str. 67–72.

znašel v težavah in je vedno težje prodajal svoje izdelke. To velja – ob manjših in manj pomembnih fužinah – zlasti za železarno v Dvoru na Dolenjskem, ki od štiridesetih let 19. stoletja ni doživela pomembnejše tehnične posodobitve in je že v šestdesetih vse težje iskala tržišče in kupce;²² to je mogoče ugotavljati za gorenjske železarske obrate, ki so bili od začetka sedemdesetih let v lasti Kranjske industrijske družbe in jih je pestilo pomanjkanje kakovostne rude, obenem pa so se “razlezli preko svojih zmogljivosti” (J. Šorn);²³ nekaj podobnega se je zgodilo tudi z “jedrom” slovenske papirniške industrije v okolici Ljubljane, ki je zaradi finančnih težav že pred krizo – leta 1872 – prešla v roke graške družbe Leykam-Joseftal.

Toda v isti sapi so si mnogi obrati, ki so dobro delovali že pred krizo ali pa so v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let uspešno povečevali proizvodnjo in začeli z modernizacijo, po kritičnih letih, ki so sledila borznemu polomu, naglo opomogli in so v osemdesetih letih nadaljevali delo ter posodabljali in širili proizvodnjo. To se je v glavnem res zgodilo s pomočjo (geografsko) tujega kapitala, saj je kriza domačega, kolikor ga je bilo, dodatno oslabilila, a vendar: stroški modernizacije in prestrukturiranja so bili – zlasti v železarstvu in premogovništvu – veliki in bi jih domači – slovenski in nemški – kapitalisti, ki so se konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih šele začeli povezovati tudi, če bi do krize ne prišlo, težko zmogli. Hkrati nagla modernizacija vrste podjetij in tovarn kaže, da jih kriza ni usodneje prizadela, saj bi v tem primeru ne bila privlačna za (tuje) investitorje. Kranjska industrijska družba je tako – kot vemo – s podporo dunajskih in berlinskih kapitalistov, opustitvijo nekaterih obratov in posodobitvijo drugih v drugi polovici osemdesetih let uspešno premagala težave in spremenila Jesenice v moderno industrijsko središče.²⁴ Trboveljska premogokopna družba, ki je po du-

²² Matija Žargi, *Zgodovina železarne na Dvoru ob Krki 1795–1891*, Doktorska disertacija, Ljubljana 1998. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

²³ Jože Šorn, *Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873–1929*, Mednarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 78/10, Osijek 1982, str. 122.

²⁴ I. Mohorič, *Dvatisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 311 sl.

najskem borznem polomu prešla iz rok domačega (delno ljubljanskega) kapitala v francoske roke, je v osemdesetih letih doživljala nagel vzpon in kar po vrsti kupovala slovenske (in hrvaške) premogovnike. Kriza leta 1873 tudi v razvoju tekstilne industrije, kjer so – prav tako kot v papirništvu ali železarstvu – propadle predvsem tradicionalne in manjše delavnice, hkrati pa že v osemdesetih letih začeli z obnovo boljše stoječi stari obrati ali odpirala vrata nova podjetja, ni pomenila posebne cezure. Analogno že zapisanim ocenam o gospodarskem razvoju v avstrijski polovici monarhije lahko torej tudi za slovenski prostor rečemo, da so se procesi koncentracije, proizvodne in tehnološke modernizacije ter rasti po večletni stagnaciji in depresiji, ki ju je povzročila kriza, v osemdesetih letih nadaljevali, pri čemer pa ti procesi na jugu habsburške monarhije in na slovenskem ozemlju niti pred krizo leta 1873, niti po njej niso dosegli tiste dinamike in obsega kot v industrijsko razvitejših delih habsburškega cesarstva.

Takšen sklep nazorno potrjuje dejstvo, da kriza leta 1873 – kot drugod v Avstriji – tudi na slovenskih tleh ni povzročila večjega upada števila zaposlenih v neagrarnih dejavnostih. Nasprotno: kot ugotavlja Jasna Fischer je število aktivnega prebivalstva v obrti in industriji v letih 1869–1880 naraslo za skoraj 16%, kar pomeni, da je raslo precej hitreje kot število vsega prebivalstva (to se je povečalo le za 6,1%).²⁵ Rast deleža zaposlenih v obrti in industriji je bila seveda različna po pokrajinah (hitrejša na Primorskem, Štajerskem in Koroškem, kakor na Kranjskem in v slovenski Istri), pri čemer kaže statistika – za slovensko ozemlje kot celoto – na posebej velik skok v kategoriji “samostojnih”, tj. podjetnikov in lastnikov obratov. V te izračune so resda všteta narodno-mešana mesta kot Trst, Gorica in Celovec, kategorija gospodarsko “samostojnih” pa obsega tudi majhne obrtnike in rokodelce, ki zaposlujejo le družinske člane ali nimajo dodatnih delavcev. Toda argument J. Fischerjeve, da so bili med zaposlenimi v navedenih treh mestih številni

²⁵ Jasna Fischer, *Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne*. Prispevki za novejšo zgodovino, 1988, št. 1–2, str. 26–28.

Slovenci in jih zato zaradi lege ob robu narodne, jezikovno-etnične meje in njihove večnarodne narave ne kaže izpuščati iz analize, se zdi več kot prepričljiv,²⁶ nagla rast števila gospodarsko "samostojnih" v statističnih tabelah pa, če upoštevamo, da so bili med njimi predvsem "majhni proizvajalci", izvajalci raznih storitvenih dejavnosti in kramarji, celo razkriva, da kriza podobno kot večjih obratov in podjetij tudi majhnih roko delstev in obrti ni močnejše in zlasti ne dolgoročneje ohromila.

Borzni polom pa je imel – kot drugod v Avstriji – tudi na jugu monarhije in na slovenskih tleh pomembne in daljnosežne idejne, politične in psihološke posledice. H. Rumpler sploh meni, da je bila "dejanska katastrofa leta 1873 (v Avstriji) ideološka".²⁷ V očeh večine prebivalstva so bili krivci za gospodarske težave, stagnacijo, negotovost in rastočo brezposelnost liberalci, svobodno trgovinska in obrtna politika ter borza, banke, kapitalizem, moderna industrija, individualizem, nenadzorovana sla po napredku in – ne nazadnje – Judje. Kriza je tako okrepila protiliberalno, protikapitalistično in protiindustrijsko, hkrati pa tudi protisemitsko razpoloženje, ki ni bilo usmerjeno le proti liberalnim gospodarskim ukrepom, borznim in bančnim špekulacijam ter nepremišljeni in prenapli industrializaciji, temveč proti liberalizmu in liberalni državi na sploh in ni ponehalo niti potem, ko je bila kriza že premagana.²⁸ V gospodarsko-političnem pogledu sta bila dunajski borzni polom in gospodarski zastoj, ki mu je sledil, poraz zagovornikov gospodarskega liberalizma in povod za avstrijsko vrnitev k protekcionizmu in državnim intervencijam v gospodarstvo, za dotedanje nasprotnike trgovinske in gospodarske svobode pa dobrodošel dokaz, da so bile njihove protiliberalne kritike pravilne in upravičene. Vse povedano zopet velja za Avstrijo kot celoto, obenem pa, čeprav v skromnejšem obsegu kot za Dunaj, češke dežele ali spodnjo Avstrijo, tudi za habsburški jug in slovenski prostor.

²⁶ Prav tam, 28 in naprej, gl. tudi: J. Fischer, Prebivalstvo slovenske Istre v obrti in industriji med leti 1869–1910. Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1–2, str. 16–19.

²⁷ H. Rumpler, v op. 1. nav. d., str. 465.

²⁸ Prav tam, str. 466.

Liberalne gospodarske ideje na slovenskem ozemlju že v času pred krizo niso imele širšega kroga zagovornikov in pristašev. V petdesetih in v začetku šestdesetih let so sicer avstrijsko usmerjanje k obrtni svobodi in postopno zunanjetrgovinsko odpiranje celo v Novicah, v kranjski kmetijski družbi ter v trgovski in obrtni zbornici spremljali z naklonjenostjo in optimističnimi pričakovanji, toda s pripravami na meddržavna svobodno-trgovinska sporazuma, ki ju je Dunaj sredi šestdesetih let sklenil s Francijo in Veliko Britanijo, so zastopniki in glasniki gospodarstva v tržaškem zaledju spremenili svoja stališča in začeli avstrijsko gospodarsko politiko in njeno usmeritev h gospodarski svobodi odločno odklanjati. Na Kranjskem je v šestdesetih letih – pred ustanovitvijo Laibacher Tagblatta – vladno usmeritev k “laissez faire” in svobodni trgovini do mere podpirala le uradna Laibacher Zeitung, ki je – čeprav je poročala tudi o nasprotnih, protiliberalnih stališčih – prinašala obširne, večinoma po drugih avstrijskih časopisih prevzete prispevke zagovornikov vladnih gospodarsko-političnih odločitev. Ti so ugotavljali, da so carinske zaščite v načelu “krivične”, saj omejujejo “svobodo dela” in nasprotujejo enakosti pred zakonom, obenem pa so tudi “negospodarske”, “poneumljajoče” in “nehumane”, saj bolj obdavčujejo porabnike kot ščitijo obrtnike in industrijce, posebej koristijo luksuzni industriji, ki najmanj prispeva k narodnemu blagostanju, ob vsem tem pa odtegujejo proizvajalce “šoli svetovnega trga” in spodbujajo izkoriščanje delavcev.²⁹ Po ustanovitvi leta 1868 je postal glavni glasnik gospodarskega liberalizma na slovenskih tleh Laibacher Tagblatt, ki je bralce pod Dežmanovo taktirko prepričeval, da brez svobodne menjave in svobodnega tekmovanja ni napredka, hkrati pa trdil, da so kranjske in slovenske zahteve po zaščiti “domačega dela” le podaljšek “reakcionarne in klerikalne” slovenske politike.³⁰

To seveda ni bilo res, saj so se vladni usmeritvi k svobodni trgovini upirali tako Nemci kot Slovenci, strah pred prenaglim in preširokogrudnim odpiranjem doma-

²⁹ Laibacher Zeitung, 12. 6. 1868, št. 133, str. 986.

³⁰ Laibacher Tagblatt, 23. 11. 1874, št. 268.

čega tržišča pa je bil podobno kot za kranjsko značilen za celovško in graško trgovsko in obrtno zbornico. Dunajski oz. vladni zagovorniki svobodne trgovine so imeli v slovenskem prostoru in tržaškem zaledju odkrite in glasne pristaše le med vladi zvestimi, zvečine nemškimi uradniki in delno še med uspešnejšimi podjetniki,³¹ medtem ko je prevladujoči del z gospodarstvom se ukvarjajočega prebivalstva – ne glede na politično ali narodno usmeritev – podpiral zahteve po “zaščiti domačega dela”. Zadrege nemških liberalcev, ki so v načelu simpatizirali s svobodnotrговinskimi gesli in odklanjali vladne intervencijo v gospodarstvo, vendar ko je šlo za konkretne interese, pozivali k zaščitnim ukrepom ter varovanju obrti in kmetijstva pred tujo konkurenco, nazorno razkriva pisanje Marburger Zeitung, ki je ostajala v odnosu do vladnih gospodarskopoličnih ukrepov in gospodarskega liberalizma mnogo bolj ambivalentna in zadržana kot glasilo ljubljanskih oz. kranjskih Nemcev.³²

V tej luči torej ni presenetljivo, da so se slovenski časniki in voditelji – ne glede na siceršnje nazorske in politične razlike – leta 1873 na borzni polom in krizo, ki mu je sledila, odzvali s podobnimi stališči in so krivdo za “finančne homatije” enotno pripisali liberalizmu, borznim in bančnim špekulacijam ter “nemškim centralistom”. “Omenili smo v zadnjem listu, da med denarne barantače na Dunajski borsji je vdarila strahovita finančna strela, ktera je na kant djala sto in sto tacih ljudi, ki so si svoje žepe polnili od denarne igre na borsji, ti pa so za sabo potegnili toliko družih po več krajih, da se dandanes še ne ve, koliko nesreče bode iz vsega tega,” so 21. maja 1873 pisale Novice. “In tolika nesreča je maslo one hvalisane liberalne dobe, v kateri gospodujejo nemški centralisti...”³³ Za Zgodnjo danico so bile borze “nekake gosposke srečkarije”, dunajski borzni polom

³¹ Gl. npr.: J. Rosthorn, *Treatise on the Iron Trade of Carinthia, its Past, Present and Future, Intended for use of the International Enquete Comission and Most Respectly Dedicated to A. Sommerset-Baumont, Vienna 1865*; *Die Zukunft der osterreichischen Eisen-Industrie von Joseph Rosthorn, Herausgegeben vom Verein für volkswirtschaftlichen Fortschritt, Wien 1867*.

³² Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik, Obzorja, Maribor 1997*, str. 78–82.

³³ Novice, list 21, 21. maja 1873, str. 163.

pa pravična šiba in kazen za liberalce, ki so dopuščali in celo podpirali borzne in bančne špekulacije. "Pokazalo se je zdaj, da večina takih bankovinskih barantačev so ali revni švigovci, ki hočejo pri tem obogateti, ali pa oderuhi, ki hočejo svet še bolj za denar zažuliti... Zavarovala se je banka pri banki, berač pri beraču, in zdaj, ko se je sleparija razodela..., ni nobena imela kaj, da bi mogla sebi ali drugim pomagati..."³⁴ Da je "strašne katastrofe krivo sleparstvo ali švindel, kateri se je pred očmi ustavoverne vlade na Dunaji z ustavljanjem bank in z igranjem na borzi na Dunaju zadnja leta godil," se je strinjal tudi Slovenski narod, ki je ugotavljal: "Dozdaj je vladala v Avstriji dunajska borza. Dunajski judje, krščeni in nekrščeni, so plesali okolo zlatega teleta in vodili politiko države..." Kot v Novicah in v Zgodnji Danici so tudi v Slovenskem narodu menili, da je konservativni Hohenwart "padel" prav zaradi "intrig teh krogov", saj "je njegov tovariš Schäßle resno voljo imel sleparstvu na borzi konec storiti". Pri tem so upali, da bo po borznem in gospodarskem "kraku" politični vpliv liberalnih "intrigantov" dokončno prenehal.³⁵

Slovenski narod, ki je sicer vse do konca leta 1874 odklanjal Hohenwarta in njegovo državno pravno stranako, je torej, kar zadeva borzni polom, denarno in gospodarsko krizo ter vzroke zanjo, skupaj z Novicami in Danico podprl Hohenwartove ocene in kritike liberalne vladne gospodarske politike. V časopisu objavljeni komentarji so že v tednih po usodnem 9. maju – "črnem petku", ko se je borza na Dunaju sesula – opozarjali, da kriza ni le borzna, bančna in denarna, temveč tudi "kupčijska in obrtnijska". To stališče so zastopali tudi kasneje, ko je začel o posledicah dunajskega finančnega zloma in vladnih ukrepih za njihovo ublažitev, razpravljati državni zbor. Vladno odločitev, da se krizi postavi po robu z najemom tujih posojil, z okrepitevijo bank in njihovih kreditnih zmožnosti ter s pomočjo borzi, da se izvije iz "klešč" in z izboljšanjem "valute", so ocenjevali za nezadostno in vnaprej neučinkovito. Pritrjevali so

³⁴ Zgodnja danica, list 21, 23. malega travna 1873, str. 165, list 22, 3. velikega travna 1873, str. 172.

³⁵ Slovenski narod, 14. 5. 1873, št. 110.

stališču Hohenwartovega kluba, da je "kriza občā", kar naj bi pomenilo, da je treba najprej statistično ugotoviti njen obseg in šele nato določiti oblike in prejemnike državne pomoči.³⁶ Kljub temu so finančnega ministra Depretisa, ko so ga napadali "borzijanci", podprli, češ: če že ni "željeni finančni mož", mu morajo "tudi njegovi protivniki priznati, da ima pošteno voljo in čiste roke".³⁷ V ostalem sta po prepričanju Narodovih urednikov in dopisnikov borzni zlom in kriza jasno razkrila pravilnost in upravičenost opozoril in zahtev kranjske trgovske in obrtne zbornice, ki je nasprotovala vladni politiki "laissez faire" in avstrijskim svobodnotrgovinskim sporazumom. "Bilo je razloženo in svetovano, naj ne hodimo nepraktičnim prostotrgovinskim propovednikom na limance..., če ne, potem ne bodo ob svojem času vsi prosto-trgovinarji v stanu tisoče naših stradajočih delavcev nasititi," je decembra leta 1874, po razpustitvi kranjske zbornice, ugotavljal Slovenski narod. "In kaj ali ni zdaj na tisoče delavcev brez dela...? Večja obramba domačega dela, je klical govornik ta čas, pa ga vlada ni poslušala. Zdaj naenkrat so prosto-trgovinarji zagovorniki colne obrambe..."³⁸

Po izbruhu krize maja leta 1873 je vladne liberalne gospodarskopolične usmeritve na slovenskih tleh zagovarjal samo še Dežmanov Laibacher Tagblatt. Kranjska trgovska in obrtna zbornica, ki je spomladi leta 1875 dobila nemško večino, se v razpravi o vzrokih za krizo in gospodarski politiki ni vidneje izpostavljala, po časopisnih poročilih sodeč pa se pogledi njenih odbor-
nikov v novi sestavi niso bistveno razlikovali od stališč, ki jih zbornični odbor zastopal pod predsedstvom V. C. Supana. V kranjskem ustavovernem združenju in njegovem glasilu so poskušali borzni zlom sprva pojasniti predvsem s pomanjkljivo zakonodajo, z neučinkovitim vladnim in državnim nadzorom nad finančnimi posli, z goljufijami in špekulacijami pri poslovanju z delnicami ter s pretiranim vmešavanjem politike v borzne kupčije ter borze v politiko, za vodila gospodarskega življenja v

³⁶ Slovenski narod, 21. 11. 1873, št. 268.

³⁷ Slovenski narod, 1. 2. 1874, št. 26.

³⁸ Slovenski narod, 13. 12. 1874, št. 285.

prihodnje pa so še naprej proglašali “gospodarsko svobodo kot splošno pravico”, ki naj bi jo nadzorovali in omejevali le “gospodarska (samo)odgovornost kot splošna dolžnost” in “javnost” gospodarjenja in poslovanja kot poročstvo proti zlorabam.³⁹ Tagblatt je pri tem odločno zavračal trditve, da so za polom krivi borza, banke, kapitalistični finančni sistem in liberalna gospodarska politika⁴⁰ in je še konec leta 1874 – v polemičnem zapisu proti tedaj še večinsko slovenskemu odboru kranjske trgovske in obrtne zbornice – ugotavljal, da “gospodarskim potrebam na civilizacijski ravni stoječega ljudstva”, odgovarja le “popolna trgovinska svoboda”.⁴¹ Vlade protikrizne ukrepe je Tagblatt obširno predstavljal in branil tudi kasneje, toda v isti sapi je že leta 1876 iz “Beamtenzeitung” ponatisnil tudi obsežen članek, ki je ugotavljal, da je avstrijska industrija “bolna”, pozival k patriotičnemu nakupovanju domačih industrijskih izdelkov in se zavzemal za “zaščito domačega dela”, dokler monarhija “ne ozdravi” in ne dohiti razvitejših “ljudstev in držav”.⁴² Pisanje glasila kranjskih Nemcev o gospodarski politiki, gospodarskem liberalizmu in zlasti trgovinski svobodi je postajalo tako od srede sedemdesetih let vse bolj protislovno in nedosledno. Medtem ko so posamezni, v časopisu objavljeni članki opozarjali, da usmeritev k svobodni trgovini celo v Veliki Britaniji ni izpolnila “sangviničnih pričakovanj” in podpirali stališče, da mora država v razmerah gospodarske depresije obrti in industriji pomagati z zaščitnimi in intervencijskimi posegi, da se zopet postavita na noge, so drugi še naprej zavračali nasprotnike gospodarskega liberalizma in načelno, čeprav zmerneje kot prej, zagovarjali gospodarsko svobodo.

V slovenskem taboru gospodarski liberalizem po letu 1873 ni imel več glasnejših zagovornikov. Splošen vtis je, da se pogledi slovenskih konservativcev in liberalcev na gospodarsko politiko v tudi v naslednjih dese-

³⁹ Laibacher Tagblatt, 26. 5. 1873, št. 119, 27. 5. 1873, št. 120, poročilo o sestanku ustavo-vernega združenja v Ljubljani.

⁴⁰ Laibacher Tagblatt, 3. 6. 1873, št. 125, Feuilleton – Der grosse Krach.

⁴¹ Laibacher Tagblatt, 17. 12. 1874, št. 288.

⁴² Laibacher Tagblatt, 22. 5. 1876, št. 117, 23. 5. 1876, št. 118, 24. 5. 1876, št. 119 – Oesterreichische Selbsthilfe.

tletjih niso bistveno razlikovali, pri čemer se je protiliberalno razpoloženje z gospodarskimi težavami, s padcem liberalne vlade v Avstriji in z vlado konservativcev od začetka osemdesetih let dalje še okrepilo. Gospodarska kriza leta 1873 in depresija, ki ji je sledila, sta pri tem ostali v spominu kot rušilen in uničujoč potres, ki je usodno zaznamoval slovenske gospodarske razmere in razvoj v zadnjih desetletjih 19. stoletja.

Toda šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja pomenijo hkrati pomembno prelomnico v slovenskih gledanjih na gospodarstvo, gospodarsko politiko in slovenske gospodarske možnosti. Če je bilo vse do šestdesetih let v razmišljanjih o gospodarstvu v ospredju predvsem prepričanje, da sta eden glavnih predpogojev hitreše gospodarske in družbene modernizacije dvig izobrazbene ravni prebivalstva in "šola", se je od srede šestdesetih let uveljavljalo spoznanje, da potrebnih in zaželenih gospodarskih sprememb ne bo mogoče doseči brez ustreznega kapitala, izgradnje sodobne prometne infrastrukture in uvajanja novih oblik dela in proizvodnje. V tem smislu se je vsaj pri delu slovenskih elit, ki so se ukvarjale z gospodarskimi vprašanji prav v letih pred krizo leta 1873 začel spreminjati tudi odnos do kapitalizma in industrializacije. Medtem ko je imel Bleiweis s svojim stališčem, da mora osnova slovenskega gospodarstva še nekaj časa ostati fiziokratsko posodobljeno kmetijstvo, saj sta bila slovensko meščanstvo in kapital prešibka, tuj kapital pa je pomenil ponemčenje, ne le v šestdesetih letih, temveč tudi kasneje, celo v osemdesetih,⁴³ in devetdesetih letih tako v staro kot mladoslovenskem taboru še mnoge pristaše, so se od druge polovice šestdesetih in zlasti od začetka sedemdesetih let vse več oglašali tudi možje, ki so ugotavljali, da morata kapitalizem in "velika obrtnija" neizbežno postati slovenska prihodnost, če ne želijo Slovenci – še bolj kot so že – zaostati za hitreje se razvijajočimi avstrijskimi in zahodnoevropskimi narodi. Gospodarska kriza leta 1873 je razmišljanja v tej smeri kljub temu, da je potencialnim slovenskim kapitalistom in investitorjem začasno vzela pogum, še spodbudila, hkrati pa je utr-

⁴³ Gl. poglavje: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga.

dila spoznanje o ključnem pomenu kapitala, posojilnic, kreditnih ustanov in razvitega bančnega sistema v modernem gospodarskem razvoju in v slovenskih gledanjih na gospodarstvo pospešila premik od razsvetljenko-fiziokratskih k modernejšim, bolj ekonomskim in s kapitalizmom pomirjenim oblikam mišljenja.

Povzetek

“19. stoletje je bilo čas velikih pričakovanj napredka in utopij, ki so se močno zgostile prav v zadnjih desetletjih stoletja,” ugotavlja nemški zgodovinar Alexander Schmidt-Gernig. “Bolj kot katerikoli drugi prelom stoletja je bilo obdobje okoli leta 1900 doba vznesenih literarno-političnih premišljanj, znanstveno-tehničnih napovedi, verskih prerokovanj konca sveta in odrešenja, pa tudi gotovosti prihodnjih revolucij in z njimi povezane povsem nove ureditve družbenih odnosov. Na diagnoze sodobnosti so močno vplivali tako strah pred prihodnostjo kot v prihodnost uprta upanja, kar je bila predvsem posledica globokih, prevratnih procesov, ki jih je povzročila moderna industrializacija”.¹

Slovenski prostor je bil v 19. stoletju razmeroma dobro obveščen o velikih spremembah, ki sta jih z moderno industrializacijo ter z uveljavljanjem znanstveno-tehničnih iznajdb v prometu in proizvodnji doživljala hitreje se razvijajoči evropski zahod in zlasti Velika Britanija. Informacije o “čudežih” nove tehnične in industrijske dobe, ki jih je spremljalo navduševanje nad modernizacijo in napredkom, so začele v dežele s slovenskim prebivalstvom prodirati že v tridesetih letih 19. stoletja, ko je v habsburški monarhiji nekoliko popu-

¹ Alexander Schmidt-Gernig, *Zukunftsmodel Amerika, Das europäische Bürgertum und die amerikanische Herausforderung um 1900, Da neue Jahrhundert, Europäische Zeitdiagnosen und Zukunftsentwürfe um 1900*, Hg. Von Ute Frevert, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2000, str. 79.

stil pritisk cenzure. Najpomembnejši notranjeavstrijski in slovenski predmarčni okni v svet sta bila v tem pogledu Gradec in Trst. V Gradcu je bilo leta 1838 – kot eno številnih ustanov nadvojvode Janeza (Erzherzoga Johanna) – ustanovljeno Združenje za pospeševanje in podpiranje industrije v Notranji Avstriji, ki je postalo s svojim glasilom Notranjeavstrijskim industrijskim in obrtnim listom v štiridesetih letih 19. stoletja najpomembnejši popularizator moderne industrializacije in gospodarskih in družbenih sprememb v tržaškem zaledju. V Trstu pa so se za avstrijski gospodarski dvig vneti trgovci in gospodarski načrtovalci zbrali ob zavarovalniško-ladjski družbi Avstrijski Lloyd, ki jo je od začetka štiridesetih let vodil poznejši avstrijski finančni minister Karl Ludwig von Bruck. Njihovo glasilo je postal nemško pisani Journal avstrijskega Lloyda, ki je v desetletju pred revolucionarnim letom 1848 prerasel v osrednji avstrijski gospodarsko-politični časopis. Journal avstrijskega Lloyda v člankih in komentarjih, ki jih je objavljajal, ni izražal le gledanj tržaških trgovcev, temveč tudi stališča liberalnejše usmerjenega dunajskega meščanstva in dvorne komore.

V obeh krogih, graškem in tržaškem, so bili prepričani, da je prihodnost Avstrije, tržaškega zaledja in Trsta v razvoju industrije in gospodarsko-prometni modernizaciji po zgledu evropskega zahoda. V Gradcu so – kot “glasniki proizvajalcev” - v tem smislu dokazovali, da morajo biti spremembe premišljene in postopne in morajo temeljiti na znanju, premisleku, državni podpori in večji družbeni veljavi “produktivnih razredov”. V industrijskem in obrtnem društvu in njegovem glasilu so videli svojo glavno nalogo v razširjanju navdušenja nad tehniko, znanostjo in industrijo, v posredovanju informacij o tehničnih novostih, novih proizvodnih postopkih in orodjih in v stalnem pozivanju oblasti, naj pri svojih odločitvah upošteva “mnenje gospodarstva” in modernizira ter liberalizira avstrijski gospodarsko-politični in carinski sistem. V Trstu je bilo navduševanja nad tehniko in industrijo manj, zato pa so bila v ospredju pozornosti Lloydovega kroga vprašanja avstrijske gospodarske in posebej zunanjetrgovinske politike. V Journalu avstrijskega Lloyda so dunajski in tržaški

dopisniki opozarjali na škodljive posledice visokih carinskih zaščit in prohibitivno usmerjenih avstrijskih zunanjetrgovinskih predpisov, hkrati pa so odkrito pozivali k usmeritvi k liberalni gospodarski politiki, ki sta jo v njihovih očeh posebljala Richard Cobden in Manchester. Toda pri tem – kljub navduševanju nad dosežki moderne industrije na eni strani in nad idejami gospodarskega liberalizma na drugi – niti v Gradcu, niti v Trstu niso prikrivali pretresljivih socialnih nasprotij, ki so spremljala oblikovanje moderne kapitalistično-industrijske družbe. Moderno industrijo, stroje in podjetnike so resda poskušali ubraniti pred kritikami, da so krivi delavske revščine, vendar so v isti sapi opozarjali, da so zaostrena socialna, delavsko-podjetniška razmerja resna nevarnost in grožnja procesu industrializacije in nastajajoči industrijsko-kapitalistični družbi. V Journalu avstrijskega Lloyda so v zadnjih letih predmarčne dobe v tej luči že obširno prikazali pogloblitve francoskih socialistov in celo nekatere ugotovitve knjige Friedricha Engelsa o Položaju delavskega razreda v Angliji. Pri tem so socialistične nazore v skladu z nazori Lorenza Steina ocenjevali z zadržanimi simpatijami in opozarjali na Saint Simonove in Fourierove trditve o povezanosti posameznika s celotnim “družbenim organizmom”, komunizem (med njegovimi ideologi so omenjali Babeufa in Buonarottija) pa so odločno odklanjali.

Notranjeavstrijski in obrtni list in Journal avstrijskega Lloyda sta imela naročnike in bralce na Štajerskem, Kranjskem, Koroškem in Primorskem, toda lokalni in deželni časopisi v teh deželah njunih člankov niso povzemali ali ponatiskovali. Njihovi uredniki so bili pri izbiranju člankov in pri poročanju o napredku, znanosti in industriji mnogo bolj previdni, občasno pa so na straneh listov, ki so jih urejali, objavljali celo odklonilna in črnogleda razmišljanja, ki so se zavzemala za ohranitev tradicionalnih razmerij in “nespremenljivih”, podedovanih moralnih in verskih vrednot. Vseeno so v deželnih prestolnicah in kmetijskih družbah previdno pritegnili prepričanju, da se je treba postopno odpirati “novostim”, izpopolnjevanju in modernizaciji. Tako je tudi Janez Bleiweis že pred letom 1848 tedaj edini slovenski časopis Kmetijske in rokodelske Novice opremil

z geslom: "V diru časa utone, ki z njim ne plava", čeprav je ostal do smrti pristaš počasnih in premissljenih sprememb in je – kot je dejal leta 1867 – zavračal vsako misel na revolucijo in radikalne družbene preobrate.

Bleiweis je bil v razsvetljskem in racionalističnem duhu vzgojen privrženec reform in realistični praktik, ki je vztrajno opozarjal, da narodnega blagostanja in narodne samostojnosti ni brez trdnega gospodarstva. Po njegovem prepričanju in prepričanju njegovih somišljenikov bi morale dežele s slovenskim prebivalstvom še nekaj časa (torej tudi v drugi polovici 19. stoletja) ohraniti prevladujočo agrarno-kmečko družbeno in gospodarsko sestavo in se šele na osnovi posodobljenega kmetijstva postopno industrializirati. Takšno stališče je na eni strani utemeljeval s fiziokratskimi predstavami o kmetu kot najpomembnejšem med "produktivnimi stanovni" in nepogrešljivem dejavniku družbene stabilnosti, na drugi pa z povsem stvarnimi ugotovitvami, da Slovenci – ob pomanjkanju kapitala in razvejane prometne mreže – za izgradnjo lastne industrije še nimajo pravih možnosti, odpiranje tujemu kapitalu pa bi pomenilo germanizacijo. Bleiweis je ostal pri presoji najnujnejših modernizacijskih mehanizmov vse življenje zavezan razsvetljskim sporočilom in predstavam. Po njegovem mnenju so bili predpogoj in glavni dejavniki gospodarskega razvoja izobrazba, samodisciplina, marljivost, iznajdljivost in "volja" po spreminjanju. Gospodarski in družbeni procesi bi morali hkrati potekati tako, da bi ohranjali ravnotežje v "družbenem organizmu" in omogočali njegovo "organsko rast", nad njimi pa naj bi bdela država, ki naj bi skrbela za zaščito najbolj ogroženih in preprečevala njihovo izkoriščanje. Bleiweis in sodelavci Novic so tako, čeprav so se strinjali, da se mora gospodarstvo osvoboditi "starih spon" in je svobodno tekmovanje pomembna spodbuda v gospodarskem razvoju, odločno odklanjali avstrijsko spogledovanje z liberalno gospodarsko politiko in vlado na Dunaju od šestdesetih let 19. stoletja dalje obtoževali, da enostransko podpira "velike obrtnike, velike trgovce in veliki kapital".

Bleiweisova modernizacijska prizadevanja in dejavnost Bleiweisovega noviškega kroga je vse od prve polovice 19. stoletja podpiral del fiziokratsko usmerje-

nih duhovnikov, ki so pisali priročnike za kmeta in z opozarjanjem na načela modernega kmečkega gospodarstva spodbujali preobrazbo slovenskega podeželja. V nasprotju z Bleiweisom, njegovimi sodelavci in njegovimi somišljeniki med duhovniki so v kranjski obrtni in trgovski zbornici, ki je imela od leta 1866 slovensko večino, menili, da imajo dežele v zaledju Trsta ugodne možnosti tudi za razvoj trgovine in industrije. Potrebovale pa naj bi učinkovito in sodobno prometno infrastrukturo. Optimistična razmišljanja v teh smeri sta še spodbudila gradnja in otvoritev sueškega prekopa v šestdesetih letih 19. stoletja. Slovenski predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice, ljubljanski trgovec Valentin C. Supan je skupaj s slovenskimi člani zbornice in nekaterimi slovenskimi politiki, prepričan, da se z novo vodno potjo v vzhodnem Sredozemlju tudi Trstu in notranje-avstrijskim deželam odpirajo povsem nove razvojne možnosti, pozival k izgradnji ambiciozne železniške mreže, s katero bi Kranjska in Ljubljana postali veliko mednarodno prometno križišče. Leta 1872 objavljen program Ilirskih železnic, ki so ga podpisali Valentin C. Supan, Etbin Costa in Lovro Toman, je bil prvi načrt prometne in gospodarske povezave slovenskega ozemlja. Njegovi podpisniki so se zavzeli za izgradnjo železniške transverzale, ki bi prek Kranjske in Ljubljane povezala južno Nemčijo (Bavarsko) z Bosno in Hercegovino ter Osmanskim carstvom in Istanbulom. V obratni smeri vzhod-zahod naj bi tekla proga iz Budimpešte prek Štajerske in Ljubljane proti Trstu in Italiji, novo, od privatne "južne železnice" neodvisno povezavo s Trstom, pa naj bi v smeri sever-jug - prav tako preko Kranjske - dobila avstrijska prestolnica - Dunaj. Železniškim načrtom V. C. Supana in slovenskih političnih prvakov so zavzeto pritegnili ne le v obeh slovenskih političnih taborih, temveč tudi v kranjski nemški stranki, saj so se njeni voditelji strinjali, da bi takšna prometna mreža z železnico iz Ljubljane proti Karlovcu, Bihaću in Sarajevu deželam v tržaškem zaledju odprla vrata na zelo obetajoča "vzhodna, osmanska in levantinska tržišča", kar bi pospešilo njihov industrijski razvoj. "Kranjska ni le ključno območje na poti k Jadranskemu morju, marveč tudi ključno območje na poti k Orientu," je leta

1873 ugotavljal nemški Laibacher Tagblatt. “Le pomisliti je treba, kako veliko je prikritih moči v tej (kranjski) deželi in kako bi se ta, takoj ko bi te moči spodbudili in uporabili, naglo in hitro razvila v smeri druge Belgije”.²

Toda v isti sapi je velika večina slovenskih narodnih veljakov in voditeljev odločno podpirala protiliberalno usmeritev kranjske obrtne in trgovske zbornice, ki jo je od leta 1866 – 1874 vodil Valentin C. Supan. Valentin C. Supan je bil eden prvih mož v slovenskem taboru, ki je že v drugi polovici 19. stoletja spoznal, kako pomembno je poznavanje gospodarske zgodovine in gospodarske teorije in je zato poskušal svoje gospodarsko-politične predstave utemeljiti z opiranjem na različne gospodarsko-politične mislece. V več nemško in slovensko pisanih besedilih, ki jih je objavil v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, je odločno odklanjal svobodno trgovinsko usmeritev avstrijskega vladnega vrha in se s sklicevanjem na Friedricha Lista in ameriškega protekcionista Henryja Careya zavzemal za vrnitev k politiki zaščite domače proizvodnje. V nasprotju z Listom in Caryem naj bi bil Adam Smith, kot je trdil Supan, veliki “pokončevalec dežel”, saj je skupaj z vodilnimi angleškimi politikami in v skladu z “egoističnimi angleškimi interesi” zagovarjal pogubni “laissez faire”. Načelo “kupuj poceni in prodajaj drago”, ki ga je Smith uveljavil kot vodilo v ekonomski znanosti, naj bi bilo sicer samo po sebi točno, a vendar v konkretnih razmerah zavajajoče, saj lahko delo drugih kupuje le tisti, ki je v stanju lastno delo prodajati. Ob velikih gospodarskih prednostih Velike Britanije naj bi bila svobodna trgovina utopija, ki se ne bo mogla uveljaviti, dokler ne bo “postal svet ena sam država”. Vse dotlej, dokler različne države z različnimi duhovnimi in materialnimi še obstajajo, bodo hitreje se razvijajoče vedno uničevale šibkejše, je trdil Supan. Z “eno besedo”: za svobodno trgovino je šele treba ustvariti svet z enakimi naravnimi možnostmi in enakimi duhovnimi, materialnimi in človeškimi močmi, zato naj se v konkretnih razmerjih med evropskimi državami in gospodarstvi tudi habsburška monarhija, ki

² Belgija je bila od prve polovice 19. stoletja zgled majhne države z učinkovito in naglo industrializacijo.

naj bi imela po Supanu izjemna naravna bogastva in "vse kar potrebuje", odvrne od liberalnih gospodarskih načel in ponovno usmeri k "zaščiti domačega dela".

Supanovo nasprotovanje liberalnim gospodarsko-političnim težnjam, ki so v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih let 19. stoletja prevladale v dunajskih vladnih krogih, so podpirali tako Staro kot Mladoslavenci. Eni in drugi so menili, da je treba "priproste narodno-gospodarske razmere" čim prej spremeniti, to pa je mogoče storiti predvsem z dvigom "narodne omike" in "materijalno pomočjo narodu". V slovenskem liberalnem taboru so se v tem smislu od konca šestdesetih let zavzemali za sistematično ustanavljanje "srenjskih hranilnic po vsej Sloveniji" in pospeševanje "produktivnosti slovenskih pokrajin z vsake vrste narodnega truda", radikalnejše gospodarske in družbene spremembe pa so podobno kot staroslovenski konservativci odklanjali ter z nezaupanjem presojali tržno gospodarstvo in moderno industrializacijo. Nekateri ugledni predstavniki Mladoslavencev (Ferdo Kočevar, Janko in Josip Sernec ter Josip Vošnjak) so v šestdesetih in sedemdesetih letih celo ugotavljali, da bi morali Slovani in Slovenci, če bi se želeli izogniti propadanju kmetstva in socialnim napetostim, ki sta jih (kot so trdili) povzročala liberalni kapitalizem in individualizem, po drugačni razvojni poti kot evropski zahod. V tej luči so idealizirali ruski in južnoslovanski kmečki kolektivizem ter ruske obrtne zadrage in menili, da bi socialne zaostritve, ki so spremljale uveljavljanje kapitalističnih družbenih in gospodarskih odnosov, lahko ublažili s spodbujanjem zavesti o skupinskih interesih, z oblikovanjem družinskih in obrtnih zadrug ter celo "s podružbljanjem dela na istih gospodarskih področjih delujočih ljudi", kot je to leta 1874 pisal Josip Sernec. Nekoliko stvarnejši je bil Josip Vošnjak, ki je nedvoumno ugotavljal, da ruski mir in južnoslovanske družinske zadrage ne morejo biti zgled reševanju težav slovenskega kmeta in predlagal uzakonitev nedeljivosti kmečkega zemljišča v obsegu "stalnega kmečkega doma", ki bo zagotavljal preživetje kmečke družine. Tudi Vošnjak pa je opozarjal, da napredek in "iznajdbe" 19. stoletja niso povečali splošnega blagostanja in "sreče", kar naj bi bila predvsem krivda "liberal-

nega kapitalizma”, ki je “omogočil neomejeno kopičenje bogastva” pri posameznikih in povzročil bedo, v kateri “se vije in stoka sedanji človeški rod”.

V takšnih razmerah so na slovenskem ozemlju v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja liberalna gospodarska načela razmeroma osamljeno zagovarjali le v krogu, zbranim okoli kranjskega nemškega glasila Laibacher Tagblatta. V Laibacher Tagblattu (delno pa tudi v Laibacher Zeitung) so zlasti v času nemškega liberalnega režima v Avstriji poudarjali pomen svobodnega tekmovanja in svobodne menjave za razvoj gospodarstva ter ugotavljali, da je v času vse hitrejših komunikacij, parnih strojev in telegrafov, gospodarska svoboda neizogibni predpogoj “vsakega napredovanja”. Med najbolj vznesenimi apologeti napredka in gospodarske svobode, ki so dopisovali v Laibacher Tagblatt, je bil “slovenski odpadnik” Vinko Fereri Klun. Klun je že v petdesetih letih, ko je bil še pripadnik slovenskega tabora, dokazoval, da imajo dežele v bližini Trsta vse pogoje za “tovarne prihodnosti” in lahko postanejo “avstrijski Manchester”, potrebujejo le “več samozavesti” in podporo avstrijske trgovinske politike pri uveljavljanju obrtnih in industrijskih izdelkov na tržiščih v Levanti in na Orientu. V šestdesetih in sedemdesetih letih so se Klun ter Tagblattovi sodelavci in uredniki s Karlom Dežmanom na čelu razglašali za edine prave predstavnike kranjskega meščanstva. Pri tem so podcenjujoče ocenjevali slovenska gospodarska prizadevanja in samozadovoljno ugotavljali, da se mora Avstrija le dinamičnosti “nemškega plemena” zahvaliti za svoj obrtni in industrijski razvoj. Klun in Tagblattovi uredniki so obširno opozarjali tudi na socialna nasprotja, ki jih je povzročala delavska revščina in ugotavljali, da je zavzemanje za izboljšanje delavskega položaja s pomočjo zakonodaje in različnih reform ena pomembnih nalog liberalnega gibanja. Kljub navduševanju nad gospodarsko svobodo so namreč menili, da liberalne težnje po omejitvi nekaterih državnih pristojnosti, ne pomenijo, da se mora država povsem odpovedati uravnavanju političnih, družbenih in gospodarskih razmerij. V tem smislu so odklanjali radikalni individualizem in trdili, da sta popolna svoboda in brezpogojna “samostojnost posameznika” ideal,

ki že v času francoske revolucije ni prestal praktične preizkušnje. V negotovih šestdesetih in kriznih sedemdesetih letih 19. stoletja pa liberalno-gospodarska gledanja, ki jih je razširjal Laibacher Tagblatt, celo med kranjskimi Nemci niso imela širšega kroga privrženecv in socialne podpore. Nemški obrtniki in “proizvajalci” so se podobno kot slovenski zavzemali za “zaščito domačega dela”, slovenske in nemške predstave o možnostih in perspektivah kranjskega gospodarstva in o ukrepih, ki bi jih bilo treba sprejeti za njegov hitrejši razvoj, pa so si bile mnogo bolj podobne, kot so bili na eni in drugi strani pripravljene priznati. Prizadevanja kranjskih nemških politikov po uveljavitvi liberalnih gospodarskih in socialnih nazorov so kranjsko javnost na ta način sicer seznanjala s poglobitnimi težnjami evropskega in avstrijskega liberalizma, toda hkrati so že z gospodarsko recesijo po letu 1873 zašla v slepo ulico.

Gospodarski polom leta 1873 je – kot drugod v Avstriji – tudi na slovenskem ozemlju povzročil večletno stagnacijo, vendar tej nista sledila dolgoročnejša gospodarska depresija in radikalnejši gospodarski zastoj, ki bi odločneje zavrla že utečene gospodarske težnje ali globlje posegla v trgovsko-proizvodnje tokove ali družbeno-gospodarsko strukturo. Kriza je imela v tej luči tudi na Slovenskem opaznejše idejne, politične in psihološke kot gospodarske in socialne posledice. Slovenski časniki so se na borzni polom in gospodarski upad odzvali s podobnimi ocenami in so odgovornost za nastale razmere enotno pripisali liberalizmu in liberalni gospodarski politiki. Po zlomu dunajske borze maja leta 1873 je tako vladne gospodarsko-politične usmeritve nekaj časa zagovarjal samo še Laibacher Tagblatt, a tudi njegovo pisanje o gospodarski politiki in trgovinski svobodi je postajalo vse bolj protislovno in nedosledno. Kriza je na vseh straneh okrepila protiliberalno razpoloženje, hkrati pa je vsaj pri delu slovenskih elit, ki so se ukvarjale z gospodarskimi vprašanji, utrdila prepričanje, da mora slovensko gospodarstvo odločneje stopiti na pot modernizacije. Medtem ko je imel Bleiweis s stališčem, da mora ostati fiziokratsko posodobljeno kmetijstvo še nekaj časa osnova slovenskega gospodarstva tudi v osemdesetih in celo devetdesetih letih tako v staroslovenskem

kot mladoslovenskem taboru številne privržence, so se od začetka sedemdesetih in posebej od krize leta 1873 hkrati vse bolj oglašali možje, ki so ugotavljali, da morata kapitalizem in "velika obrtnija" neizbežno postati slovenska prihodnost, če ne želijo Slovenci – še bolj kot so že – zaostati za hitreje se razvijajočimi avstrijskimi in zahodnoevropskimi narodi. V zadnjih desetletjih 19. stoletja so se izkazala za neosnovana tudi optimistična pričakovanja, da bo Trst s svojim pristaniščem pospešil gospodarsko in družbeno modernizacijo širšega slovenskega (in notranjeavstrijskega) zaledja. Tržaško pristanišče se je namreč vse do začetka 20. stoletja, ko je z novo železniško zvezo lahko poseglo v južnonemški, češki in spodnjeavstrijski prostor, ki so ga dotlej obvladovala severnonemška pristanišča, borilo z velikimi razvojnimi težavami, saj je ob slabih prometnih zvezah vezalo nase le manjši del avstrijske trgovine. Trst na ta način ni imel moči, da bi pomembneje vplival na modernizacijske procese v zaledju, saj za to – kot so v drugi polovici 19. stoletja z obžalovanjem ugotavljali predstavniki tržaškega meščanstva – ni imel ne finančnih sredstev in kapitala, ne ustanov, ki bi lahko spodbujale gospodarsko spreminjanje v pokrajinah, tako ali drugače povezanih s tržaškim pristaniščem..

Oris gospodarskih in socialnih nazorov na Slovenskem v 19. stoletju na ta način razkriva, da so se z gospodarstvom se ukvarjajoči možje v slovenskih deželah le deloma in v omejeni meri zavedali daljnosežnosti gospodarskih in družbenih sprememb, ki so jih z industrializacijo in modernim industrijskim kapitalizmom doživljali razvitejše avstrijske pokrajine in evropski zahod. Na eni strani so vse do konca 19. stoletja razmišljali o tem, kako tradicionalno sestavo slovenske družbe obvarovati pred globljimi pretresi in jo usmeriti na pot modernizacije na čim manj tvegan in konflikten način, na drugi pa so v strahu pred radikalnejšimi spremembami odklanjali liberalnejšo gospodarsko politiko in se vztrajno – vse od 18. stoletja dalje, ko so v izbiri med fiziokratskimi in kameralistični predstavami dali prednost kameralizmu – obračali po podporo in pomoč k državi. Takšna gledanja so bila resda po svoje zavezana tradiciji avstrijske reformne politike in državno vodene

modernizacije, toda v isti sapi so bila utemeljena tudi v gospodarski in socialni šibkosti slovenskega meščanstva, ki se je le počasi razhajalo s tradicijo in obotavljivo spogledovalo z moderno.

Summary

»The 19th century was a time of great expectations of progress and utopia, which greatly intensified in the last decades of the century in particular«, says the German historian Alexander Schmidt-Gernig. »More than any other turn of the century, the period around 1900 was a time of excited literary and political deliberation, scientific and technical prediction, religious prophecies of the world's end and redemption, as well as of the certainty of future revolution, and an associated completely new social order. Contemporary diagnoses were greatly influenced by fear of the future as well as by future oriented hopes, which was mainly the result of profound revolutionary processes caused by modern industrialization.«¹

The Slovene space was in the 19th century relatively well informed about the major changes being experienced by the more rapidly developing Western Europe, and particularly by Great Britain, with modern industrialization and the introduction of scientific and technical discoveries in manufacturing and trade. Information on the »miracles« of the new technical and industrial period, accompanied by enthusiasm for modernization and progress, started to advance in lands inhabited by

¹ Alexander Schmidt-Gering, *Zukunftsmodel Amerika, Das europäische Bürgertum und die amerikanische Herausforderung um 1900, Da neue Jahrhundert, Europäische Zeitdiagnosen und Zukunftsentwürfe um 1900*, Hsg. Von Ute Frevert, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2000, p. 79.

Slovenes as early as the thirties of the 19th century, when the censorship in the Hapsburg Monarchy was slightly eased. The most important Inner Austrian and Slovene pre-March (1848) windows on the world in this respect were Graz and Trieste. In 1838, the Association for the Promotion and Support of Industry in Inner Austria was founded as one of many institutions established by Archduke Johann, and which, through its journal, the Inner Austrian Industry and Crafts Gazette, became the most important promoter of industrialization and of economic and social change in the Trieste hinterland in the forties of the 19th century. In Trieste, from the beginning of the 1840s merchants and economic planners inclined to the Austrian economic rise grouped themselves around the insurance and shipping company, Austrian Lloyd, led by the future Austrian Minister of Finance Karl Ludwig von Bruck. Their journal was the Austrian Lloyd Journal, written in German, which, in the decade before the revolutionary year 1848, became the main Austrian journal of economics and politics. The articles and commentaries published by the Austrian Lloyd Journal not only expressed the views of the Trieste merchants, but also the standpoints of the more liberally oriented Vienna middle classes and the court itself.

Circles in both Graz and Vienna were persuaded that the future of Austria, of the Trieste hinterland and of Trieste itself, was in industrial development and modernisation of business and trade, following the example of Western Europe. In this sense, as the »producers' spokesmen«, in Graz they proved that changes should be well considered and gradual and should be based on knowledge, reflection, state support and a larger social role of the »productive classes.« In the industry and crafts association and its journal, they saw their leading role in spreading enthusiasm for technology, science and industry, in providing information on technical innovations, new production procedures and tools, and in constantly calling on the authorities to consider the »economic view« in their decisions, and to modernize and liberalize the Austrian economic, political and customs system. In Trieste, there was less enthusiasm for

technology and industry, and the attention of the Lloyd's circle was focused on issues of the Austrian economic and, particularly, foreign trade policy. In the Austrian Lloyd Journal, the Vienna and Trieste correspondents highlighted the harmful effects of high customs protective measures and of Austrian foreign trade regulations oriented towards prohibition, and simultaneously openly called for a shift to liberal economic policy, in their eyes personified by Richard Cobden and Manchester. However, in spite of enthusiasm for modern industrial achievements on the one hand, and for the ideas of economic liberalism on the other, in neither Graz nor Trieste did they conceal the dramatic social contrasts accompanying the formation of modern capitalist industrial society. It is true that they tried to defend modern industry, machinery, and entrepreneurs against the criticism that they were to blame for the workers' poverty but, in the same breath, they warned that strained social, labour-employer relations represented a serious danger and threat to the industrialization process and to the emerging industrial-capitalist society. In the Austrian Lloyd Journal in the last years of the pre-March 1848 period, they already extensively presented in this light the ideas of the French socialists, and even certain findings of the book by Friedrich Engels »On the Condition of Working Class in England«. Hereby, according to Lorenz Stein, they valued the socialist views with certain reservation, and stressed the claims of Saint Simon and Fourier on the connection of an individual with the entire »social organism«, while decisively rejecting communism (they mentioned Babeuf and Buonarotti among its ideologists).

The Inner Austrian Trade Journal and the Austrian Lloyd Journal had subscribers and readers in Styria, Carniola, Carinthia and the Littoral, but local and provincial papers in these areas did not adapt or reprint their articles. In selecting articles and in reporting on progress, science and industry, their editors were much more reserved, and from time to time even published negative and pessimistic reflections in the pages of the papers they edited, striving for the preservation of traditional relations and »immutable« inherited moral and

religious values. Nevertheless, in the provincial capitals and in agricultural societies they cautiously joined the persuasion that one should gradually open to »novelties«, improvements and modernization. Thus even Jan- ez Bleiweis, prior to 1848, gave his *Novice* (News) the slogan: «He who does not swim with time, drowns in its gallop», although he remained an advocate of slow and deliberate change, right up to his death and, as he said in 1867, rejected any idea of revolution or radical social transformation.

Bleiweis was an adherent of reforms and a realistic practical man, brought up in the enlightenment and rationalist spirit, who constantly pointed out that national prosperity and national autonomy could not exist without a firm economy. He and his supporters believed that the lands with a Slovene population should continue for some time (that is also in the second half of the 19th century) to retain the prevailing agrarian-farming social and economic system, and gradually to industrialize only on the basis of modernized agriculture. On the one hand this standpoint was founded on the physiocratic image of the farmer as the most important of the »productive states« and an indispensable element of social stability and, on the other, on entirely factual finding that the Slovenes, lacking capital and an extended trade network, had no real potential for their own industrial development, while opening to foreign capital would bring Germanization. In his judgement of the most urgent modernization mechanisms, Bleiweis remained throughout his life bound to the messages and images of the Enlightenment. According to him, the precondition and principal factors of economic development were education, self-discipline, diligence, ingenuity and »willingness« to change. Economic and social processes were supposed to run simultaneously by maintaining balance in the »social organism« and by enabling its »organic growth«, while the State was supposed to keep watch over them and provide protection of the most endangered (classes) by preventing their exploitation. Consequently, although they agreed that the economy should get rid of the »old chains« and that liberal competition was an important incentive to eco-

conomic development, Bleiweis and the collaborators of *Novice* (News) decisively rejected the Austrian flirtation with liberal economic policy and, from the sixties of the 19th century on, accused the government in Vienna of unilaterally supporting »large factory owners, large merchants and large capital«.

Ever since the first half of the 19th century, Bleiweis's modernization endeavours and the activities of the Bleiweis Novice circle were supported by some physiocratically oriented clergy, who wrote farming manuals and encouraged the transformation of the Slovene countryside by drawing attention to the principles of modern farm management. In contrast to Bleiweis, his collaborators and his fellow thinkers among the clergy, the members of the Carniolan Chamber of Crafts and Trades, the majority of which were Slovene since 1866, thought that the lands in the Trieste hinterland also had favourable possibilities for the development of trade and industry. They needed, though, an efficient and up-to-date traffic infrastructure. Optimistic ideas in this direction were additionally encouraged by the construction and opening of the Suez Canal in the 1860s. The Slovene chairman of the Carniolan Chamber of Crafts and Trades, the Ljubljana merchant Valentin C. Supan, together with the Slovene members of the Chamber and some Slovene politicians, persuaded that the new waterway in the eastern Mediterranean opened entirely new development potentials to Trieste and the Inner Austrian lands, called for the construction of an ambitious railway network, whereby Carniola and Ljubljana would become a major international traffic crossroads. The Illyrian Railways programme, published in 1872 and signed by Valentin C. Supan, Etbin Costa and Lovro Toman, was the first plan of traffic and economic linkage of the Slovene territory. Its signatories advocated the construction of a railway transversal, which was to connect south Germany (Bavaria) with Bosnia and Herzegovina and the Ottoman Empire and Istanbul through Carniola and Ljubljana. In the East-West direction, the railway was supposed to run from Budapest through Styria and Ljubljana to Trieste and Italy, while the Austrian capital, Vienna, was supposed

to get a new connection with Trieste, independent of the private »southern railway«, in a North-South direction, similarly running through Carniola. The railway plans of V.C. Supan and Slovene political leaders were earnestly backed not only by both Slovene political camps, but also by the Carniolan German party, since its leaders agreed that such a traffic network, with a railway from Ljubljana towards Karlovac, Bihać and Sarajevo, would open the door to the very promising »eastern, Ottoman and Levantine markets« for regions in the Trieste hinterland, which would accelerate their industrial development. »Carniola is not just the key region on the way to the Adriatic Sea, but also the key region on the way to the Orient«, stated the German *Laibacher Tagblatt* in 1873. »One need only consider how much concealed power there is in this (Carniola) province, and how rapidly this province, as soon as these powers are stimulated and used, would promptly and rapidly develop towards a new Belgium.«²

However, most of the Slovene national leaders strongly supported the anti-liberal orientation of the Carniola Chamber of Crafts and Trades, presided over by Valentin C. Supan from 1866 – 1874. Valentin C. Supan was one of the first men in the Slovene camp to realise, as early as the second half of the 19th century, the importance of knowledge of economic history and economic theory and so tried to substantiate his economic-political ideas by relying on various economic-political thinkers. In several of his writings, in German and in Slovene, published in the sixties and seventies of the 19th century, he decisively rejected the liberal trade orientation of the Austrian government and, citing Friedrich List and the American protectionist Henry Carey, advocated a return to a policy of protection of domestic production. In contrast with List and Carey, according to Supan Adam Smith was a big »destroyer of the countries and their economies« since, together with leading English politicians and in line with »egoistic English interests«, he supported the disastrous »laissez

² Since the first half of the 19th century, Belgium had been an example of a small country with efficient and rapid industrialization.

faire«. The principle »buy cheap and sell expensive«, imposed by Smith as the guideline of economic science, although true in itself, was still misleading under concrete conditions, since the work of other people can only be bought by someone able to sell his own work. With Great Britain's major economic advantages, free trade was only an utopia that could not be implemented until »the world becomes a single state.« As long as different countries with different spiritual and material potentials still exist, more rapidly developing countries will always destroy weaker ones, Supan claimed. In short: for free trade it was only necessary to create a world with equal natural resources and equal spiritual, material and human resources, – so in given specific relations among European countries and economies the Hapsburg Monarchy, which, according to Supan, supposedly had extraordinary natural riches and »everything it needed«, should turn away from liberal economic principles and refocus on the »protection of domestic labour.«

Supans' opposition to the liberal economic and political trends prevailing in Vienna government circles in the sixties and first half of the seventies of the 19th century, were supported equally by Staroslovenci (Old Slovenes) and Mladoslavenci (Young Slovenes). Both thought that »simple national-economic conditions« should be changed as soon as possible, and that it could only be done by raising »national culture«, and by »material help to the nation«. In this sense, the Slovene liberal camp, from the end of the sixties strove for the systematic founding of »local savings banks all over Slovenia«, and for the promotion of »the productivity of Slovene lands through all types of national efforts« while, similar to the Old Slovene conservatives, they rejected more radical economic and social change, and mistrusted the market economy and modern industrialization. In the sixties and the seventies, certain notable representatives of the Young Slovenes (Ferdo Kočevar, Janko and Josip Sernec and Josip Vošnjak) even said that the Slavs and Slovenes, if they wished to avoid the decay of farmers and agriculture and the social tensions caused (in their own words) by liberal capitalism and individualism, should take a different route to de-

velopment than Western Europe. In this respect, they idealized the Russian and the South Slav agricultural collectivism and Russian craft cooperatives and thought that the social tensions that followed the introduction of capitalistic social and economic relations, could be alleviated by stimulating an awareness of common interests, by forming family and craft cooperatives and even by »social ownership of people's labour, producing in the same areas of the economy«, as Josip Serbec wrote in 1874. Josip Vošnjak was a little more down to earth, saying categorically that Russian »mir« and South Slav family cooperatives could not serve as a model in solving the problem of the Slovene farmer and proposed the legal imposition of the indivisibility of farm land within the scope of a »permanent farmer's home«, which was intended to ensure the survival of the farming family. But Vošnjak also pointed out that progress and the 19th century »inventions« had not increased general prosperity and »happiness«, mostly due to »liberal capitalism«, which »enabled the unlimited accumulation of wealth« by individuals and caused the poverty in which »the present human race is writhing and moaning.«

Under such conditions in the Slovene territory of the sixties and the seventies of the 19th century, liberal economic principles were fairly sporadically advocated only in the circle grouped around the Carniolan German journal *Laibacher Tagblatt*. In *Laibacher Tagblatt* (and partly also in *Laibacher Zeitung*), particularly during the time of the German liberal regime in Austria, they emphasized the importance of free competition and free exchange for economic development and said that, at a time of ever more rapid communications, steam engines and telegraphs, economic freedom was an inevitable precondition of »any progress.« Among the most enthusiastic advocates of progress and economic freedom who contributed to *Laibacher Tagblatt*, was the »Slovene renegade«, Vinko Fereri Klun. Already in the fifties, when he was still a member of the Slovene camp, Klun was arguing that the regions in the vicinity of Trieste had all the necessary conditions for the »factories of the future«, and could become the »Austrian Manchester«. Meanwhile, in the sixties and seventies, Klun and the

Tagblatt correspondents and editors, headed by Karl Dežman, proclaimed themselves to be the only genuine representatives of the Carniola middle classes. They thereby underestimated and negatively evaluated Slovene economic efforts and stated with self-satisfaction that Austria could only be grateful to the dynamism of the »German tribe« for its trade and industrial development. Klun and the Tagblatt editors extensively stressed the social contrasts caused by the workers' poverty and said that advocacy of better conditions for workers with the help of legislation and various reforms, was one of the important tasks of the liberal movement. In spite of their enthusiasm for economic freedom, they thought that liberal tendencies to restrict certain state competences did not mean that the state should completely renounce regulating political, social and economic relations. In this sense, they rejected radical individualism and claimed that total freedom and unconditional »independence of an individual« were only an ideal, which had already failed to survive the test of practicality at the time of the French Revolution. In the unstable sixties and the critical seventies of the 19th century, the liberal economic views disseminated by Laibacher Tagblatt, did not gain a larger circle of adherents and social support, even among Carniola Germans. German craftsmen and »manufacturers«, similarly to Slovene ones, supported the »protection of domestic labour«, while Slovene and German notions of the potentials and perspectives of the Carniola economy and measures to be adopted for its more rapid development, were much more alike than either side was willing to admit. It is true that the endeavours of the Carniolan German politicians to implement liberal economic and social ideas subsequently familiarized the Carniolan public with the principal tendencies of European and Austrian liberalism, but it simultaneously got stranded in a blind alley with the economic recession after 1873.

As elsewhere in Austria, the economic collapse of 1873 also caused a several years of stagnation in Slovene territory, but it was not followed by a long term economic depression and more radical economic halt, which could greatly obstruct already established eco-

conomic trends or deeply interfere with trade and production flows or the socio-economic structure. In this sense, the crisis in Slovenia also had more tangible ideological, political and psychological than economic and social consequences. Slovene papers responded to the stock exchange crash and to the economic collapse with similar assessments and unanimously ascribed responsibility for the encountered conditions to liberalism and to the liberal economic policy. Thus, after the crash of the Vienna stock exchange in May 1873, only *Laibacher Tagblatt* continued to advocate government economic and political orientations, and even its writing on economic policy and trade freedom became more and more contradictory and inconsistent. In this way, the crisis strengthened the anti-liberal disposition in all sides, and simultaneously reinforced the conviction, at least in part of the Slovene elite involved in economic issues, that the Slovene economy had more decisively to tread the path of modernization. While Bleiweis and his standpoint that physiocratically modernized agriculture should remain the basis of the Slovene economy for some time more, still had numerous adherents in the eighties and even in the nineties, not only in the Old Slovene but also in the Young Slovene camp since the beginning of the seventies and particularly after the 1873 crisis ever more voices were heard arguing that capitalism and »large factories« were inevitably the Slovene future, unless the Slovenes wanted to lag behind the developing Austrian and Western European nations even more than then. In the last decades of the 19th century, optimistic expectations that Trieste and its port would accelerate economic and social modernization of the large Slovene (and Inner Austrian) hinterland proved equally unfounded. Ever since the beginning of the 20th century, when, through its new railway connection, it could reach the South German, Czech and Lower Austrian area, hitherto dominated by the North German ports, the port of Trieste struggled with heavy development problems, since, together with poor traffic connections, it could only connect with a small portion of Austrian trade. Trieste thus had no power substantially to influence modernization processes in its hinter-

land, for which, as regretfully stated by representatives of the Trieste middle classes in the second half of the 19th century, it had no financial resources or capital, nor institutions which could stimulate economic change in regions linked in one way or another to the port of Trieste.

The outline of economic and social opinions in Slovenia in the 19th century shows that the men involved in the economy in Slovene lands were only partly or to a limited extent aware of the long-term effects of economic and social changes experienced by more developed Austrian regions and by Western Europe through industrialization and modern industrial capitalism. On the one hand, until the end of the 19th century, they discussed how to protect the traditional structure of Slovene society against profound disruption and how to direct it on the path of modernization in the least risky and conflictual manner and, on the other hand, fearing more radical change, they rejected more liberal economic policy and, from the 18th century on when, in the choice between physiocratic and cameralist ideas they favoured cameralism, they continued to turn for support and help to the state. It is true that such views were in a way bound to the Austrian reformistic political tradition and to state managed modernization, but they were simultaneously also founded on the economic and social weakness of the Slovene middle classes, which were only slowly parting with tradition and hesitantly flirting with the modern age.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Slovenije, Ljubljana, Gub. Arhiv, Reg. VIII.

Arhiv Slovenije, Ljubljana, Priv. A-VIII (Deschman Karl)

Arhiv Slovenije, Ljubljana, Zbornica za trgovino in industrijo.

Österreichisches Staatsarchiv, Wien – Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Oberstepolizeibehörde.

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Joannea (Aus den Papieren Erzherzog Johanns), Landeskultur 15, Gewerbeverein.

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Gub. Archiv, Reg. VIII.

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Praes. Akten 1845.

Časopisje in periodika

Annalen der k.k. Landwirtschaftsgesellschaft in Krain, Laibach 1838–1846

Celske novine, Celje 1848–1849

Grazer Zeitung, 1845–1848

Giornale del Lloyd Austriaco, Trieste 1836–1847

Inneroesterreichisches Industrie und Gewerbe Blatt, Graz 1839–1847

Journal des oesterreichischen Lloyd, Triest 1840–1847
Laibacher Tagblatt, Ljubljana 1868–1880

Laibacher Zeitung, Ljubljana 1848–1880
L'Osservatore Triestino, Trieste 1845–1848
Novice, kmetijske in rokodelske, Ljubljana 1843–1881.
Sammlung nützlicher Unterrichte, Laibach 1770–1779
Slovenec, Ljubljana, 1873–1895
Slovenski narod, Ljubljana 1873–1878
Triglav, Ljubljana 1865
Der Volkswirth, Wochenschrift für Handel und Finanzen, Industrie und Landwirtschaft, Dunaj 1865–1867
Zgodnja danica, Ljubljana 1850–1875

Knjige, monografske publikacije in samostojne avtorske monografije

- Arduino Agnelli, La genesi dell'idea di Mitteleuropa, Pubblicazioni della Facoltà di giurisprudenza della università di Trieste, Milano 1971.
- Giuglio Babudieri, Industrie, Commerci e navigazione a Trieste e nelle regione di Giuglia, Università di Trieste, Facoltà di scienze politiche 22, A. Giuffrè editore, Milano 1982.
- Clemens Bauer, Wandlungen der sozialpolitischen Ideenwelt im deutschen Katholizismus des 19. Jahrhundert, Die soziale Frage und der Katholizismus, Festschrift zu 40 jährigen Jubiläum der Enzyklika Rerum Novarum, Görres Gesellschaft, Padeborn 1931.
- Dr. Janez Bleiweis in njegov čas, Gorenjski muzej, Kranj 1996.
- Dr. Janez Bleiweis, Was hätte in Innerkrain bei dem in Folge der Laibach- Triester Eisenbahn aufgehörenden Fuhrwerkverdienste zur Hebung der landwirtschaftlichen Produktion zu geschehen, Laibach 1857.
- Louis Bodin, Les intellectuels existent-ils?, Éditions Bayard, Paris 1997.
- Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zu Ständestaat, Institut für angewandte Sozial und Wirtschaftsforschung, Jupiter Verlag, Wien 1965.

- Cerkev, kultura in politika 1890–1941, Slovenska matica, Ljubljana 1993.
- Giulio Cervani, Stato e società a Trieste nel secolo XIX, Problemi e documenti, Università degli Studi di Trieste, Del Bianco editore, Trieste 1983
- Ronald E. Coons, Steamships, Statesmen and Bureaucrats, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1975.
- Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik, Založba Obzorja, Maribor 1997
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, SAZU - DZS Ljubljana, 1970.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek, Družbena razmerja in gibanja, SAZU in DZS, Ljubljana 1980.
- Jasna Fischer, Čas vesolniga punta se bliža, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Založba Krt, Ljubljana 1984.
- Die Generalversammlung der krainischen k.k. Landwirtschaft Gesellschaft in Laibach am 24. October 1867, Laibach 1868
- Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966.
- Giuseppe La Giudice, Trieste, L'Austria ed il canale di Suez, Università degli Studi, Catania 1979.
- Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda V, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974.
- Lars Herlitz, Ideas of Capital and Development in Pre-Classical Economic Thought, Institute of Economic History, University of Göteborg, Report 7, Göteborg 1989.
- Franz X. Hlubek, Der Einfluss der Eisenbahnen auf die Landwirtschaft des Herzogthums Steiermark, Graz 1844.
- William H. Hubbard, Auf dem Weg zur Grossstadt, Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914, Sozial und wirtschafts-historische Studien, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1984.
- Karl Hudczek, Österreichische Handelspolitik im Vor-

- märz, Studien zur Sozial, Wirtschafts und Handelsgeschichte XI, Wien 1918.
- Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948, Springer Verlag, Wien 1949.
- Die Intellektuellen und die nationale Frage, Hg. von G. Langguth, Campus Verlag Frankfurt/New York 1997.
- Taras Kermauner, Radikalna zavrtost - slovenski kulturni arhetip, Prispevek k teoriji slovenske dramatike in kulture, analiza igrokazov Josipa Stritarja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1975.
- Taras Kermauner, Med hlapčevstvom in samobitnostjo, Založništvo tržaškega tiska, Trst 1986.
- Vinzenz F. Klun, Das bürgerliche Gewerbe, Eine kulturhistorische Skizze, Verlag des konstitutionellen Vereins, Laibach 1868.
- Matjaž Kmecl, Od pridige do kriminalke, Mladinska knjiga, Ljubljana 1975.
- Ferdo Kočever, Kupčija in obrtnija, Denar in blago, Slovenskemu ljudstvu v poduk, Slovenskih večernic XXVII. zvezek, Izdala družba sv. Mohora v Celovcu, Celovec 1872.
- Ivanka Kovačević, Fact into Fiction, (English Literature and the Industrial Scene 1750–1850, Leicester University Press-University of Belgrade, Leicester-Belgrade 1975.
- Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1994.
- Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana 1921.
- Dragan Matić, Nemci v Ljubljani 1861–1918, Historia 6, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 2002.
- Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913, Konjunktuelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I, Berlin 1972.
- Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1965.
- Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Mladinska knjiga, Ljubljana 1969.
- Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1968.

- Milan Pahor, Slovensko denarništvo v Trstu, Založništvo tržaškega tiska, Trst 1989.
- Jure Perovšek, Na poti v moderno, Zbirka Razpoznavanja, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005.
- Giovanni Ponso, Le origini della libertà di stampa in Italia (1846–1952), Università di Roma, Facoltà di scienze politiche 30, Roma 1980.
- Albin Prepeluh (Abditus), Socialni problemi, Eseji, L. Schwentner, Ljubljana 1912.
- Ivan Prijatelj, Izbrani eseji I, Slovenska matica, Ljubljana 1952.
- Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, I.-VI., Državna založba Slovenije, Ljubljana 1955–1985.
- Martin Riedlinger, Das Journal des österreichischen Lloyd, Seine Stellung zur Regierung, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät Wien, Wien 1948.
- Pasquale Revoltella, Oesterreichs Betheiligung an Welt-handel, Betrachtungen und Vorschläge, Triest 1863.
- Marko Roschovich, Origine, progresso e decadenza del moderno commercio di Trieste e modo di relevarlo, Trieste 1865.
- Joseph Rosthorn, Treatise on the Iron Trade of Carinthia, Its Past, Present and Future, Intended for Use of the International Enquete Commission and Most Respectly Dedicated to A. Sommerset Beaumont, Vienna 1865.
- Helmut Rumpler, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804–1914, Ueberreuther Wien 1997.
- Dimitrij Rupel, Svobodne besede, Lipa, Koper 1976
- Anton Schlossar, Der steiermärkische Gewerbeverein (vom 1837–1887), Graz 1888 (?)
- Joseph Schumpeter, Povijest ekonomske analize, Prvi svezak, Informator, Zagreb 1975.
- Joseph Serneck, Der Materialismus und das Slaventhum, Marburg 1874.
- Gerhard Silberbauer, Oesterreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln 1966.

- Ivan Slokar, Geschichte der Österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I, Wien 1914.
- Lorenz Stein, Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs, Ein Beitrag zur Zeitgeschichte, Leipzig 1842.
- Josip Stritar, Zbrano delo, Četrta knjiga, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1954.
- Valentin C. Supan, Über Oesterreichs Volkswirtschaft, Handelspolitische Schriften mit Bezug auf die Zollverhandlungen mit Deutschland und Wendung der Handelspolitik am ganzen Kontinet England gegenüber, Laibach 1877.
- Valentin C. Supan, Schutz der heimischen Arbeit, Laibach 1869.
- Ivan Urbančič, Med sholastiko in neosholastiko, Poglavitne ideje slovenskih filozofov, Slovenska matica in Inštitut za sociologijo, Ljubljana 1971.
- Matija Vertovc, Kmetijska kemija, to je natorne postave in kemijske resnice obrnjene na človeško in živalsko življenje, v Ljubljani 1847.
- Matija Vertovc, Shodni ogovori, Ljubljana 1850.
- Josip Vošnjak, Spomini, Slovenska matica, Ljubljana 1982.
- Hans Ulrich Wehler, Aus der Geschichte lernen?, C.H. Beck, München 1988.
- Janez Zalokar, Umno kmetovanje in gospodarstvo, v Ljubljani 1854.
- Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936.
- Matija Žargi, Zgodovina železarne na Dvoru ob Krki 1795–1891, Doktorska disertacija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1998.

Članki in razprave

- Ernst Bruckmüller, Die Anfänge der Landwirtschaftsgesellschaften und der Wirkungen ihrer Tätigkeit. Die Auswirkungen der teresianisch-josephinischen Reformen auf die Landwirtschaft und die ländliche

- Sozialstruktur Niederösterreichs, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, Wien 1982, str. 51–54.
- Zmago Bufon, Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II, Začetki slovenskega meščanstva v industrijski družbi, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2, Slovenska matica, Ljubljana 1974, str. 117–162.
- Fran Celestin, Naše obzorje, Ljubljanski zvon 1883, str. 39–52
- Janez Cvirn, Rodoljub z dežele, v: Josip Sernek, Spomini, Domoznanska zbirka Osrednje knjižnice Celje, Celje 2003, str. 110–112.
- Ludvik Čarni, Prispevek k zgodovini sociološke misli na Slovenskem – Ferdo Kočever (1838–1878), Anthropos, Časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved 24/1992, št. 1–2, str. 266–271.
- Jasna Fischer, Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne, Prispevki za novejšo zgodovino 1988, št. 1–2, str. 26–28.
- Jasna Fischer, Prebivalstvo slovenske Istre v obrti in industriji med leti 1869–1910, Prispevki za novejši zgodovino 1990, št. 1–2, str. 16–19.
- Ferdo Gestrin, Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju, Zgodovinski časopis 36/1982, str. 210.
- Stane Granda, Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja, Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Kronika, Ljubljana 1984, str. 241–244.
- Stane Granda, Viri akumulacije kapitala na Slovenskem v 19. stoletju, Prispevki za novejšo zgodovino 1994, št. 1 (Podjetništvo na Slovenskem), str. 20–22.
- Hanns Haas, Triest im altösterreichischen Verkehrssystem, Ein eisenbahngeschichtlicher Versuch, Felix Kreissler Festschrift, Mélanges, Wien-München-Zürich 1985, str. 91–95.
- Toussaint Hočever, Monetary Theory in J.F. Kryger's Second Ljubljana Essay (1779), Economy and His-

- tory, The institute of Economic History, University of Lund, Vol. XVIII, No. 1/19775, str. 34–40
- Otto Hwaletz, Zur sozialen Zusammensetzung des Innerösterreichischen Industrie und Gewerbevereins, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 78/1987, str. 267–276.
- Olga Janša, Agitacija »Novic« za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovini X/1962, št. 3, str. 185–187.
- Anton Adalbert Klein, Das geistige Profil der Steiermark in den Wandlungen eines Jahrhunderts (1811–1914), Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, LVI/1965, Graz 1965, str. 26–33.
- Jože Koruza, Značilnost Vertovčevih cerkvenih govorov, Goriški letnik 11, Zbornik goriškega muzeja, Nova Gorica 1984, str. 37–40.
- France Kralj, Matija Vertovec, Goriški letnik 11, Zbornik goriškega muzeja, Nova Gorica 1984, str. 5–11.
- Silvo Kranjc, Slomškov Vbogi otrok v faberkah in njegova predloga, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XX, Zvezek 1–4, Ljubljana 1939, str. 381–85.
- Rudi Kyovski, Vloga dr. Vinka Kluna pri sprejemanju zakona o »koalicijski svobodi«, Pravniki 40/1985, str. 130–140.
- Anton Loboda (Anton Melik), O našem notranjepolitičnem stanju, Ljubljanski zvon 1919, str. 19–21.
- Dragotin Lončar, Dr. Janko Sernec, Sodobnost III/1935, str. 282–286, 430–433, 472–476.
- Dragotin Lončar, Iz literarne zapuščine Janka Sernca, Veda 4/1914, št. 1–2, str. 512–519.
- Edurad März und Karl Socher, Währung und Banken in Cisleithanien, Die Habsburgermonarchie 1848–1918, I, Hg. von A. Wandruszka und Peter Urbantsch, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, str. 344–345.
- Herbert Matis, Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik, Die Habsburgermonarchie 1848–1918, I, Hg. von A. Wandruszka und Peter Urbantsch, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, str. 38–40.
- Herbert Matis und Karl Bachinger, Österreichs industri-

- elle Entwicklung, Die Habsburgermonarchie I, Hg. von A. Wandruszka und Peter Urbanitsch, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, str. 131–132.
- Vasilij Melik, Francoska revolucija v slovenskih sodbah 19. stoletja, Zgodovinski časopis 44/1990, št. 3. 405–412.
- Vasilij Melik, Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867–1871, Zgodovinski časopis 23/1969, str. 65–74.
- Vasilij Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861–1918, Zgodovinski časopis 24/1970, str. 39–51.
- Vasilij Melik, Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino XIX/1971, št. 1, str. 6.
- Vasilij Melik, Razcep med staroslovinci in mladoslovinci, Zgodovinski časopis 26/1972, str. 85–98.
- Vasilij Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma, Zgodovinski časopis XXII/1968, št. 1–2, str. 33
- Vasilij Melik, Spremembe programa slovenskega političnega tabora v letu 1867, Zgodovinski časopis XIX–XX/1965–1966, str. 314.
- Vasilij Melik, Vplivi in odmevi pariške komune med Slovinci, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 19/1971, št. 2, str. 65–69.
- Vasilij Melik – Peter Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole, Zgodovinski časopis 40/1986, str. 271–274.
- Stane Mihelič, Kmetijska družba in ustanovitev Novic, Slavistična revija I, Ljubljana 1948, str. 27–58.
- Andrej Pančur, Oderuštvo na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja, Zgodovinski časopis 53/1999, št. 1, str. 35–36.
- Jože Pirjevec (Pierazzi), Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848–1849, Zgodovinski časopis XXVI/1972, št. 1–2, str. 69–84.
- Dimitrij Rupel, Tipologija slovenskih intelektualcev I, Nova revija 61/1987, str. 923–938.
- Jože Šorn, Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem

- ozemlju, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1969, str. 136–141.
- Ema Umek, Družba za kmetijstvo in koristne umetnosti v Ljubljani 1767–1787, Slovenci v leti 1789, Narodni muzej, Ljubljana 1989, str. 89–23.
- Ema Umek, Usmerjenost publikacij kranjske kmetijske družbe v letih 1770–1779, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino XV/1967, št. 3, str. 149–161.
- Vlado Valenčič, O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, Zgodovinski časopis XXII/1968, št. 3–4, str. 225–260.
- Peter Vodopivec, Die slowenische Pläne für den Eisenbahnbau im slowenischen Raum (1836–1901), Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern, Wien 1993.
- Josip Vošnjak, Ob agrarnem vprašanju, Letopis Matice Slovenske za leto 1884, Matica Slovenska, v Ljubljani 1884, str. 53–113.
- Josip Vošnjak, Socialni problemi in kmetski stan, Letopis Matice Slovenske za leto 1885, Matica Slovenska, V Ljubljani 1885, str. 46–68.

Osebno kazalo

A

- Adolf Friderik Holstein-Gottorp, švedski kralj 41
Agnelli Arduino 75, 251, 256, 257
Ahacel Matija 240
Aksakov Ivan Sergejevič 99
Aleksander I, ruski car 216
Ambrož Miha 143
Apollinaire Guillaume 11
Auersperg Anton 168
Auerspergi, knezi 54, 147

B

- Babbage Charles 117
Babeuf Francois Noël 68, 69, 97, 126, 128
Babudieri Fulvio 260
Bachinger Karl 264, 266
Bacon Francis 65
Bauer Clemens 155
Bauer Theodor 155
Bazard Saint Amand 66, 128
Bebel August 198, 200
Beccaria Cesare 38
Benda Julien 26
Blagojević Obren 44
Blanc Louis 69
Blanqui Jérôme Adolphe 116
Bleiweis Janez 17–19, 52, 54, 56, 86, 107, 118,
130–150, 152–155, 159, 174, 178, 184, 245, 279

Bluche François 42
Bodin Louis 11, 12
Boisguillebert Pierre 44
Brussati Alois 79, 223, 225, 264
Brigido baron Joseph 33
Bruck Karl Ludwig von 53, 55, 75, 82, 111, 183, 191,
245, 247, 249, 251, 254, 256, 257, 259, 261
Bruckmüller Ernst 32, 33, 34
Brügel Ludwig 70
Bufon Zmago 153
Buonarotti Filippo 68, 69, 126, 128

C

Cabet Étienne 69
Campanella Tomasso 65
Cankar Ivan 24
Carey Henry 85, 86, 88, 95, 104, 107, 179, 184
Celestin Fran 21, 22
Cervani Giuglio 248
Charpentier J. 137
Chevalier Michél 237
Cobden Richard 112, 183, 254
Colbert Jean Babtiste de Seignelay 92, 93, 95
Considerant Victor 67, 68, 128
Coons Ronald 75, 112, 251, 252, 257
Corneille Pierre 44
Costa Etbin 73, 77, 86, 184
Costa Heinirich 234
Cromwell Oliver 88
Cvirn Janez 167, 210, 275

Č

Čarni Ludvik 96, 97, 98

D

Darthé 69
Darwin Charles 223
Depretis Sisinio 277
Dežman Karl Dragotin 85, 168, 173–176, 179, 182,
274, 277
Drabek Ana 75
Dreyfus Alfred 11, 23

E

Eger Johann Friderik 35
Enfantin Barthélemy Prosper 66, 128
Engels Friedrich 120, 123, 126
Ertl 196
Feyerabend Marija 48
Fischer Jasna 197, 270, 272, 273
Fourier François Marie Charles 65–67, 128, 211

F

Franc Jožef, cesar 79, 263
France Anatole 11
Frankenstein Carl von 116, 227, 232–235

G

Geršak Ivan 149, 204
Gestrin Ferdo 71, 133
Gide André 11
Glavar Peter Pavel 33
Globočnik Anton 218
Goljevšček Alenka 14
Gorup Josip 260
Grafenauer Bogo 33, 266
Granda Stane 266, 267, 270
Grisellini Francesco 35–37, 44–46
Gruber Augustin 161
Gruber Gabrijel 33, 34
Gustav III, švedski kralj 42
Guttman Janez 138, 139

H

Haas Hanns 75, 246, 247, 258
Hacquet Balthazar 33, 34
Harrington James 65
Hellich Erika 226
Heimann Gustav 72
Henri IV, francoski kralj 36, 44
Herlitz Lars 40, 45
Heržič Sime 208
Hicinger Peter 134, 154, 160, 163, 164
Hlubek Franz Xaver 134, 243, 244
Hobsbawm Eric 223

Hočevar Toussaint 37, 38, 40, 41
Hohenwart Karl 276, 277
Horvat Jasna 31
Hubbard William 267, 270
Hudeczek Karl 250
Hwaletz Otto 227

J

Jabbornig R. 234
Janez, nadvojvoda 111, 226–228, 230, 231, 233
Janša Olga 142
Jenko Davorin 217
Jeran Luka 159
Jožef II, cesar 87

K

Kaiserfeld Moritz von 227
Kalchberg Johann Nepomuk Kalchegger von 227
Kalister Janez 260
Kardelj Edvard 14, 213
Karel XII, švedski kralj 41
Kermauner Taras 12, 14, 18, 19, 97, 157
Kersnik Janko 268
Kienreich Josef Johann 233
Klein Anton Adalbert 226
Klun Fereri Vinko 47–70, 76, 85, 96, 129, 168, 179,
191, 197, 245, 246
Kmecl Matjaž 156, 157
Knaflič Vladimir 25
Kočevar Ferdo 96–107, 165, 202, 204, 205, 209
Kolping Adolf 156, 162
Konscheg Valentin 234
Kopač Josip 217
Korošec Anton 25
Koruza Jože 158
Kovačević Ivanka 223
Kozler Peter 168
Kralj France 159
Kranjec Silvo 162
Krek Janez Evangelist 24, 219
Kryger Friderik Johan 31, 35–46
Kübeck Friedrich von 250, 251

Kumerdej Blaž 33
Kyovski Rudi 197

L

La Giudice Giuseppe 246
Lazard Bernard 12
Lazarević Žarko 10, 218, 219
Lassalle Ferdinand 200, 211
Lesseps Ferdinand 76, 248
Levec Fran 210
Levstik Fran 18, 50, 77
Liebknecht Wilhelm 200
Likurg 69
Linhart Anton Tomaž
List Friedrich 85, 86, 88, 94, 95, 179, 180, 181, 184,
255
Loboda Anton (Anton Melik) 26
Lončar Dragotin 24, 202, 203, 206, 208–210
Ludwig, nadvojvoda 226
Ludvik XIV, francoski kralj 44, 93
Luther Martin 88

M

Mahnič Anton 21, 22
Mallarmé Stéphane 11
Mally 234
Malthus Thomas Robert 144
Maréchal Sylvain 69
Marija Terezija 32
Marn Josip 130
Marx Karl 97, 198, 200
März Eduard 264
Masaryk Tomas Garrigue 24
Matić Dragan 167
Matis Herbert 79, 83, 91, 94, 264, 266
Mathiez Albert 11
Mayer Gregor 238
Mayer Hans 224
Melik Vasilij 9, 13, 14, 21, 49, 99, 133, 168–171, 176,
198
Mentschitsch Johann 239
Meško Fran Ksaver 157

Metternich Klemens 250–252
Mihelič Stane 228
Mill John Stuart 18, 124, 183, 186
Mirabeau Victor Riqueti 37
Modrinjak Štefan 160
Mogersdorfger B. 240
Mohorič Ivan 75, 77, 191, 192, 260, 266–269, 271
Montesquieu Charles de Secondat baron de 37

N

Napoleon III, francoski cesar 92
Nasser Rahimi 251
Novak Viktor 254

O

Orel Jožef 139, 142

P

Pahor Milan 261
Pančur Andrej 204, 218
Perovšek Jurij 205
Pirc Franc 152, 157
Pirc Jožko 21
Pirjevec Avgust 48
Pirjevec Jože 48
Pitt William 89
Platon 65
Plaschka Richard 75
Pléssis Alain 100
Poljšak Andrej 157
Ponzo Giovanni 63
Popov Čedomir 42
Prepeluh Albin 24, 25
Priatelj Ivan 17, 21, 174, 220, 268
Proudhon Pierre Joseph 69, 97, 100
Proust Marcel 11
Puff Rudolf Gustav 234

Q

Quesnay Francois 37

R

Raiffeisen Friedrich Wilhelm 219
Rébérioux Madeleine 11
Revoltella Pasuqalle 75, 76, 247, 248, 262
Riedlinger Martin 112, 119, 120, 249, 250, 253
Riviere Mercier de la 37
Robespierre Maximilien de 68
Rosthorn Joseph 182, 275
Roschovich Marco 247
Rotschild Salomon 252
Rousseau Jean Jacques 21, 64, 65, 97
Rumpler Helmut 263, 264, 273
Rupel Dimitrij 12, 18, 22, 77, 97

S

Saint-Simon Claude Henri comte de 65–67, 128
Salvi Nereo 246
Samassa Anton 234
Sauer Manfred 85
Saurau, grof 227
Schäffle Albert 276
Schelliessnig Jakob 234
Scherr I.T. 162
Schlossar Anton 228, 229
Schreiner Gustav 227, 231
Schrey Redlwerth Robert 187
Schulze Delitsch Hermann 197, 200, 211
Schumpeter Joseph A. 40
Schwarzenberg knez Feliks 82
Schwarzer Ernst 120, 254, 255
Scopoli Giovanni Antonio 33
Sedlnitzky Joseph von 244
Sernec Janko 202, 203, 206–210, 217
Sernec Josip 210–215, 220
Silberbauer Gerhard 161
Skodler Henrik 72
Skopec A. 234
Slokar Ivan 223, 229
Slomšek Anton Martin 161, 162
Smith Adam 88, 94, 137, 183, 204, 255
Smolnikar Andrej Bernard 163
Socher Karl 264

Sparr Thomas 12
Srbik Heinrich Ritter von 252
Stanonik Janez 163
Stein Lorenz 63, 70, 128, 211
Stritar Josip 18, 19, 215, 216
Sully Maximilien de Béthune 36, 44
Supan C. Valentin 20, 57, 62, 71–73, 76–94, 178,
183–185, 204, 248, 277
Sybel Heinrich von 186

Š

Šorn Jože 261, 270, 271
Špartak 97
Šraj Modest 160
Šuklje Fran 21

T

Teply Bogo 160
Terpinc Fidelis 14, 168
Thinfield Ferdinand 227
Thys Jan van 32
Toman Lovro 73, 77, 81
Tomšič Anton 203
Trdina Janez 147
Tremel Ferdinand 226, 232
Turgot Anne Robert Jacques 42
Tunner Peter 234, 240, 241
Turner Pavel 210

U

Umek Ema 31, 33–37, 44
Urbanitsch Peter 264
Utješnović Ognjeslav 207, 208, 217
Urbančič Ivan 210, 211, 213, 214

V

Valenčič Vlado 72, 144
Vodopivec Peter 10, 13, 75–77, 178, 220
Vogelsang v. Karl 18
Voltaire François Marie Arónt 21, 97
Vošnjak Bogumil 219, 220

Vošnjak Josip 18, 20, 50, 203, 205, 216–219
Vrtovec Matija 151–154, 156–160

W

Wandruszka Adam 264
Watt James 61
Weber Karl Heinz 224
Wehler Hans Ulrich 23
Weitling Wilhelm 126, 244
Wester Josip 154
Wiedmann, grof 239
Wolfram Herwig 263
Wurzbach Constantin 232, 233, 247

Z

Zaar Brigitta 75
Zajc Marko 207
Zalokar Janez 152, 154, 155, 157, 160
Zika Ivan 163
Zois Žiga 33
Zola Émile 11, 23
Zupan Jakob 160
Zwitter Fran 13, 163, 254

Ž

Žargi Matija 271